

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk Samfund 1906-2006

Fra Nordvestsjælland 2005-2006

Historisk Samfund 1906-2006

Historisk Samfund 1906-2006

Årbog for kulturhistorien i Nordvestsjælland 2005-2006

Udgivet i 2006 af:
HISTORISK SAMFUND FOR NORDVESTSJÆLLAND
DE KULTURHISTORISKE MUSEER I NORDVESTSJÆLLAND

Historisk Samfund 1906-2006

Fra Nordvestsjælland

Årbog for kulturhistorien i Nordvestsjælland 2005-2006

HISTORISK SAMFUND FOR NORDVESTSJÆLLAND

DE KULTURHISTORISKE MUSEER I NORDVESTSJÆLLAND

Redaktør: Arne Hedegaard Andersen – Odsherreds Kulturhistoriske Museum

Årbogen "Fra Nordvestsjælland" udgives i samarbejde mellem:

Historisk Samfund for Nordvestsjælland

Klosterstræde 18

4300 Holbæk

Odsherreds Kulturhistoriske Museum

Annebjerg Stræde 1

4500 Nykøbing Sj.

Kalundborg og Omegns Museum

Adelgade 23

4400 Kalundborg

LokalArkiver i Vestsjællands Amt (LAVA)

v. Holbæk Lokalkiv

Nygade 9-13

4300 Holbæk

Muset for Holbæk og Omegn

Klosterstræde 18

4300 Holbæk

Redaktionsgruppe:

Peter Blumensaadt – LAVA

Højjægermester Christian greve Ahlefeldt-Laurvig, formand Historisk Samfund for Nordvestsjælland

Linda Eriksen, Historisk Samfund for Nordvestsjælland

Peter Korsgaard, Historisk Samfund for Nordvestsjælland

Arne Hedegaard Andersen, Odsherreds Kulturhistoriske Museum

Lisbeth Pedersen, Kalundborg og Omegns Museum

Niels Wickman, Holbæk og Omegns Museum

Forsideillustration: Logo for Historisk Samfund for Holbæk Amt 1907-1970.

Logoet viser Tveje Merløse Kirke samt byseglene fra Holbæk, Kalundborg og Nykøbing Sjælland.

Bagsideillustration: Logo for Historisk Samfund for Holbæk Amt 1971-1997.

Det er det gamle Holbæk Amts våben. Det er sammensat af alle 7 herreders våben i det gamle Holbæk Amt.

Udsnit i kortmateriale gengives efter aftale indgået mellem Kort & Matrikelstyrelsen,

Rentemestervej 8, 2400 København NV og Dansk Historisk Fællesråd. J. nr. 403/85.

Bogen er sat med Cheltenham

Trykt på Multiart Silk

Af VEJLØ PRINT A/S, Kalundborg, 2006

Oplag: 1600

ISBN: 87-87575-29-9

ISSN: 0107-878x

Indhold

Taksigelser	6
Forord	7
Et lokalhistorisk Manifest – Aarbog for dansk kulturhistorie 1891–1900 Kim Furdal	9
Da landbruget kom til Nordvestsjælland – Tidlig tamkvæg i Åmosen Anders Fischer & Anne Birgitte Gotfredsen	35
Billeder fra en svunden tid – Glimt fra bronzealderen i Nordvestsjælland Flemming Kaul	55
Ødekirker og middelalderen i Nordvestsjælland Nils Engberg	99
Øl, ost og tærskværker – fokus på industrihistorie i Nordvestsjælland Mette Lund Andersen	131
Fra Holbæk Amt til Nordvestsjælland – Historisk samfund igennem 100 år Peter Blumensaadt	145
Om forfatterne	155

Taksigelser

Historisk Samfund takker følgende private, firmaer og offentlige institutioner for støtte til udgivelse af Årbogen for 2005-2006:

Familien Dedenroth-Lindenskov's
Fond, Kalundborg
Nordea, Holbæk
Nordea, Kalundborg
Roskilde Bank, Holbæk
Dansk Lokalhistorisk Forening

Bjergsted Kommune
Dianalund Kommune
Dragsholm Kommune
Gørlev Kommune
Holbæk Kommune
Hvidebæk Kommune
Høng Kommune

Jernløse Kommune
Kalundborg Kommune
Tornved Kommune
Trundholm Kommune
Vestsjællands Amt - udvalget
for undervisning, erhverv og
kultur

Forord

Historisk Samfund for Holbæk Amt blev stiftet den 15. februar 1906, så foreningen kan i 2006 fejre 100-års jubilæum. Det fejres med udgivelsen af en jubilæums årbog, som tillige er en dobbeltårgang, der dækker årene 2005-2006. I 2005 skiftede foreningen navn til "Historisk Samfund for Nordvestsjælland", så årbogen har også fået nyt navn. Denne årbog, som er den første efter navneskiftet, er "Fra Nordvestsjælland 2005-2006".

Navneskiftet er sket på baggrund af den nært forestående strukturreform med de nye regioner, hvor det forhenværende Holbæk Amt og Vestsjællands Amt i 2007 bliver en del af den nye Region Sjælland.

Den første årbog fra Historisk Samfund for Holbæk Amt blev udgivet i 1907.

I denne, den første årbog "Fra Holbæk Amt 1907" får årbogen følgende beskrivelse med på vejen: "Historisk Samfund's Aarbog skulde være en aarlig, som vi haaber velkommen, Gæst i Folks Huse; den skulle fortælle, ikke for tørt og arkivmæssigt, men helst i livlige, fængslende Skildringer om tidligere Slægters Liv og Færd, alvorlige og muntre Tildragelser og Begivenheder, Personalehistorie, Kuriositeter og morsomme Ting iblandt, saaledes at Træk føjes til Træk i Tidens Billede".

Redaktionen håber at indholdet i "Fra Nordvestsjælland 2005-2006" lever op til ovenstående beskrivelse.

Fra Nordvestsjælland 2005-2006 indeholder 6 artikler skrevet af fremtrædende forskere, som har speciel indsigt i de emner, de skriver om. Artiklerne dækker forhistorisk- og middelalderarkæologi samt nyere tid, herunder starten på de historiske samfund og de første 100 år for Historisk Samfund fra Holbæk Amt.

Årbogen indledes med en prolog af Kim Furdal, der i artiklen "Et lokalhistorisk Manifest. Aarbog for Dansk Kulturhistorie 1891-1900" beskriver hvorfra inspirationen for etableringen af de amtshistoriske samfund kom og det lokalhistoriske arbejde omkring 1900.

Forhistorien behandles i 2 artikler. Anders Fischer og Anne Birgitte Gotfredsen beretter i artiklen "Da landbruget kom til Nordvestsjælland – tidligt tamkvæg i Åmosen" om, hvordan landbruget kom til egnen - belyst ved knogler og skeletter af tamokser, som er fundet i Åmosen. Flemming Kauls artikel "Billeder fra en svunden tid. Glimt fra bronzealderen i Nordvestsjælland", omhandler de mange fine fund fra den nordvestsjællandske bronzealder. Næppe noget andet område i Danmark kan fremvise sådan en rigdom og mangfoldighed af fund fra denne tid.

Middelalderen behandles af Nils Engberg i artiklen "Ødekirker og middelalderen i Nordvestsjælland". Billedet af middelalderen i Nordvestsjælland tegnes med afsæt i områdets ødekirker.

I artiklen "Øl, ost og tærskværker. Fokus på industrihistorie i Vestsjælland", af Mette Lund Andersen, bevæger vi os op i nyere tid med en industrihistorisk rundtur til nogle af de vestsjællandske virksomheder, som på forskellig vis har været karakteristisk for egnen. 2007 er udnævnt til Industrikluturens år.

Årbogen afsluttes med en epilog af Peter Blumensaadt, der i artiklen "Fra Holbæk Amt til Nordvestsjælland. Historisk Samfund igennem 100 år", beskriver de første 100 leveår for Historisk Samfund for Holbæk Amt.

God læselyst

Hofjægermester
Christian greve Ahlefeldt-Laurvig,
formand for Historisk Samfund
for Nordvestsjælland

Museumsinspektør
Arne Hedegaard Andersen
på redaktionsgruppens vegne

Et lokalhistorisk manifest 1891 - 1900

Kim Furdal

Af indlysende grunde har de amtshistoriske samfund i Danmark generelt været særdeles opmærksomme på deres egen historie, og ikke ladet en rund fødselsdag passere uden et større eller mindre historisk tilbageblik. Men det er også kendetegnende, at fokus har været på det rent organisatoriske fra den første spæde start, stiftelse af foreningen til kongerækker af formænd, bestyrelsesmedlemmer og årbogsredaktører. Langt mere stilhed har der været omkring inspirationskilderne til den historiske malmstrøm, der i slutningen af det 19. århundrede og det tyvende århundredes første årtier ikke blot førte til oprettelsen af amtshistoriske samfund i Danmark, men også til stiftelsen af en række kulturhistoriske museer¹. Hvad var det for historiske og kulturhistoriske emner, der fandt så stort folkeligt genklang rundt om i landet, og hvilke videnskabs- og historiesyn prægede den lokalhistoriske

litteratur? Disse og andre spørgsmål omkring organiseringen af den lokalhistoriske interesse i Danmark ved vi meget lidt om.

I det følgende skal vi se nærmere på det utroligt frugtbare miljø i kredsen omkring Askov Højskole, der blev den store inspirationskilde for etableringen af de amtshistoriske samfund og det lokalhistoriske arbejde omkring 1900. Det er særligt højskolelæreren Poul Bjerger og Aarborg for dansk kulturhistorie, der udkom i perioden 1891-1900, som påkalder sig interesse. Med et oplag på omkring 2.500 blev årbogen en kolossal succes, og er dermed et godt udgangspunkt for en bedre forståelse af den vakte lokalhistoriske interesse i 1800-tallets sidste årti. Hvem var forfatterne til succesen, hvad skrev de om, og hvilket syn havde de på historie og kulturhistorie? Herefter vil jeg afslutte med nogle mere generelle betragt-

ninger omkring lokalhistoriens placering i de politiske brydninger i slutningen af 1800-tallet og de første år af 1900-tallet inden vi til sidst slutter af med et kort blik på Historisk Samfund for Holbæk Amt og Fra Holbæk Amt.

Fra Askov til Holbæk

Der er næppe nogen tvivl om, at vi finder katalysatoren for den brede lokalhistoriske interesse i kredsen omkring Askov Højskole. Allerede Even Marstrand nævner i sin bog om Askov Højskole den betydning, som Askov Højskole, Poul Bjerger og Aarborg for Dansk Kulturhistorie fik for etableringen af de amtshistoriske samfund og Historisk Samfund for Ribe Amt specifikt.² Den organisatoriske og ideologiske forbindelse mellem Holbæk og Askov højskole er heller ikke til at tage fejl af. En "synlig" stolt formand for Holbæk Amts Historiske Samfund lagde således ikke skjul på inspirationen i samfundets første årbog fra

1907: "Ideen til saadanne Amtsforeninger, hvis Formaal er at fremdrage og bevare de stedlige historiske Minder af forskellig Art, er ikke oprindeligt opstaaet her i Amtet. Den er kommen til os fra vore Landsmænd i det vestlige og sydlige Jylland, i Ribe og Vejle Amter. For Ribe Amt stiftedes en saadan Forening i 1902 og noget senere en lignende Forening i Vejle Amt, og samtidig med vor Forenings Oprettelse er flere lignende fremstaaet, saaledes paa Bornholm, i Randers, Thisted og Frederiksborg Amter."³

Her var tanken ganske rigtigt opstået få år tidligere, idet landets første amtshistoriske samfund blev stiftet på et møde i juli 1902.⁴ I sine erindringsglimt om starten på Historisk Samfund for Ribe Amt skriver foreningens første formand stiftamtmand Carl Gustav Stemann (1845-1929) om starten: "For henvend to Aar siden skrev Højskoleforstander Ludv. Schrøder til mig, at han under et ophold på Møen havde faaet at vide, at fhv. Folketingsmand Fr. Boisen havde samlet Efterretninger om Møens historie på den Maade, at han havde henvendt sig til en Del Mennesker om at nedskrive, hvad der var dem

bekendt om stedlige Minder, og Forstander Schrøder spurgte mig saa, om jeg ikke mente, noget lignende kunde sættes i Værk i Ribe Amt. Jeg lod Sagen hvile et Aars Tid og indbød så i fjor Sommer nogle historisk interesserede Mænd fra forskellige Egne af Amtet til et Møde her i Ribe for at drøfte Spørgsmålet"⁵. Initiativet blev starten på en række møder i løbet af vinteren 1901-02, bl.a. på Askov Højskole, som førte til stiftelsen af foreningen.

Selv om forstanderen på Askov Højskole, Ludvig Schrøder, ifølge Stemann havde fået inspirationen fra sin gode kollega Frede Broisen, så var jorden for længst blevet gødet ganske godt i Askov siden starten af 1890'erne. Det var heller ikke helt tilfældigt, at en mere anonym højskolelærer, Poul Bjerger, var blandt de første medlemmer af bestyrelsen for Ribe Amts Historiske Samfund, og netop Ribe amt fik landets første historiske samfund.

Kredsen omkring Askov Højskole

Historien omkring etableringen af højskolebevægelsen og Askov Højskole er velkendt, og skal kun kort rides op, fordi dets historie

spiller en ikke uvæsentlig rolle for det emnefelt og den vinkling som lokalhistorien fik i "Aar bog for Dansk Kulturhistorie".

Som på så mange andre områder opstod den første folkehøjskole som et led i den gryende dansk-nationale bevægelse i Sønderjylland. N.F.S. Grundtvig var eksponent for bondestandens voksende selvfølelse med sine tanker om en borger- og bondeskole, der skulle virke gennem fortællende og vækkende undervisning i modersmålet, historien og samfundslivet i stedet for terperi i græske og latinske verber. Det blev imidlertid professor i dansk sprog og litteratur i Kiel, Christian Flor, der i 1844 fik skabt den første højskole i Rødding godt støttet af national-liberale kredse i København med professor H.N. Clausen i spidsen. Målet med højskolen var at skabe en overbygning til almueskolen, så bønderne kunne hævde sig i de politiske forsamlinger og blive den drivende kraft i den spirende dansk nationale bevægelse i Slesvig. Som han selv udtrykte det: "Bondens dannelse må hæve sig op i højde med sagføreres og præsters, ikke ved at der bibringes ham en død kundskabsmasse, som han ingen

Fig. 1. Askov Højskole var barn af de nationale brydninger i Sønderjylland og gårdmandsstandens stigende selvbevidsthed og behov for at komme ud af rollen som en rå, uddannet og foragtet bondestand. Med udbruddet af krigen i 1864 blev Askov Højskole etableret i 1865 lige nord for Kongeågrænsen, så man i næsten bogstaveligste forstand kunne se sydpå til det tabte land. Foto: Museum Sønderjylland. ISL.

brug har for, men ved at han genvinder agtelsen for sig selv og sin egen stand..."⁶ Her rørte H.N. Clausen ved den grundlæggende foragt over for bondestanden, der prægede de øvrige stænder i såvel Kongeriget som hertugdømmerne.⁷ Skulle de dansksindede bønder i Sønderjylland på nogen måde hamle op med embedsmandskredsene og andre ledende lag i byerne, der var præget af slesvig-holstenske synspunkter, krævede det "dan-

nelse" og viden, som gav respekt og gennemslagskraft.

Rødding Højskole skulle give uddannelse og dannelse, men netop skismaet mellem de to elementer skulle de følgende år blive kimen til betydelige brydninger mellem Flor, som lagde vægten på undervisning i såvel humanistiske som naturvidenskabelige fag, og ikke mindst Grundtvig, der ikke var begejstret for de naturvidenskabelige fags placering på

skolen. Denne principielle problemstilling gav betydelige brydninger på skolen frem til 1862, da Ludvig Schrøder trådte til som forstander og videreførte Flor's linie i vægtningen mellem undervisning i naturvidenskabelige og humanistiske fag.

Med udbruddet af krigen i 1864 blev sommerundervisningen aflyst, og i maj 1865 startede Cornelius Appel en højskole for piger i højskolens bygninger, som virkede helt frem til 1885, da C. Appel måtte opgive højskolen som følge af sygdom og tiltagende problemer med de tyske myndigheder. I maj 1865 havde Ludvig Schrøder og Heinrich Nutzhorn dog fundet en ejendom i Askov, så man kunne begynde undervisningen af det første hold piger det nye sted i juni 1865, støttet af Flor, der holdt på det synspunkt, at en højskole nord for Kongeåen kunne være til større nytte for slesvigerne end en fortsættelse af undervisningen i Rødding.

Selv om Flor mere betragtede Askov som en flytning af Rødding Højskoles aktiviteter, over i nye bygninger umiddelbart nord for Kongeåen, så var Askov en ny højskole. Som i Rødding tilbød

Askov undervisning i fag som bl.a. praktisk mejeridrift, hvilket Poul Bjerge en overgang forestod, men tyngdepunktet i undervisningen lå fra starten på de historiske foredrag. Som Ludvig Schrøder udtrykte det: "Men hvad jeg gerne ønskede, de alle skulde tage Del i, var en Undervisning i den nyre Tids Historie med særligt Hensyn til de borgerlige Samfundsforhold, der har udviklet sig siden den franske Statsomvæltning i forrige Aarhundrede, og i den Lov og Ret, som gælder i Danmark."⁸ Det var da også her Ludvig Schrøder og Heinrich Nutzhorn lagde deres hovedindsats i undervisningen. Man har derfor hævdet den påstand, at Nutzhorn var den første, der underviste i hjemstavnslære, mens Schrøders undervisning spændte over historien på en lang række af 1800-tallets centrale historiske emnefelter som fædrelandshistorie, verdenshistorie, nordiske gudesagn samt bibelhistorie og kirkehistorie.⁹

Det var en undervisning, der mere var præget af overgangen fra et mere universelt grundlag for opfattelsen af historien til et grundlag, der helt overvejende var nationalt og konkret, men på

ingen måde præget af det, som senere skulle blive lokal- og kulturhistorie.¹⁰ Denne holdning prægede også Ludvig Schrøder, da han i 1879 argumenterede for, at undervisningen på Askov skulle omfatte Nordens historie og menneskeslægtens levnedsløb i forbindelse med kirkehistorie og nogen bibelforklaring, modersmålets udvikling, geografi, matematik og naturlære, de borgerlige samfundsforhold og lovgivningen.¹¹ En af dem som deltog på Askov Højskole i Schrøders og Nutzhorns undervisning, og som siden kom til at spille en stor rolle – også for Askov Højskole – var den unge H.P. Hanssen, der deltog tre vintre i årene 1881-1886. H.P. Hanssen var da heller ikke i tvivl om den rolle, som Askov havde for hans liv.¹² Lokal- og kulturhistorien i moderne forstand rykkede derimod først ind på Askov Højskole efterhånden som skolen voksede i løbet af 1880'erne. Fra begyndelsen af 1880'erne kom en ny generation af lærere til Askov, så skolen i slutningen af 1880'erne og begyndelsen af 1890'erne havde en kreds af unge lærere.¹³ Og fra dette tidspunkt blev Askov et kulturelt og videnskabeligt kraftcenter inden for sine særlige arbejdsfelter.

En af de personer, hvis betydning for lærerkredsen som for dansk kulturhistorisk forskning næppe kan overvurderes, er H.F. Feilberg (1831-1921). Feilberg blev født i Hillerød, men allerede i 1834 blev faderen, N.L. Feilberg, præst først i Alslev og fra 1839 i Vester Vedsted, der grænsede op til hertugdømmet Slesvig lige syd for Ribe. Mens Alslev ikke kom til at sætte sig større spor hos H.F. Feilberg, så fik Vester Vedsted, som han selv kaldte "min vesteregn", kolossal betydning for Feilberg og hans senere forskning. Feilbergs forhold til Vester Vedsted var præget af en dyb hjemstavnsfølelse, men som følge af faderens bestandige arbejde og moderens alvorlige sygdom var børnene ofte overladt til sig selv og tjenestefolkene "tidlig og silde".¹⁴ Hvad Feilberg på den måde mistede i samværet med forældrene fik han til gengæld i et kulturmøde med en "eksotisk" verden, der lå lige uden for præstegården. Mange præstebørn vil næppe have skænket den omliggende verden større opmærksomhed, men Feilberg havde som barn tydeligvis en evne til at holde de kulturelle antenner åbne og fastholde såvel de store som de mange små detaljer, som han senere

trak store vekslers på i sin forskning.

Efter den teologiske kandidateksamen i 1855 var Feilberg først lærer ved N. Zahles nyoprettede skole. Men selv om han var glad for sit samarbejde med Nathalie Zahle og sit virke på skolen, tog han alligevel mod tilbudet om et kald i Sønderjylland, og blev i 1856 ordineret i Flensborg. De følgende år var han først kapellan i Solt sogn lige syd for Flensborg, siden præst i Valsbøl umiddelbart vest for Flensborg og fra 1862 i nabosognet Store Vi. Her oplevede han ikke blot de nationale brydninger på nærmeste hold, men anvendte også sin veludviklede iagttagelsesevne til at indsamle folkeminder, der i 1863 blev publiceret i bogen "Fra heden". Som mange andre danske præster blev Feilberg kort tid efter nederlaget i 1864 afskediget og måtte søge embede nord for Kongeåen. Efter nogle midlertidige embeder blev Feilberg sogneprest i Brørup og Lindknud, men valgte i 1876 at flytte til et kald i Darum og Bramminge, hvor han var tættere på sit elskede Vester Vedsted og tæt på Askov Højskole, som han plejede en tæt kontakt med, bl.a. i kraft af sit ægteskab med

Heinrich Nutzhorns søster. I 1891, kun 60 år gammel, valgte Feilberg på grund af sygdom at tage sin afsked og flyttede til Askov. Det blev starten på en yderst frugtbar og aktiv pensionisttilværelse, der ikke blot kom Askov højskole til gode, men også fik stor betydning for dansk folkemindeforskning. På dette tidspunkt havde han allerede skabt sig et navn med sine studier i folkeliv og jysk almuesprog. I 1889 udkom første del af "Dansk bondeliv" med undertitlen "som det i vore oldeforældres tid førtes navnlig i Vestjylland" inspireret af den kendte norske folkelivsforsker Eilert Sundt, som han besøgte i 1872. Bogen blev banebrydende og formentlig Feilbergs største salgsmæssige succes, der udkom i fem oplag, den sidste så sent som i 1952. I 1899 udgav han anden del, der ikke som antydning var en videreførelse af bind 1, men tog en række af temaerne op på ny med nye eksempler suppleret med hans forskningsresultater op gennem 1890'erne.

På Askov Højskole fik Feilberg et tæt samarbejde med en stribe markante personligheder, forskere og lokalhistorikere, som bl.a. sprogforskeren Marius Kristen-

sen (1869-1941), historikeren Poul Bjerger (1853-1931), komponisten og musikforskeren Heinrich Nutzhorn (1833-1925) og flere af de unge lærere som folke- mindeforskeren Søren Alkjærsg (1868-1943) og for en kortere periode folkemind- og sprogforskeren Henrik Ussing (1877-1946) mens han var lærer i Vejen. I 1900 blev dette tætte faglige miljø mere formaliseret, da man dannede "filologisk samfund", hvor man ved sammenkomsterne læste et af medlemmernes afhandlinger op, som derefter blev drøftet. Dette forum fortsatte i mere end tyve år efter Feilbergs død i 1921.¹⁵

Poul Bjerger og Aarborg for Dansk Kulturhistorie

Det var i dette åndelige kraftcenter og videnskabeligt ekstremt produktive miljø, at Poul Bjerger i 1891 for første gang udsendte "Aarborg for Dansk Kulturhistorie". Poul Bjerger kom fra et vestjysk bondehjem i Ølgod, hvor han fik sin grundtvigske prægning af moderen. Efter konfirmationen kom han først på Vesterkær Højskole og i perioden 1871-72 på Askov, et ophold som siden blev suppleret med et ophold på V. Skerninge Højskole, hvor Poul Bjerger bl.a. stiftede

bekendtskab med forfatteren Anton Nielsen, der fik stor betydning for hans virke. Efter han i perioden 1881-83 underviste pigerne på Askov i mejeri, var han en kort periode ansat på Uldum Højskole inden han fra 1883 og frem til sin død var lærer på Askov. Videnskabeligt stod han ikke mål med personer som H.F. Feilberg, Marius Kristensen og Heinrich Nutzhorn, hvis værker man endnu i dag må forholde sig til. Men Poul Bjerger var udrustet med en betydelig praktisk sans, som på flere måder kom til at spille en væsentlig rolle for Askov, hvor han kort tid efter sin ansættelse fungerede som skolens regnskabsfører og sekretær. Det var også ham, som tog sig af skolens bibliotek og under hans ledelse voksede samlingen til ca. 50.000 bind. Ambitionerne fejlede intet hos Poul Bjerger. Ved sit ægteskab med Dagmar Schjørring byggede han "Bakkehus", opkaldt efter Knud Rahbecks (1760-1830) berømte bolig på Frederiksberg, som fra 1787 til Rahbecks død i 1830 blev et samlingspunkt for tidens kulturelite i København. Bjergeres hus lå i nærheden af skolen, og kom til at spille en central rolle som samlingssted for kredsen omkring Askov.

Poul Bjerger har efterladt en række personalhistoriske skildringer, men mest kendt er hans "pionerindsats" sammen med Th. J. Søgaard for udgivelsen af Danske Vider og Vedtægter, der udkom i årene 1904-1920, og som siden blev fortsat af Aug. F. Schmidt.¹⁶ Bjergeres mest betydningsfulde og varige indsats blev dog som redaktør af Aarboeg for Dansk Kulturhistorie, der udkom fra 1891 til 1900. Udgivelsen af første årgang skete med næsten manisk hastighed, der selv i dag med moderne digital tryk-teknik kan imponere. Fra idéen opstod, gik der mindre end et år til bogen var på gaden og nok så væsentlig, snart var oplaget på 2.500 revet væk, så denne og de følgende årgange ikke var til at opdrive.¹⁷ Aarboeg for Dansk Kulturhistorie blev ganske simpelt en kæmpesucces, der fik uhørt stor udbredelse. Derfor var det heller ikke tilbagegang, der fik Poul Bjerger til at stoppe udgivelsen i 1900. At der var tale om en nyhed, får man en tydelig fornemmelse af i fortalen til første årgang, hvor Bjerger må forklare, at hensigten ikke var at tjene penge på bogen: "Det er vel et Foretagende, der er sat i Gang for at tjene Penge? Hører jeg flere spørge, der ser denne Bog. Og

Fig. 2. Poul Bjerger (1853-1931) kom fra et vestjysk bondehjem, hvor han fik sin grundtvigianske tilhørsforhold af moderen. Som ung kom han på flere højskoleophold og fik fra 1883 fast tilknytning til Askov Højskole som lærer. Besøget hos A.D. Jørgensen på Rigsarkivet fik helt afgørende betydning for Poul Bjerger, der ikke blot lod sig begejstre, men som også havde de nødvendige organisatoriske evner og et markant grundtvigiansk forskningsmiljø, som gjorde det muligt at gøre Aarboeg for Dansk Kulturhistorie til en succes, der fik vidtrækkende konsekvenser for etablering af dansk lokalhistorie. Foto: Museum Sønderjylland. ISL.

jeg svarer: Det er ikke gjort for at tabe Penge; det skulde gjerne betale sig; men naar det kan det, saa er det ogsaa nok". Og Bjerger

havde tre formål med at sætte sine penge på spil. Bogen skulle bidrage til interessen for "vort Folks Kulturhistorie" og især den del af kulturhistorien, som skildrer "det jævne dagligdags Liv, der i den løbende Tid er bleven ført paa Land og i By". Bogen skulle give "folk" en god adgang til at få fat i historisk litteratur, der så vidt mulig var forskningsbaseret (første Haands Læsning) skrevet let og klart. Endelig skulle bogen gøre det muligt for "folk", der var knyttet til arbejdet i "den fri Oplysningstjeneste" og som beskæftigede sig med kulturhistorie mulighed for at få deres arbejder publiceret.

Det er uklart, hvor ideen til årbogen er kommet fra. Hans Lund har i sin bog om Askovs historie hævdet, at idéen kom i forbindelse med skolens 25 års jubilæum og den oprindeligt var tænkt som et festskrift, skrevet som en hyldest til skolen af gamle elever.¹⁹ Poul Bjerger gik allerede i september 1889 i gang med at skaffe artikler til festskriftet, som skulle dække et vidt spekter af forskellige emner fra en artikel om staldgødningens opsamling og anvendelse ved Hans Appel til en artikel om Askovs højskoles forhold til den sønderjyske sag,

som H.P. Hanssen gav tilsagn om at skrive. Det viste sig dog snart, at flere af forfatterne ikke havde tid til at skrive. Som Hans Lund meget malende har udtrykt det: "Han ville have afhandlinger af blivende værdi, og så tilbød man ham avisartikler!"¹⁹ Her ville historien ofte have stoppet, men Bjerger ville have en udgivelse og i sommeren 1890 havde han planer for en "Aarvog for Askov Højskoles Bibliothek", der få måneder senere var blevet til "Aarvog for Dansk Kulturhistorie" med afhandlinger skrevet af skolens medarbejdere.

Man kan kun gisne om, hvor inspirationen til denne hurtige og markante vending kom, så den første årbog kunne være på gaden i begyndelsen af 1891. Interessen for historie havde Poul Bjerger fået fra den "sønderjyske" rigsarkivar A.D. Jørgensen, forfatteren til fyrretyve fortællinger, som havde betydelige forbindelser til de danske højskolekredse. I denne forbindelse er det imidlertid ikke helt uden interesse, at A.D. Jørgensen siden 1886 forgæves havde forsøgt at få startet et historisk tidskrift i Sønderjylland, der skulle komme i fire små hefter årligt i lighed med bl.a. de flensburgske

provinsialefterretninger. A.D. Jørgensen havde ikke i første omgang held med at få redaktør Jens Jessen på Flensborg Avis til at påtage sig opgaven, men året efter kom H.P. Hanssen til København, hvor han blev gode venner med A.D. Jørgensen, der kom fra Gråsten og derfor havde stærke faglige som personlig interesse i Sønderjyllands historie.

Dette venskab førte til starten på Sønderjyske Årbøger i 1889, som dermed er landets ældste "amts-historiske" årbog med H.P. Hanssen, Gustav Johanssen og P. Skau som redaktører, suppleret af A.D. Jørgensen og P. Lauridsen som uofficielle redaktører i København. Det er derfor et åbent spørgsmål om ikke Poul Bjerger ad denne vej har fået idéen til udgivelsen af Aarvog for Dansk Kulturhistorie. H.P. Hanssen holdt forbindelsen til Askov, som han følte sig stærkt knyttet til, ligesom skolen værdsatte ham højt. Det gjaldt ikke mindst Schrøder, der støttede H.P. Hanssens i hans videre uddannelse.²⁰ H.P. Hanssen kom aldrig selv til at skrive i Aarvog for Dansk Kulturhistorie, men mon ikke Poul Bjerger har haft Sønderjyske Årbøger med den indleden-

de artikel af A.D. Jørgensen om Gråstens ældre historie i tankerne, da han i første halvdel af 1890 måtte skifte spor. Første halvdel af Sønderjyske Årbøger udkom i maj 1889 og i efteråret samme år udkom anden halvdel, så årgangen kom op på 320 sider.²¹ Bjerger havde i alt fald fra 1891 og gennem mange år kontakt med H.P. Hanssen. I november 1894 sender Bjerger således et brev til H.P. Hanssen, hvor han roste Sønderjyske Årbøger, herunder bl.a. A.D. Jørgensens artikel om Gråsten, og det følgende år bad han H.P. Hanssen om at sende et nyt eksemplar af første årgang af Sønderjyske Årbøger til Askov, da dette på mystisk vis var forsvundet.²²

Der er næppe nogen tvivl om, at A.D. Jørgensen direkte eller indirekte spillede en meget central rolle for starten på Aarvog for Dansk Kulturhistorie og denne som Sønderjyske Årbøger i Sønderjylland havde samme fædrene ophav. I 1897 skrev Poul Bjerger en meget personlig artikel om A.D. Jørgensen, der på en gang giver et levende indblik i A.D. Jørgensens personlighed og hans evne til at begejstre og på den anden side Poul Bjergeres store beundring for sit store ikon

Fig. 3. Et foredrag i Dagmarsalen på Askov Højskole malet i 1903 af Erik Henningsen. På talerskolen ses forstander Ludwig Schrøder og til højre en række af skolens øvrige kulturpersonligheder, Heinrich Nutzhorn, Jacob Appel (stående), Poul la Cour, H.F. Feilberg og yderst til højre Poul Bjerger. Maleriet tilhører Ribe Kunstmuseum. Foto: Ribe Kunstmuseum.

og mentor. Der er ikke tale om en nekrolog i egentlig forstand selv om A.D. Jørgensen døde den 5. oktober dette år, men som Bjerger selv udtrykte det en "levnedsskildring", der skulle give et bidrag til A.D. Jørgensens historie, "... der ligger i hans Paa-virkning paa mig, har jeg søgt at lægge frem. At jeg har ham meget at takke for, vil enhver kunne forstaa".²³ Poul Bjerger traf A.D. Jørgensen første gang på

hans kontor i 1883, samme år som A.D. Jørgensen blev udnævnt som geheimearkivar. Her var det ikke mindst hans uhøjtidelige fremtræden og dybe smittende engagement for historien, der nærmest overrumplede Poul Bjerger: "Jeg bankede paa. Der blev lukket op, og jeg stod overfor den høje, lyse Mand med de trofaste Øjne. Han talte venligt, friskt og naturligt, kemisk fri for tillært Folkelighed eller indøvet

Elskværdighed. Jeg fik mit Hr. Geheimarkivar kun anbragt en Gang eller maaske to. Før jeg vidste af det, gik Samtalen frisk og strømmende... Den store Mand, han var, sad der og talte med mig, den Ubetydelighed jeg var, og udviklede omhyggelig sine Synsmaade for mig. Jo vist maatte det være at ødsle med sine Tanker. Jeg følte det, og gjorde Tegn til at gaa. 'De har vel ikke saa travlt? Vi kan godt sidde og tale lidt. Jeg har god Tid' sagde han. Og dette gentog sig et Par Gange. Da jeg kom hjem, skrev jeg: Jeg har lært mere Historie i de to Timer, jeg sad og talte med ham, end jeg har lært i lange Tider".

Under vejs kom de to herre vidt omkring i dansk historie. I denne sammenhæng påkalder spørgsmålet om bondestandens historie sig særlig interesse. Poul Bjerger kom selv ind på emnet, hvor til A.D. Jørgensen svarede: "Det er nu det aller vanskeligste. Hvad der er trykt, er kun Tendens Skrifter, kommen frem i Kampens Hede. ... Hvis De vil sætte Dem ind i den, saa maa De til vort Arkiv. Der ligger det i Masser. Ingen har rørt det, ingen kender det, og det er et Arbejde, der maa tages op." Udsigten til dette Sisyfos arbejde med bjerger af arkivalier fik Bjerger til at

udbryde: "Men det er jo da et forfærdeligt Arbejde", hvorefter A.D. Jørgensen kastede bolden over til Poul Bjerger: "Ja, det er det. Men der er ikke andet at gøre; det er den eneste Udvej. Og det skulde De begynde paa. De er velkommen nede hos os' jeg kom med Bemærkninger om, at saadant Arbejde kunde jeg ikke have med at gøre. Kunde jeg endda faa første Haands Arbejde at studere Historie efter, saa maatte jeg være glad. Studere Historie efter Kilderne, det er ikke for mig. 'Men det er det. De maa ikke tale saadan, De maa ikke undslaa Dem. Hvis I gør det alle, bliver Bondenstandens Historie aldrig skreven. For de lærde her inde kan være saa dygtige, de være vil; sætte sig rigtig ind i alle de Forhold, der hører Bondestanden til, kan kun de, der er født paa Landet og opdraget blandt Bønder. Derfor maa I ikke holde Jer tilbage. Og det er én af de skønneste Opgaver, der kan tænkes"

Vi har kun ordene og deres betoning fra Poul Bjerger selv. Det er ikke sikkert, at de faldt som refereret, men der er ingen tvivl om, at de gjorde et dybt indtryk på Poul Bjerger, som A.D. Jørgensen må have gjort det på den unge H.P. Hanssen. Det blev ikke mindre, da han en af de følgende

dage på ny traf A.D. Jørgensen, som viste ham rundt på arkivet: "Vi gik gennem Arkiverne. Der stod Reol ved Reol, overalt Reoler, og alle var de fulde af Papirer i Pakker: Bunke ved Bunke i endeløse Rækker, og gamle Protokoller hist og her ind i mellem. Der var ikke noget tillokkende for mig her i, ingen æstetisk Skønhed. Jeg kunde ikke lade være med at gøre Sammenligning med et Bibliotek med sine velindbundne Bøger, og Arkivet faldt ynkelig igennem. Men A.D. Jørgensen fortalte om, hvad der var her, og hvad dér. Saa paa en Gang standser ham og siger: 'Naar jeg gaar her inde, er det, som jeg hører Raab om Retfærdighed fra alle de mange Slægter, der Aarhundred efter Aarhundred er gaaet til Hvile, og hvis Historie ligger her i de gamle støvede Papirer: 'Giv os vor Ret, den Ret Samtid og Eftertid har nægtet os, men som vi har Krav paa, og som Du kan give os!'" Det var, som Støvet faldt af Papirerne. Det, der før var saa grimt, blev næsten som levende for mig. 'Henfarne Slægter taler ogsaa til Dig,' lød det i mine Øren. Jeg fik en Pakke under Armen og i næste Øjeblik sad jeg mellem de studerende paa Arkivets Læsestue."²⁴

Årbogen mellem kulturhistorie og lokal Danmarkshistorie

Poul Bjerger ville have afhandlinger og det fik han. Selv om mange af artiklerne bærer alderskendetegn, så står adskillige af dem endnu friske og ungdommelige. Dette gælder ikke mindst H.F. Feilbergs artikler. Forfatterne hentede Bjerger i den nærmeste kreds omkring Askov Højskole. H.F. Feilberg leverede således hvert år grundlæggende kulturhistoriske afhandlinger.

Navnet og programerklæringen taget i betragtning, er det bemærkelsesværdigt, hvor lidt kulturhistorie årbøgerne egentlig rummer. Af rene kulturhistoriske artikler af folkløst karakter finder man kun H.F. Feilberg, Evald Tang Kristensens og Marius

Kristensen 16 artikler på i alt 674 sider eller 29% af de samlede artikler og 34% af det samlede sidetal. Resten er mere lokalhistoriske artikler. Noget tyder derfor på, at begrebet "Kulturhistorie" i Poul Bjerges tapning, skal tages mere bredt. Problemerne med at skaffe forfattere, der ville skrive "afhandlinger" til årbøgerne var nærværende gennem alle årene, og formentlig en medvirkende årsag til, at Bjerger valgte at stoppe udgivelsen i 1900. Derimod er der heller ingen tvivl om, at vægtningen langt hen ad vejen var udtryk for Bjerges interesse for historie/lokalhistorie.

A.D. Jørgensens ord var som fra en historisk vækkelsesprædikant, der brændte sig dybt ind i sjælen på den unge Poul Bjerger

og som aldrig forlod ham. Og som hos enhver discipel blev ordene ikke blot hængende i luften. Da idéen om et festskrift med blandede bolsjer måtte opgives, greb han chancen for at gøre A.D. Jørgensens ord til handling. Og det lades man ikke i tvivl om, når man læser "Aarboeg for Dansk Kulturhistorie", hvor bondestandens vilkår før landboreformerne er et helt central tema i hovedparten af artiklerne. Det er ikke tilfældigt, at den første artikel i 1891 var "Bonden og herremanden. Et tidsbillede fra hoveritiden", forfattet af højskoleforstander på Vallekilde højskole Povl Hansen og tidligere elev på Askov. Og de følgende år bragte årbøgerne artikler som "Bondestandens kår i det sydlige Jylland i midten af det attende århundrede" (O. Nielsen, 1894), "De jordegnebønder i gl. dage" (N. Rasmussen Søkilde, 1894), "Bondestanden i Danmark" (J.A. Fridericia, 1895), "Fra Hoveritiden" (Povl Hansen, 1898). Nu skulle fortidens slægter have en stemme, der kunne høres uden for Rigsarkivet.

Og stemme fik de. Ser man på den struktur, som ligger bag de mange artikler om bondestandens fornedrelse, særligt i 1700-

Fordeling af artikler og sidetal på de enkelte årgange

år	antal artikler	antal sider	sider pr. artikel
1891	5	190	38
1892	4	223	56
1893	5	188	38
1894	5	208	42
1895	6	191	32
1896	5	203	41
1897	7	187	27
1898	7	191	27
1899	4	192	48
1900	7	188	27

tallet under "Hoveritiden", så er det tanken om en oprindelig fri bondestand, der ikke mindst som følge af væksten i det ubestemte hoveri endte i en økonomisk, social og åndelig forfald, der kulminerede i 1700-tallet inden landboreformerne. Ikke mindst det åndelige forfald hos bondestanden lå flere af forfatterne på sinde. I N. Rasmussen Søkilides artikel om de jordegne bønder i gamle dage hedder det således: "Den folkefrihed i Danmark, der fik en brat ende ved Kristian den andens voldsomme fremfærd mod den svenske andel, var allerede forberedt i hans faders tid."²⁵ Denne synsvinkel ligger også bag J.A. Fridericias artikel "Bondestanden i Danmark i midten af det syttende aarhundrede", et uddrag af hans bog "Adelvældens sidste Dage", hvor han hæfter sig ved to væsentlige kår for bondestanden, faldet i antallet af selvejerbønder og fæstebøndernes voksende byrder og forøgede sociale afhængighed. Parallelt med denne udvikling så Fridericia en "...stærkere afgrænsning af adelen som en kaste med fornemhedens stadig mere udviklede præg og med anetavlnes stadig mere priste værdighed kunne ikke gå for sig uden at

afstanden mellem herremanden og bonden voksede."²⁶ Og det var ikke blot herremændene, der strammede grebet om bønderne fra midten af 1500-tallet. Kronen fulgte med, ikke mindst under Christian IV, hvor bønderne var tyngt af kørsler til kongens større præstigebyggerier: "Man beundre nok saa meget disse stolte Mindesmærker, men man glemme ikke, at de er opførte for Undersaaternes haarde Sved! Navnlig gælder dette Frederiksborg. Tungt har de Bønder trællet, som i aarevis maate age Mursten og Kalk dertil fra Nordsjællands forskellige egne, og med blød Haand tog den byggestyrelse Fyrste og hans Lensmænd ikke paa dem." Der er en lige linie fra J.A. Fridericias ord til de synspunkter, som Benito Scocozza stærkest har givet udtryk for i hans bog om klassekampen i Danmarks historie samt Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie.²⁷

Poul Bjerger var særlig glad for J.A. Fridericias artikel. Det var i sig selv et cadeau til årbogen, at en så prominent historiker som J.A. Fridericia ville skrive til årbogen, men der er heller ingen tvivl om, at Poul Bjerger delte hans synspunkter på bondestan-

Fig. 4. A.D. Jørgensen (1840-1897) voksede op i Gråsten under de nationale vækkelser i hertugdømmerne og i nederlagets skygge i 1864. I 1882 blev han udnævnt til geheimearkivar (fra 1889 rigsarkivar), og kom som sådan til at lede et stort gennemgribende reformarbejde inden for statens arkivvæsen, der bl.a. gjorde statens arkiver langt mere åbne for offentligheden og forskningen. A.D. Jørgensen havde en sjælden evne til at begejstre, hvilket Poul Bjerger indlevende har beskrevet i sin mindeartikel om A.D. Jørgensen. Dermed fik A.D. Jørgensen ikke blot stor betydning for det lokalhistoriske arbejde i Kongeriget, men også i Sønderjylland via sit venskab med H.P. Hanssen. Foto: Museum Sønderjylland. ISL.

dens vilkår. Som den eneste forfatter fik J.A. Fridericia da også en indledende klumme, skrevet af Poul Bjerger, om forfatteren og "Aldelsvældens sidste dage", som udkom i 1894 året forinden. Til tider har man det indtryk, at skildringerne bliver så dystre i deres vurderinger af bondestandens moralske habitus, at flere forfattere ligefrem følte behov for at undskylde de forgangne slægter eller korrigere det meget ensidige billede. Dette gjaldt bl.a. Askovs gode ven og politiker N.J. Termansen, der i en kulturhistorisk skitse af Malt herred, meget kategorisk konstaterede, at man ikke kunne kæmme hele bondestanden over en kam: "Derfor maatte det fylde med Harme, naar man i mange Blade endnu i 1888 saa Bønderne i det 18. Aarhundrede skildrede som Væsener, der ikke har haft stort mere af det menneskelige tilbage end Skikkelsen" og videre: "Mod den moderne Opfattelse af Drukkenbolten Jeppe skal være et tro og fyldigt Billede af den danske Bonde, som han var i forrige århundrede, må vi vist med fuld Føje gøre den alvorligste Indsigelse".²⁸

I sin artikel om den koleriske og selvdestruktive fæstebonde Peder Smed fra Bukkerup på

Vestsjælland følte H. Nutzhorn det ligefrem nødvendigt at undskylde hans adfærd med følgende bemærkning: "Om Peder Smed selv kan det ikke nægtes, at hans rå voldsomhed går over alle grænser, selv om vi end nok så meget vil se ham i belysning af hin rå tidsalder i det hele taget. Men ved siden heraf kan man dog heller ikke overse, hvorledes han i kampen for sin formentlige ret viser en sej udholdenhed, som det må forbavse os at træffe hos hin tids undertrykte bønder", hvorefter han afslutter artiklen med ordene: "Når alting tages i betragtning, synes det mig, at man hos ham kan skimte – om end i en af råhed tilsmudset skikkelse – dog noget af det, som digteren kalder 'folkets slumrende kraft og vid'". Under den rå og plumpe skikkelse skabt af herremændene med deres fæstesystem og hoveri var der ifølge Nutzhorn stadig en sund kerne hos den danske bondestand, der pegede fremad.

Landboforhold, fæstevæsenet og landbokulturen i sin brede forståelse udgjorde kernen i Aarbøgerne, men var ikke enerådende. Ser man lige bort fra nogle erindringer som I.R. Deins erindringer "Fra Kjøbenhavn i

Tyverne", der falder helt uden for den redaktionelle linie og enkelte andre tydeligvis bragt, når stofnøden var mere end almindelig tyngende, så bragte Poul Bjerger også artikler, som viste, at der var højt til loftet i Bakkehuset. Det gælder Gustavs Bangs artikel "Socialismen i Danmark" om den socialistiske bevægelses tidligste år frem til midten af 1890'erne, som Bjerger bragte i 1897. Artiklen er tynd og levede langt fra op til Bangs standard, men emnet og kvaliteten til trods levede den op til Bjergeres programerklæring "Giv os vor Ret, den Ret Samtid og Eftertid har nægtet os". Det var Bang også opmærksom på: "Det er indenfor Europas Kulturhistorie i det nittende Aarhundredes anden Halvdel næppe noget, der griber saa dybt og rækker saa vidt og derfor kan gøre saa stærkt Krav paa Historikerens Interesse som den socialistiske Tankes Vækst". Det var stærke ord i en tid, hvor fobier over for socialismen var udtalte hos såvel borgerskabet som bondestanden. Mere lavmælt var C. Nyrop i hans artikel "Fra Danmarks ældste lavsskraaer" med undertitlen "Særlig med hensyn til Forholdet mellem mestrene og svende". Men der er ingen tvivl

om hans anledning til at beskæftige sig med netop dette emne. Udgangspunktet var opbruddet med lavsvæsenet og liberalismens indtog, der svigtede svendene: "Mestrene trak sig uvillige i Vrede tilbage til deres Telte uden at ville agte paa Tidens Tegn, og de til dem selv overladte Svende følte sig paa mange Punkter brøstholdne, uvante som de vare med selv at tage Initiativet. Udviklingen stagnerede, men saa bankede Socialismen paa, og nu blev der med Eet næsten for megen Bevægelse".²⁹

Bjerge ville bringe fortidens stemmer om uretfærdighed videre, og i den henseende var lokal historie, forstået som historien om en ganske bestemt given lokalitet ideel. Det var her, at bonden ved Susåen, som Erik Arup senere udtrykte det, levede sit liv med sorger og glæder. Det bragte uvilkårligt de mange ukendte stemmer op til overfladen eller som Povl Hansen udtrykte det: "Rasmus Nielsen Skov og Morten smed går hermed ud af sagaen, ikke så meget som deres navne sér vi senere nævnte; det glemselens hav, hvoraf de for en kort tid har dukke op, bårne af bøndernes frihedstrang lukker sig på ny over

dem; den gamle tid og de gamle forhold var dem for stærke, stoltere stammer, end deres var, blev knækkede i den reaktionens byge, som netop i disse år rejste sig mod den ny tids første uklare og drømmende frihedstrang, der bruste på bunden af folkehavet".³⁰ Derfor vrimler årbøger også med kendte og ukendte personer, der nu træder frem i historien. I erkendelse heraf udarbejdede Poul Bjerge et register til første årgang, men fik ikke fulgt idéen op i de følgende år. Først i 1900 udarbejdede han såvel et sagsregister, et navnerregister og forfatterregistre til samtlige årgange.

Det kan være svært at forstå i dag, hvor ingen behøver at undskylde deres interesse for slægts- og lokalhistorie, men det nyttige navnerregister med dets mange i den store historie ukendte personer var hård kost for samtidens historikerlaug. Selv om der i 1890'erne var et tidehvert på vej, så er det stadig på plads at erindre C.F. Bricka anmeldelse fra 1879 af E. Carstensen's bog om Hjørde-lunde Sogns Historie: "...kan man være glad over, at vor Landalmue føler sig tiltrukket af de svundne Dages Liv, uden at

man derfor betragter det som et glædeligt Tidens Tegn, at den ene Mand af dens Midte efter den anden tror sig kaldet til selv at levere historiske Skildringer" og videre: "Om nu nogen vil benytte dette Hjælpemiddel, kan imidlertid være tvivlsomt nok, thi det er jo indlysende, at vor Viden ikke forøges i nogen mærkelig Grad ved, at vi faa navnene paa disse hundreder af Gaardmænd og Husmænd at vide; hvad de have heddet, er aldeles ligegyldigt, de have aldrig tilhørt Historien og ville aldrig komme til at tilhøre den. Saa har den kinesiske Kejserrække dog større Betydning for os". Geheimearkivar C.F. Bricka (1845-1903) tilhørte en uddøende generation, fremtiden A.D. Jørgensen, der med arkivloven fra 1889 skabte basis for en større udnyttelse af de offentlige arkiver, også fra den nye gruppe af lokalhistorikere. A.D. Jørgensen's forgænger i embedet som geheimearkivar C.F. Bricka havde dog vid nok til at se ironien i udviklingen: "En Side af Historien, som Topograferne ofte komme ind paa, er Personalhistorien, og den Behandling, denne har faaet under vore Almuemænds Hænder, er meget uheldig, hvad enten det har været Stedets Præster eller, hvad der

var endnu værre, en Herregaards Ejere, hvis Liv skulde fremstilles. Vor gamle danske Adel bedømt af Bønder og Skolelærere i det 19de Aarhundrede! Hvilken Nemesis!”³¹

Den kulturhistoriske linie

Men årbøgerne rummede også kulturhistorie og det tilmed i et format, der på samme tid over-skred årbogens rammer i geografisk rum og pegede fremad mod nye tendenser inden for kulturhistorien og etnologi/antropologi. Her kunne Bjerge trække på den myreflittige og produktive H.F. Feilberg. Og det gjorde han. Gennem alle årene var C.F. Feilberg leveringsdygtig i store og mere end en forstand perspektivrige folkløriske artikler. Da Bjerge lukkede årbogen havde Feilberg leveret ikke færre end 544 sider, der fyldte 28% af årbøgenes sider. Flere af emnerne lå i krydsfeltet mellem teologi og folkløriske artikler som bl.a. “Levende begravet” (1892), “Et kapitel af folkets sjæleetro” (1894) og “Et nyt kapitel af folkets sjæleetro” (1895), hvor Feilberg kunne trække på sin teologiske viden og dermed sammenholde den kristne tros læresætninger med den tro, der rent faktisk levede i befolkningen. Og i det perspektiv vidner det om Feilbergs store

videnskabelige stringente integritet, at han uhildet kunne vise, hvorledes hedenske træk i centrale begreber som bl.a. sjælen er indgået i den folkelige opfattelse af kristendommen. Vel også til Feilbergs egen forundring: “Underlige tanker rejser sig i ens sind, når man ser, hvorledes en religiøs forestilling trods alle omskiftelser, trods revolutioner i borgersamfundet, i menneskers forestillingskreds, trods folkevandringer, reformation og revolution, tilsyneladende uforandret bevarer sin livskraft gennem årtusinder”.³² Her og andre steder i Feilbergs forfatterskab, som i bl.a. Dansk Bondeliv, er der langt til den udviklingstanke, som så markant præger hans samtidige Troels-Lund i “Dagligliv i Norden”.

Netop forholdet mellem sjælen og kroppen er central i artiklen “Et nyt kapitel af folkets sjæleetro” fra 1895, hvor Feilberg sætter sig for at undersøge den gravrædsel, der præger mange mennesker: “Jeg ved ikke, hvor ledes det går andre...” siger teologen og folkemindeforskeren Feilberg og fortsætter: “... men vist er det, at jeg føler uhygge ved i den mørke nat at betræde kirkegården, og det vilde ganske sik-

Fig. 5. H.F. Feilberg (1831-1921) virkede som præst i Sønderjylland efter en kort periode som lærer ved Zahles skole. Det var dog hans lange og ualmindelige frugtbare pensionisttilværelse ved Askov Højskole, der har placeret ham blandt de mest markante danske folkelivsforskere i Danmark. “Dansk Bondeliv”, inspireret af den norske folkelivsforsker Eiler Sundt, blev nok den største folkelige og kommercielle succes, der langt oversteg de faglige nybrud inden for dansk kulturhistorie, som man kunne finde i Feilbergs mange artikler i Aarbog for Dansk Kulturhistorie. Den myreflittige kulturhistoriker ses her i sit arbejdsværelse ca. 1911 med den store bogsamling, som efter hans død kom til Dansk Folkemindesamling. Foto: Museum Sønderjylland. ISL.

kert være med nogen overvindelse, at jeg i midnatstimen gik ind i den stille kirke for at hente bogen fra alteret, hvorom sagnene så tit beretter”. Herefter ser

Feilberg nærmere på den kristne tro og konstatere, at frygten ikke kan have rod i den kristne tro, hvor sjælen adskilles fra kroppen for at drage til Gud mens graven er død, tilintetgørelse og tavshed. Hvor de døde hviler, kan sindet fyldes med vemod og savn, men der er ingen grund til rædsel, hverken om natten eller dagen. Gravrædslen har altså ingen rod i den kristne tro, men må findes i ældre hedenskab. Denne konstatering blev startskuddet for et tilbageblik til den før kristne tro for at trevle elementerne til denne rædsel op i bl.a. sagalitteraturen. Ved at trække en lang række eksempler op hos bl.a. "uciviliserede folkefærd" som polynesierne, nord- og sydamerikas indianere og vore egne sagaer, når han frem til, at opfattelsen af døden og begravelsesskikken tager afsæt i den tankegang, "at den døde bor i graven, finder sin bekræftelse i gravskikke, idet grave i hus eller kammerform er såre almindelige. Hos en række af vilde folkeslag er det således skikke, at huset, hytten, overlades til den døde, han bliver begravet i den".

Og nok så væsentligt konstaterer Feilberg, at "... mens Asgård efterhånden forsvandt med kris-

tendommen, synes alle de andre fantastiske og eventyrlige skikkelser, der hørte til blandt magterne, rigtignok de underordnede, i det nordiske hedenskab at beholde deres livskraft. Havmænd, havfruer, alfer (ellefolk), bjærgfolk, trolde, store og små, nisser er de hedenske vætters børn og arvtagere lige til vore dage, og hvor ufattelig sejt, den gamle tro har holdt igen, kan der gives eksempler på." Som disse væsener har troen på sjælens samhørighed med kroppen efter døden aldrig helt forladt almuen. Fra dette grundlæggende – strukturerende – synspunkt arbejder Feilberg videre med sagnene, der fremstiller kirkegården som de dødes by, hvor de døde tilbringer et skyggeliv under jorden som de levendes over jorden. Og her gør alle slags personlige forhold sig gældende. "Samfundet i de dødes rige tager således det samfund, der lever i dagens klare lys til forbillede..." Den politiske grundregel er, at natten og kirkegården er for de døde, mens den solklare dag og dagens arbejde hører til de levende mennesker.

Der er milevidt fra den måde Feilberg griber stoffet an på til Troels-Lunds evolutionistiske tanker, der griber ned i selv den

mindst detalje, der over tid udvikler sig fra det simple til det mere komplicerede. Feilberg finder i stedet et grundlæggende princip, som i dette tilfældet er hedenskabens tro på sjælens samhørighed med kroppen efter døden, som han når frem til ved at trække på eksempler fra hele verden. Herefter anvender han denne struktur i den hedenske tankegang til at gennemlyse det danske sagnstof. Den måde at angribe stoffet møder man ikke blot her, men også i andre af Feilbergs artikler som f.eks. "Levende begravet", som indledende fastslår: "Det går med alle os mennesker således, at vi slæber minder og mærker med os fra de år, der ligger bagved, og for resten fører enhver af os med sig ikke blot det, der er vort eget, fordi det er oplevet, erhvervet, men en stor mængde, som vi har modtaget uden fra, og som ubevidst følger os; vi gør, hvad vi er oplært til, indøvet i, mangengang uden at forstå hvorfor. Ingen slægt står alene, hver slægt bygger på dem, som gik forud, modtager deres eje, deres skikke, ofte helt mekanisk...". Herefter går han over til at undersøge skikken med at begrave levende katte, heste og endog mennesker med det helt klare

formulerede formål at finde frem til en fælles grundtanke bag disse fænomener: "Da man fra alle verdensdele hører om beslægtede skikke, så synes der dog at måtte ligge en fælles tanke til grund; gentagende gange har jeg alt i det foregående nævnet et offer, og der er vel ingen tvivl om, at således må disse skikke i hovedsagen tydes, det er offer-skikke". Og resultatet af Feilbergs mange anstrengelser for at finde eksempler rundt om i verdenen udebliver ikke. Livet skal gives til den fortørnede naturmagt for at den kan slippe sin vrede eller menneskelivet kan være en offergave for at opnå en eller anden fordel. Det som Feilberg nåede frem til var en særlig form for gaverelationer mellem mennesket og guden/guderne, som Mauss tredive år senere generaliserede i sin bog om gensidig gavegivning.³³ Analyserne skete ikke altid med lige stort held. I "spåstikken" fra 1893 ser han på pinden, der kan finde vand eller fremfinde skatte og tyve, men når blot frem til den konklusion, at pindene bygger på falsk grundlag og overtroen på, at den tænkte kraft skulle fremkalde bøjningen, ikke eksisterer. Den konklusion behøvede han ikke en større kulturhistorisk

analyse for, og Feilberg har her tydeligvis ikke været i stand til at finde det overordnede strukturerne princip.

Denne forskningsmæssige tilgang til kulturhistorie var yderst radikal i sidste halvdel af 1800-tallet, som var dybt rodfæstet i en udviklingstanke, der først for alvor blev rystet med udbruddet af Første Verdenskrig. Feilberg var da heller ikke selv påvirket af denne tro på en historisk udvikling, når han ledte efter hedenske træk i "uciviliserede" samfund rundt om i hans samtid. Han trækker da også et klart skel mellem den enfoldige mand, hvor rester af fortidens tro og tankegang er langt mere udpræget end hos de mest udviklede, som digteren og universitetslæreren, der står på højdepunktet af en tidsalders dannelse. Det væsentlige er imidlertid, at denne tankegang ikke som hos bl.a. Troels-Lund er afgørende for Feilbergs videnskabelige analyse, selv om disse synspunkter popper op rundt om i teksterne. Feilberg erkender da også i indledningen til artiklen om sjæle-troen, at han også er præget af denne tankegang. Det er snarere en strukturalistisk forskningsmetode, der først for alvor blev

fremtrædende inden for kulturforskningen i sidste halvdel af det tyvende århundrede.

Her finder vi også forklaringen på det videnskabelige karaktermord, som folkemindeforskeren Axel Olrik (1864 - 1917) og hans elev Hans Ellekilde (1891 - 1966) leverede i deres fælles artikel "H.F. Feilberg og Folkeminderne", som blev publiceret 1921 i Dansk Udsyn, der var tilegnet Feilberg i anledning af hans 90 års fødselsdag. Når man læser artiklen er man ikke i tvivl om, at Feilbergs artikler i Aarbog for Dansk Kulturhistorie med sin næsten fuldstændige opgivelse af udviklingstanken til fordel for et strukturelt princip, der overskred de nationale grænser var skrap kost for de to forskere. Efter at have konstateret, at Feilberg var inspireret af den engelsk folkemindeforskning med "... engelske 'antropologers' grundtanke om den til grund liggende ensartethed mellem alle jordens racer og folkeslag, både kulturfolkene og de såkaldte 'vilde' folk" og det "... nye universielle syn på folkeminderne" tager de fat på kritikken. Dansk Bondeliv kunne de til nød leve med. Den var fra Feilbergs hånd "... en udvidet omarbejdelse af hans, man

kunde sige 'hjemstavnskil-
dring'. Derefter satte angrebene
for alvor ind på Feilbergs struk-
turalistiske artikler: "Endnu
stærkere præget af den engelske
forskerskoles fejl end "Bjærg-
tagen", er Feilbergs næste bog
'Sjæletro' 1914. Det væsentlige

indhold er tre afhandlinger fra
Aarbøger for Dansk Kultur-
historie 1894-96" og videre om
samme artikler hedder det: "I
denne titel ligger Feilbergs, efter
mit skøn, ganske urigtige engel-
ske synspunkt for udforskningen
af almuen forestillinger om

menneskets psykologi, om død-
en og om livet efter døden". Men
her stoppede de to herrer ikke:
"De højt dannede engelske folklo-
risters filosofiske forhåndsteori
slører hans blik, og hindrer ham
i at opfatte vor gamle danske
almues massive sansebestemte
verdensanskuelse i hele dens
ejendommelighed..."

Fig. 6. Første del af "Dansk Bondeliv" udkom første gang i 1889 og kom herefter i fem oplag frem til 1952, mens anden del udkom i 1899 og i tre oplag frem til 1952. Der er flere forklaringer på bogens store succes, ikke mindst et latent ønske hos den selubevidste gårdmandsstand om en historie og kulturhistorie, som satte standen i fokus. En af de mere nærliggende er dog også Feilbergs meget oplagte og ligefremme sprog, der præger bogen. Og så ikke mindst den positive vinkling i mange af bogens afsnit. Det er ikke sliddet og det hårde arbejde, som er i fokus, når han f.eks. beskriver arbejdet med at kline vægge og høste, men derimod beskrivelser af festlighederne, når dagens dont var færdig. Flere steder er teksten illustreret med tegninger af livets mere muntre sider. Her er det en tegning af bystævnet i den karakteristiske streg, så denne "politiske" institution mere fremtræder som et festligt lag end et forum for væsentlige beslutninger vedrørende landsbyen.

Videnskabeligt var det to ufor-
enlige retninger, der krydsede
klinger, for Axel Olriks vedkom-
mende posthumt. Men kun tre år
efter Første Verdenskrig, natio-
nalismens og kolonialismens
zenit var Feilbergs meget avan-
cerede synspunkter også flere
årtier forud for sin tid i et dansk
forskningsmiljø, der mere var
præget af den nordiske og tyske
folkeminddeforskning end anglo-
amerikansk antropologi. Som det
udtrykkes i artiklen: "Årsagen til,
at Feilberg ikke gør disse tilsyne-
ladende så nærliggende undersø-
gelser, er nok den, at han af sit
hele stærke lærlingeforhold til
den engelske folkemindviden-
skab er indstillet på en forskning,
der efter ævne søger den fælles-
menneskelige lighed i sagn og
tro, overalt, hvor man kan finde
den, derimod desværre ikke på
en forskning, der søger at fastslå
de faktisk tilstedeværende typi-

ske forskelle, ikke blot mellem de store menneskeracer, men også imellem ganske nær boende nabofolk eller folkegrupper...". Det var ansatser til synspunkter, der i løbet af 1930'erne blomstrede i den "blut und boden" tankegang, der fik sit mest folkelige udtryk i Claus Eskildsens "Dansk Grænselære" fra 1936 og under krigen "Den sønderjydske befolknings slægtsforbindelser".³⁴ Ellekilde blev da også stærkt interesseret i Sønderjylland under indtryk af den skærpede konflikt i 1930'erne, og forsøgte sig med tvivlsomme nationale tolkninger af det folkloristiske materiale.³⁵ I en national tid var der ikke plads til Feilbergs "universielle" tanker, hverken hos en forsker som Hans Ellekilde eller det folk, som tydelig foretrak "Heden" og "Dansk Bondeliv".

Fra foragtede bønder til et dannet folk

Poul Bjerg var formentlig ikke klar over, hvad han satte i gang, da han tændt af ilden af A.D. Jørgensen startede Aarboeg for Dansk Kulturhistorie" i 1891. Ifølge hans eget udsagn blev årbogen en overvældende succes, og vi har ingen grund til at tvivle på ham. I 1900 stoppede

han udgivelsen uden egentlig at give læseren en fyldestgørende forklaring. Det kan have været vanskeligheder med at skaffe stof. Han trak store veksler på vennekredsen omkring Askov Højskole og frem for nogen H.F. Feilberg. Men måske havde han sat så meget i gang, at der ikke længere var brug for årbogen. I slutningen af 1900-tallet henvendte Ludvig Schrøder sig til

stiftamtmand Gustav Stemann for at sætte et arbejde i gang med at indsamle materiale om Ribe Amt. Resultatet blev som bekendt oprettelsen af Historisk Samfund for Ribe Amt i juli 1902 med Poul Bjerge som et af medlemmerne og samfundets første sekretær. Det er dog næppe troligt, at Bjerge ikke har spillet en mere fremtrædende plads end erindringerne lader ane.

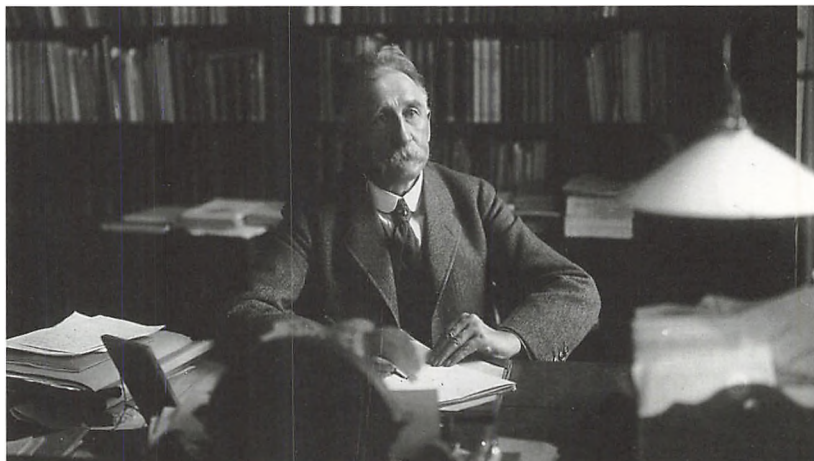

Fig. 7. H.P. Hanssen (1862-1936). I Sønderjylland var den danske nationale leder, medlem af den tyske rigsdag og senere den danske rigsdag, H.P. Hanssen, med til at starte Sønderjyske Årbøger i 1889 med ham selv, Gustav Johannsen og P. Skau som redaktører og A.D. Jørgensen i baggrunden som en skjult medredaktør. Lige fra starten bragte årbogen ikke alene traditionelle historiske afhandlinger, men også dagsaktuelle artikler om den politiske og nationale situation i Nordslesvig. Dermed blev Sønderjyske Årbøger ikke blot rammen for historiske afhandlinger, men også en kampplads for den videnskabeligt korrekte opfattelse af Sønderjyllands politiske historie. Den sønderjyske lokalhistorie fik derved et helt andet emnefelt, med meget mindre kulturhistorisk stof end det var tilfælde for lokalhistorien i Kongeriget. En vægtning af stoffet som trækker tråde helt frem til i dag. Foto: Museum Sønderjylland. ISL.

I indledningen til Fra Ribe Amt 1903 skriver Stemann om indholdet "Eksempelvis skal jeg nævne saadanne Ting som Jordfællesskabet, Hoveriet, Udskiftningerne, Udflytning og Bøndernes Liv og Arbejde i det hele, endvidere enkelte Personers Levnedsløb, Smugleri langs Grænsen, Strandingsvæsenet, Klitvæsenet, Minder fra vore Krige, Kystmilitserne, Kongelig Besøg". Selv om der tydeligvis var tale om et kompromis mellem Bjerges råb om retfærdighed for de henfarne slægter og andre mere lokale interesse, så havde Aarvog for Dansk Kulturhistorie tydeligvis fungeret som katalysator for den lokalhistoriske interesse.

A.D. Jørgensen kom til at spille en central rolle for oprettelsen af Sønderjyske Årbøger og lidt mere indirekte for Aarvog for Dansk Kulturhistorie. Men det råb om retfærdighed som A.D. Jørgensen efterlyste fik forskellige konsekvenser nord og syd for Kongeåen. I Sønderjylland blev Sønderjyske Årbøger stærkt præget af den nationale kamp. Fra starten bragte Sønderjyske Årbøger ikke alene traditionelle historiske afhandlinger, men også dagsaktuelle artikler om den politiske og nationale situation i Nordslesvig. Selv om

emnet endnu mangler mere fyldestgørende undersøgelser er der ingen tvivl om, at der derved blev lagt en tradition for en lokalhistorie, som mere var præget af lokalpolitisk historie, dvs. kampen mellem dansk og tysk i alle dens forskellige afskygninger og mindre af den kulturhistoriske tradition, der har præget lokalhistorien nord for Kongeåen.³⁶

Lige nord for Kongeåen gik det anderledes. Kongeriget var i disse år stærkt præget af forfatningskampen. Lokalhistorien i Kongeriget skrev sig dermed ind i en helt anden politisk og kulturel kontekst end i Sønderjylland. Politisk var det en kamp mellem Højre og Venstre, men parallelt med denne foregik der en kulturkamp mellem den nye selvbevidste bondestand på den ene side og byernes borgerskab, embedsstanden og adelen på den anden. Gennem århundreder udgjorde bondestanden ikke blot det nederste brede lag i samfundspyramiden, der var defineret ved, at de ikke havde privilegier, og var underlagt godsejerens myndighed. Bønderne var også foragtede af de øvrige samfundsgrupper, der betragtede dem som rå og udannede. Peter Henningsen har i sin netop udkomne dispu-

tats "I sansernes vold" trukket det omgivende samfunds syn på bondestande op i fem punkter: 1. bondens dyriskhed, 2. bondens modstand mod forbedringer i agerbruget og hans dybt konervative sindelag, 3. bondens dorskhed og dovenskab, 4. bondens manglende åndsevne og 5. bondens drikfældighed.³⁷

Denne opfattelse havde i slutningen af 1800-tallet længe været under nedbrydning samtidig med, at en ny opfattelse af begrebet "folket" var under opbygning. Ove Korsgaard har i sin disputats "Kampen om folket" beskrevet den ændring, som i løbet af 1800-tallet skete i begrebet folk fra et "oikos" i Aristoteles forstand, dvs. en husstand med husfader i spidsen til "folket" som medlemmerne af en nation. Samtidig fik begrebet "folk" i løbet af 1800-tallet tre forskellige betydninger som:

- Folk udgør landets statsborgere.
- Folk har sprog og herkomst tilfælles
- Folk udgør massen og underklassen.³⁸

Den forskning som A.D. Jørgensens, H.F. Feilberg, Poul Bjerges og kredsen omkring Askov

Fig. 8. Det gik økonomisk og socialt godt for den danske bondestand i sidste halvdel af 1800-tallet. På billedet ses Frihedsstøtten, monumentet over stavnsbåndsløsningen i 1788. Selve stavnsbåndsløsningen fik i forhold til de øvrige landboreformer relativt begrænset betydning, men som et monument over bøndernes stræben efter frihed og politisk magt fik Frihedsstøtten stigende betydning op gennem 1800-tallet, hvilket bl.a. afspejlede sig i de stadig større markeringer af i 1838, 1888, 1938 og for den sags skyld også i 1988. Etableringen af Dansk Folkemuseum (1885), Dansk Landbrugsmuseum (1888), senere de første kulturhistoriske museer i provinsen uden for de større købstæder og fra 1890'erne den spirende lokalhistoriske interesse må ses som bondestandens kamp for en kulturhistorie og dermed et kulturelt løft. Med Grundtvigs ord gjort til et folk, så de tidligere foragtede bønder blev en del af "folket". Netop ordet "folket" skiftede i disse år indhold, og fik den betydning ordet har i dag. Nogle vil ligefrem sige, at bondestandens værdier dermed blev synonym med "folkets" værdier. Kulturhistorien kom derved til at spille en langt større rolle i det lokalhistoriske arbejde, end det var tilfældet lige syd for Kongeåen i Sønderjylland. Frederik Ludvig Brandt: Frihedsstøtten set fra Frederiksbergssiden, ca. 1800. Værket tilhører Statens Museum for Kunst. Foto: Statens Museum for Kunst.

Højskole leverede, var dybest set et forsøg på at rehabilitere bondestanden kulturelt. Det er netop i den tredje opfattelse af begrebet, "folket", som underklasse (almue), at Poul Bjergeres indsats er interessant. Poul Bjerger betegnede i fortalen netop "folket" i alle af formålserklæringens tre

punkter. Her er man i imidlertid ikke i stand til at se, hvilket indhold Bjerger ligger i begrebet "folk". Til gengæld lades man ikke i tvivl om dette i hans erindringsartikel om A.D. Jørgensen. Bjerger ville en historie, som ydede folket retfærdig, og med folket mente han først og frem-

meste bondestanden (almuen), som ikke blot havde lidt under herremandens åg og hoveri, men

også det omgivende samfunds foragt. Denne synsvinkel på landbohistorie er helt dominerende i hovedparten af artiklerne i en grad, at flere af forfatterne ligefrem må undskylde bøndernes ikke altid lige noble adfærd. Men Poul Bjerge var også åben for andre samfundsgrupper som en del af almuen, om end i langt mindre omfang, som eksemplet med artiklen om arbejderbevægelsens historie lader ane. Poul Bjerge

ville give bondestanden (almuen) en historie og en dannelse, en kultur. For Bjerge var det uden tvivl et led i et dannelsesprojekt, og som det københavnske borgerskab havde et intellektuelt miljø omkring Rahbecks Bakkehus på Frederiksberg, skulle hans eget Bakkehus danne rammerne for et intellektuelt miljø, en "folkelig elite", der kunne arbejde med folkets kulturhistorie, historie og sproget i bred forstand.

I dag kan det være vanskeligt at se det politiske sprængstof i dette dannelsesprojekt, men som Bricka udtrykte det i 1879: "Vor gamle danske Adel bedømt af Bønder og Skolelærere i det 19de Aarhundrede! Hvilken Nemesis!". I 1883 efterfulgte A.D. Jørgensen geheimearkivar C.F. Wegener på posten. Dermed fik statens arkivvæsen ikke blot en person som leder, der var rundet af den nationale kamp i Sønder-

Indhold i Fra Holbæk Amt fordelt på emner 1907-1926*

Emner	antal sider	andel	antal sider	andel
Oldtid	3	2,3%	67	2,7%
- 1799	1	0,8%	19	0,8%
1800 – 1864	4	3,1%	114	4,5%
1865 – 1901	0	0,0%	0	0,0%
Landbohistorie før 1800	2	1,5%	45	1,8%
Landbohistorie efter 1800	6	4,6%	188	7,4%
Skovvæsen	1	0,8%	4	0,2%
Håndværk og lavsvæsen	1	0,8%	32	1,3%
Kulturhistorie	11	8,5%	245	9,7%
Lokalhistorie (land)	7	5,4%	155	6,1%
Lokalhistorie (købstad)	9	6,9%	250	9,9%
Personalhistorie	27	20,8%	840	33,3%
Kulturlandskabet	2	1,5%	63	2,5%
Kirkehistorie	21	16,1%	332	13,1%
Infrastrukturen	1	0,8%	14	0,5%
Historisk samfund	33	25,4%	146	5,8%
Museumsvæsen	1	0,8%	11	0,4%
I alt	130	100,1%	2525	100,0%

* Årgangene 1917 og 1918 med H.V. Clausens afhandling: "Fra Holbæk Amt. Topografisk-Historiske Skildringer" og Karoline Graves: "Ved Halleby Aa", der udgjorde gaven til medlemmer i 1921 er ikke medtaget.

jylland, men også en frafalden nationalliberal, der efter nederlaget 1864 så de nationalliberale som repræsentanter for "de begavede, de dannede og de formuende", kort sagt det dominerende borgerskab, der betragtede resten af befolkningen som "almue".³⁹ Selv om A.D. Jørgensen kom fra en købmandsslægt, følte han sig som en del af den almue (bønderne), som de nationalliberale ikke betragtede som ligeværdige borgere. Som eksemplet med Poul Bjerges møde med A.D. Jørgensen viste, betragtede A.D. Jørgensen ikke befolkningen som en uvidende og underdanig almue, men som selvstændige, aktivt handlende og ligeværdige folk.⁴⁰

Heri lå han op ad Ludvig Schrøder, der så folket som et handlende subjekt.⁴¹ Dette krævede med Grundtvigs ord imidlertid, at almuen blev forvandlet til folk. Grundtvig havde som de nationalliberale nemlig ingen tiltro til, at almuen kunne styre landet. Først når almuen blev bevidst om sig selv som et folk, blev de en legitim del af magten og det krævede folkeoplysning.⁴² Senere udtrykte Viggo Hørup det med ordene: "Dersom noget er civilisation, så er det massernes

forvandling til mænd, almuens omdannelse til borgere".⁴³

Aarbog for Dansk Kulturhistorie må derfor ses i lyset af det overordnede forfatningsspørgsmål fra 1864 og frem til 1901, hvorvidt det var kongen eller folket, der skulle udpege regeringen. Det var Poul Bjerges bidrag til et dannelsesprojekt, der kunne give folket en kulturhistorie og dermed en dannelse af almuen til folk, der kunne understøtte folkets krav på regeringsmagten. Poul Bjerges dannelsesprojekt fandt tydeligvis klangbund hos læserne at dømme ud fra de mange abonnenter og som blev videreført i mange af de

amtshistoriske samfund, der dukkede op i begyndelsen af det tyvende århundrede.

Fra Holbæk Amt

Historisk Samfund for Holbæk Amt overtog formen "årbogen", men overtog foreningen også Poul Bjerges budskab og emnefeltet i Aarbog for Dansk Kulturhistorie? Næppe. Ser man på emnerne i de første 25 årgange af "Fra Holbæk Amt" var feltet langt mere bredt. Personal- og kirkehistorie udgjorde tilsammen næsten halvdelen af indholdet, mens lokalhistorie fra købstæderne udgjorde 10% af stoffet. Til gengæld bragte årbogen stort set

Medlemmer i Historiske Samfund for Holbæk Amt 1907

	antal	andel
Gårdmænd	47	27,5%
Lærer	26	15,2%
Funktionærer	15	8,8%
Præster	13	7,6%
Handlende	11	6,4%
Læger	9	5,3%
Liberale erhverv	9	5,3%
Håndværkere	8	4,7%
Embedsfolk	7	4,1%
Fabrikanter	6	3,5%
Tjenestefolk	2	1,2%
Forpagtere	4	2,3%
Adelige	2	1,2%
Andre	12	7,0%
I alt	171	100,1%

ikke landbrugshistorie fra tiden før landboreformerne og kun i lidt større omfang landbohistorie fra tiden efter. Retfærdigvis skal dog fremhæves Karolines Graves klas-siker "Fra Halleby Aa", som foreningen udgav i fællesskab med Danmarks Folkeminder i 1921. Selv om der er behov for nærmere analyser af årbøgerne, ændrer det ikke ved indtrykket af, at Historisk Samfund for Holbæk Amt ikke havde overtaget Poul Bjerges politiske projekt med dets fokus på bondesamfundets kulturhistorie og politiske historie.

Den udvikling er der flere forklaringer på. Helt basalt havde Historisk Samfund for Holbæk Amt ikke som Poul Bjerger mulighed for at trække på store kapaciteter som f.eks. H.F. Feilberg, men trak på lokale kræfter, der ikke nødvendigvis havde samme tilgang til historien og kulturhistorien, som H.F. Feilberg og Poul Bjerger. Helt umuligt var det dog ikke for foreningen at hente skribenter ude fra til at skrive i årbogen. Udviklingen må derfor også ses i forhold til den generelle politiske situation i Kongeriget. I 1901 overlod Højre regeringsmagten til Venstre med den politisk uerfarne juridiske professor J.H. Deuntzer i spidsen for den første venstre-

regering og med J.C. Christensen som kultusminister. Og med etableringen af ministeriet J.C. Christensen i 1905 blev det endegyldigt slået fast, at bønder havde dannelse, kultur, viden og format til at regere landet. De foragtede bønder var blevet til en del af folket, der havde del i regeringsmagten. Dermed ændrede de politiske rammer for det lokalhistoriske arbejde sig også radikalt.

Endelig må man ikke glemme medlemmerne af Historisk Samfund for Holbæk Amt, der fra starten havde en meget bred sammensætning. Ganske vist udgjorde gårdmændene 28% af medlemmerne, mens lærerne mønstrede andre 15%, men købstaden med funktionærer, handlende, embedsmænd, læger og andre grupper var ganske godt repræsenteret i foreningen. Selv om initiativet til stiftelsen af Historisk Samfund for Holbæk Amt kom fra folk i Odsherred, bl.a. skolelærer Lars Andersen og den blinde husmand Laurits Jensen, der begge var knyttet til højskolemiljøet i Vallekilde, så appellerede foreningen til langt bredere samfundsgrupper. De havde ikke nødvendigvis samme politiske projekt og tilgang til lokalhistorien, som den blev

præsenteret i Aarboeg for Dansk Kulturhistorie.

Den brede medlemskare måtte nødvendigvis lægge en dæmper på landbohistorien og landbokulturens plads i "Fra Holbæk Amt", men det forhindrede ikke andre i at arbejde videre med formidlingen af den danske landbokultur ud fra et lokalt perspektiv.

Fig. 9. Med systemskiftet i 1901, hvor Venstre med regeringen Deuntzer fik magten, var de politiske rammer skiftet for det lokalhistoriske arbejde i Danmark. Dette og den socialt langt bredere sammensætning af Historisk Samfunds medlemskreds er formentlig forklaringen på, at emnefeltet i årbøgerne blev væsentligt bredere og mere upolitisk end Poul Bjerges grundtvigianske forsøg på at yde de henfarende (gårdmands-)slægter retfærdighed. På billedet ses Venstreministeriet fra juli 1901 i Alfred Schmidt streg. Ministeriets chef J.H. Deuntzer ses som nr. 2 fra højre og forrest i billede med siden til ses kultusminister og senere statsminister J.C. Christensen.

Litteratur

Det forsømte århundrede. *Arv og eje 1976*. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.

Adriansen, Inge: *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet* København 1990.

Alkærstig, S.: Historisk Samfund for Ribe Amt 1902-1927 i: *Fra Ribe Amt 1928-31*, s. 1-7.

Bjerger, Poul: *Aarvog for Dansk Kulturhistorie* København 1891-1900.

Bricka, C.F.: E. Carstensen: Hjørlande Sogns Historie i: *Historisk Tidsskrift 1879*, 5R, s. 705-721.

Buch, Jørn: Dolor Patriae – om A.D. Jørgensens kamp for ret og skel i: *Jørn Buch m.fl.*: A.D. Jørgensen og Gråsten Gråsten 1997, s. 16.

Christensen, Peter V.: De amtshistoriske samfund i: *Fortid og Nutid* bd. 28, s. 192-210.

Christiansen, Palle Ove: *Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner* København 2000.

Damsholt, Tine: Om begrebet 'folk' i: Bjarne Stoklund: *Kulturens nationalisering*. Et etnologisk perspektiv på det nationale København 1999.

Dybdahl, Vagn: *Arkiverne i Samfundet. Artikler og foredrag* København 1987.

Eskildsen, Claus: *Dansk grænselære* København 1936.

Eskildsen, Claus: *Den sønderjydske befolknings slægtsforbindelser* København 1942.

Fabricius, Knud: *Troels-Lund* København 1921.

Fangel, Henrik: *H.P. Hanssen – liv og virke* i: *Sønderjyske billeder 1, Aabenraa 1988*.

Feilberg, H.F.: *Fra heden. Folkelivsskildringer fra Mellemslesvig ved aar 1860 1863/1920*.

Feilberg, H.F.: *Danske bondeliv* bd. I-II København 1889 og 1899/1952.

H.F. Feilberg: Erindringer fra et dansk præsteliv i Mellemslesvig i: *Sønderjyske Aarbøger 1895*, s. 1-44.

Furdal, Kim: Lokalhistorie i det nationale tjeneste i: *Sønderjyske Museer 2003-2004*, s. 59-72.

Furdal, Kim: Claus Eskildsen og Sønderjysk Månedsskrift. Rundt om 'Holstein - Schrader – Brorson' i: *Sønderjysk Månedsskrift 2005*, s. 59-65.

Frifelt, Salomon J.: Historisk Samfund for Ribe Amt gennem 50 Aar i: *Fra Ribe Amt 1952-55*, s. 1-26.
Hansen, Hans S.: Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 Aabenraa 2005.

Hansen, J.H.: Historisk Samfund for Holbæk Amt i: *Fra Holbæk Amt 1907*, s. 5-12.

Horstbøll, Henrik m.fl. (red): *Historien i kulturhistorien* Aarhus 1988.

Ilsøe, Harald og Kai Hørby: Historie i: *Københavns Universitet 1479-1979* bd. X, København 1980.
Johnsen, Axel: *Blod, jord og race i Slesvig* i: Axel Johnsen og Birgitte Thomsen: *19 myter i Sønderjyllands historie* Aabenraa 2002, s. 218-228.

Henningens, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark* bd. I-II. København 2006

Jørgensen, A.D.: *En redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab* København 1901.

Jørgensen, Harald: Baggrunden for oprettelsen af Sønderjyske Årbøger i: *Sønderjyske Årbøger 1964*, s. 11-26.

Korsgaard, Ove: *Kampen om folket. Et dannelseperspektiv på dansk historie gennem 500 år* København 2004.

Kristensen, Marius: *H.F. Feilberg. Hans liv og gerning* København 1923.

Liedman, Sven-Eric: *Motsatsernas spel* Malmø 1983.

Lund, Hans: *Askov Højskole 1865-1915* København 1965.

Manniche, Jens Chr.: *Den radikale historikertradition* Aarhus 1981.

Marstrand, Even: Omkring Askov. En lille bog om livs-

værdier og kulturværdier København 1924.

Pedersen, John og Kåthe Z.S. Pedersen: Rødding Højskole 1844-1994 i: *Sønderjysk Månedsskrift 1994*, s.199-215.

Rasmussen, Holger: *Dansk Museumshistorie* Dansk Kulturhistorisk Museumsforening 1979. Schrøder, Fr.: Askov Højskole rodfæstet i Kongeaarens Aandsliv i: *Fra Ribe amt 1932-35*, s. 635-665.

Stoklund, Bjarne: *Hvad er kulturhistorie?* Troels-Lund og den kulturhistoriske strid i Tyskland i 1880'erne Arbejdsrapport. Institut for Europæisk Folkelivsforskning 1/1987.

Troels-Lund: *Dagligt liv i nord i det sekstende århundrede* bd. 1-14, København 1879 – 1901.

Ægidius, Jens Peter: Christian Flor i: *Sønderjysk Månedsskrift 1994*, s. 216-220.

Noter

- 1 Holger Rasmussen: *Dansk museums historie* 1979, s. 100 & Peter V. Christensen: *De amtshistoriske Samfund i: Fortid og Nutid* 28, s. 192ff.
- 2 Even Marstrand: *Omkring Askov København 1924*, s. 111-112. Se også Peter V. Christensen: *De amtshistoriske Samfund i: Fortid og*

Nutid bd. 28, s. 194-195 og Claus Bjørn: *Poul Bjerger i: Dansk Bibliografisk Leksikon* bd. 2, 1979, s. 176.

- 3 H.J. Hansen: *Historisk Samfund for Holbæk Amt i: Fra Holbæk Amt 1907*, s. 5.
- 4 S. Alkær sig: *Historisk Samfund for Ribe Amt 1902-1927 i: Fra Ribe Amt 1928-1931*, s. 1.
- 5 Carl Gustav Stemmann: *Historisk Samfund for Ribe Amt i: Fra Ribe Amt 1903*, s. 1.
- 6 Pedersen, John og Kåthe Z.S. Pedersen: *Rødding Højskole 1844-1994 i: Sønderjysk Månedsskrift 1994*, s. 200.
- 7 Om dette Peter Henningsen: *I sansernes vold* bd. III. København 2006.
- 8 Hans Lund: *Askov Højskole 1865-1915 København 1965*, s. 40.
- 9 Hans Lund: *Askov Højskole 1865-1915 København 1965*, s. 42.
- 10 Harald Ilsøe og Kai Hørby: *Historie i: Københavns Universitet 1479-1979* bd. X, København 1980, s. 415.
- 11 Hans Lund: *Askov Højskole 1865-1915 København 1965*, s. 125.
- 12 Henrik Fangel: *H.P. Hanssen – liv og virke i: Sønderjyske billeder 1 Aabenraa 1988*, s. 5.
- 13 Hans Lund: *Askov Højskole*

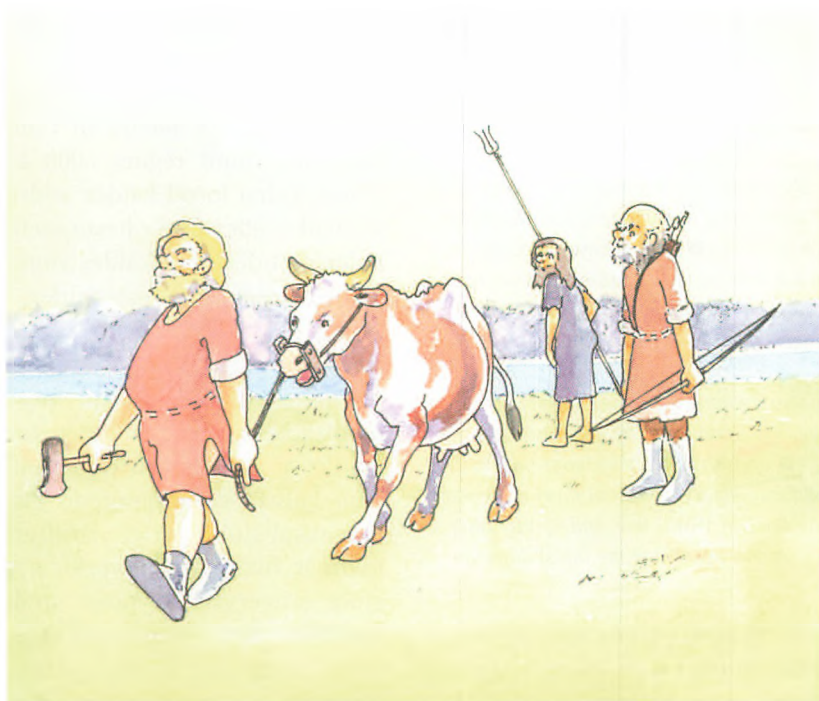
1865-1915 København 1965, s. 132f og 235.

- 14 Marius Kristensen: *H.F. Feilberg. Hans Liv og Gærning København 1923*, s. 9.
- 15 Hans Lund: *Askov Højskole 1865-1915 København 1965*, s. 238.
- 16 Claus Bjørn: *Poul Bjerger i: Dansk Biografisk Leksikon* bd. 2, København 1979, s. 176.
- 17 Poul Bjerger: *Efterskrift i: Aarbog for Dansk Kulturhistorie 1900*, s. 188.
- 18 Hans Lund: *Askov Højskole 1865-1915 København 1965*, s. 278.
- 19 Hans Lund: *Askov Højskole 1865-1915 København 1965*, s. 279.
- 20 Hans Lund: *Askov Højskole 1865-1915 København 1965*, s. 321.
- 21 Harald Jørgensen: *Baggrunden for oprettelsen af Sønderjyske Årbøger i: Sønderjyske Årbøger 1964*, s.
- 22 Landsarkivet for Sønderjylland. 272. H.P. Hanssens privatarkiv pk. 36. korrespondance med Poul Bjerger.
- 23 Poul Bjerger: *A.D. Jørgensen i: Aarbog for Dansk Kulturhistorie 1897*, s. 9.
- 24 Samtale fandt sted kun få år før Danmarks første arkivlov fra 1889, der betød opret-

- telsen af Rigsarkivet, og dermed offentlig adgang til statens arkiver. Loven fastslog, at der skulle oprettes et rigsarkiv bestående af et hovedarkiv (Rigsarkivet) og tre provinsarkiver (Landsarkiver). Selv om arkivloven hører til en af Danmarks mindste med kun 5 paragrafer, er der ingen tvivl om, at uden arkivloven havde Poul Bjerge og andre lokalhistorikere med ham haft store vanskeligheder med at få adgang til de centrale arkivalier i statsadministrationen. Lovens forfatter var A.D. Jørgensen og ved behandlingen i Rigsdagen fik loven støtte af den københavnske intelligensia med personer som Edvard Brandes, V. Pingel og højskolevenstre med bl.a. F.F. Falkenstjerne som de meste energiske fortalere for loven. Vagn Dybdahl: Arkiverne i Samfundet. Artikler og foredrag København 1987, s. 41f.
- 25 N. Rasmussen Søkilde: De jordegne bønder i gamle dage i: Aarbog for Dansk Kulturhistorie 1894, s. 166.
- 26 J.A. Fridericia: Bondestanden i Danmark i midten af det syttende aarhundrede i: Aarbog for Dansk Kulturhistorie 1895, s. 95.
- 27 Benito Scocozza: Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen København 1977 (se bl.a. s. 190) og Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 8 (se bl.a. s. 33f og 72ff).
- 28 N.J. Termansen: Fra Malt herred. Kulturhistorisk skitse i: Aarbog for Dansk Kulturhistorie 1894, s. 94.
- 29 C. Nyrop: Fra Danmarks ældste Lavsskraaer i: Aarbog for Dansk Kulturhistorie 1892, s. 63.
- 30 Povl Hansen: Bonden og herremand i: Aarbog for Dansk Kulturhistorie 1891, s. 80.
- 31 C.F. Bricka: E. Carstensen: Hjølunde Sogns Historie i: Historisk Tidsskrift 1879, 5R, s. 705-721.
- 32 C.F. Feilberg: Et kapitel af folkets sjæleetro i: Aarbog for Dansk Kulturhistorie 1895, s. 114.
- 33 Marcel Mauss: "The Gift" 1925/1954.
- 34 Interessant i denne forbindelse er det imidlertid, at Claus Eskildsen i 1920'erne var inde på lignende synspunkter som H.F. Feilberg i enkelte af hans mange folkloristiske artikler i Sønderjysk Månedsskrift. Om dette se Kim Furdal: Claus Eskildsen og Sønderjysk Månedsskrift. Rundt om 'Holstein - Schrader - Brorson i: Sønderjysk Månedsskrift 2005, s. 59-65.
- 35 Inge Adriansen: Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet København 1990, s. 111-112.
- 36 Om dette aspekt se Kim Furdal: Lokalhistorie i det nationale tjeneste i Sønderjyske Årbøger 2003-2004. s. 59-72.
- 37 Peter Henningsen: I sansernes vold bd. II, København 2006, s. 557.
- 38 Ove Korsgaard: Kampen om folket København 2004, s. 109.
- 39 Jørn Buch: Dolor Patriae – om A.D. Jørgensens kamp for ret og skel i: Jørn Buch m.fl.: A.D. Jørgensen og Gråsten Gråsten 1997, s. 16.
- 40 A.D. Jørgensen: En redegørelse for min udvikling og mit forfatterskab København 1901, s. 138.
- 41 Ove Korsgaard: Kampen om folket København 2004, s. 354.
- 42 Ove Korsgaard: Kampen om folket København 2004, s. 266.
- 43 Ove Korsgaard: Kampen om folket København 2004, s. 371

Da landbruget kom til Nordvestsjælland - tidligt tamkvæg i Åmosen

Anders Fischer & Anne Birgitte Gotfredsen

Fig. 1. Som en tegner forestiller sig den første landmand i Nordvestsjælland. Indførelsen af landbrug for ca. 6000 år siden skulle vise sig at få vidtrækkende konsekvenser ikke kun for egnens erhvervsforhold, men i høj grad også for kultur, religion og befolkningstæthed. Tegning Henning E. Jensen.

Fig. 1. An artist's vision of the first farmer in north-western Zealand. The introduction of agriculture about 6000 years ago had far-reaching consequences on the subsistence economy of the region and a large influence on culture, religion and demography. Drawing Henning E. Jensen.

Nordvestsjælland har en usædvanlig stor og varieret bestand af fortidsminder. En del af æren for denne tilstand tilkommer Historisk Samfund for Holbæk Amt, som ved sin grundlæggelse for 100 år siden satte sig som et af sine tre formål "at fremdrage og frede om stedlige Minder".¹

Åmosen (fig. 2) er i denne forbindelse af særlig interesse både som et sted, hvor der er fremdraget enestående mængder af betydningsfulde arkæologiske fund og som stedet, hvor der er gjort en særlig indsats for at bevare fortidsminder. Fra 1938 og de følgende tre årtier gennemførte Nationalmuseet her en af de største samlede forsknings- og nødgravningskampagner, som til dato er set i Danmark. I 1993-95 blev kongerigets hidtil største, arkæologisk begrundede arealfredning etableret på Bodal Gods i Store Åmose. For øjeblikket undersøger Miljøministeriet og Kulturministeriet, om det kan

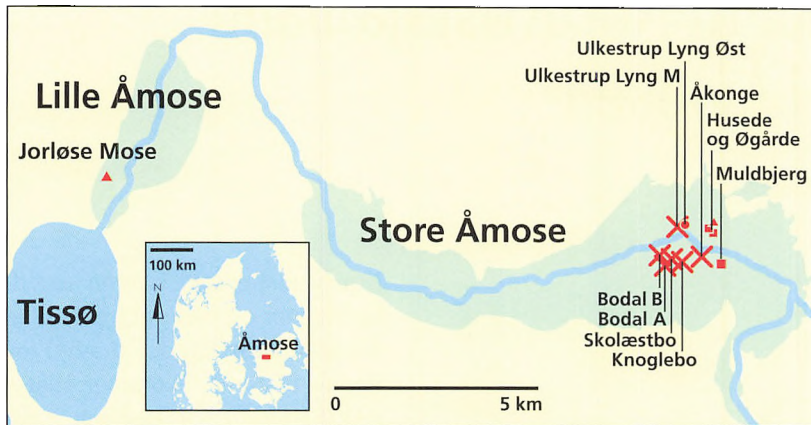

Fig. 2. Store og Lille Åmose er tilsammen Sjællands største, sammenhængende moseområde og Danmarks største kompleks af lavmose (tilgroede søer). På kortet er angivet de i artiklen omtalte fundlokalteter for urokser (●), tamokser (■ og ✕) og får/ged (▲) i mosen. De runde, firkantede og trekantede signaturer repræsenterer fund i forbindelse med tørvegravning under og lige efter Anden Verdenskrig. Krydserne viser fund fra markafsøgninger og stikprøveudgravninger inden for de seneste 25 år.

Fig. 2 The Major and Minor Åmose in north-western Zealand form the largest complex of inter-connected lowland bogs (overgrown lakes) in Denmark. The map shows localities with finds of aurochs (●), domestic cattle (■ and ✕) and sheep/goat (▲) mentioned in the text and notes. Circles, squares and triangulars represent finds retrieved in the period of intensive peat cutting during the Second World War and shortly after. Crosses mark finds from field surveys and trial excavations during the latest 25 years.

lade sig gøre at sikre sårbar natur og kulturarv i østlige Store Åmose via et storstilet naturgenopretningsprojekt. Samtidig er der fra lokalt hold taget initiativ til at etablere en Naturpark Åmosen-Tissø med et formål, der på bedste vis harmonerer med visionen fra Historisk Samfunds grundlæggelse for 100 år siden om at formidle og beskytte

amtets mest betydningsfulde fortidsminder. På de følgende sider berettes om, hvordan landbruget kom til egnen – belyst ved knogler og skeletter af tamokser, som er fundet i Åmosen.

”Landbrugsrevolutionen”

Indførelsen af landbrug er en af de mest skelsættende begivenheder i menneskehedens historie.

Korndyrkning og avl af får, ged, okse og muligvis svin opstod i Mellemøsten for godt 10.000 år siden. Derfra bredte de nye erhverv sig efterhånden ud over Verden. Med dem fulgte en fundamentalt ny levevis, nye religiøse aktiviteter, stigende befolkningstæthed og nye former for samfundsorganisation.

De nye erhverv nåede til Danmark for rundt regnet 6000 år siden. Tiden forud kaldes ældre stenalder eller jæger-fisker-stenalder, og tiden efter kaldes yngre stenalder eller bondestenalder.

Herhjemme hører indførelsen af landbrug til et af de mest omdiskuterede emner inden for studiet af vores forhistorie. Gennem halvandet århundrede har videnskabsfolk ivrigt drøftet, hvornår, hvordan og hvorfor det store erhvervsskifte fandt sted. Skyldtes det fødevaremangel eller trang til kostforandring blandt de lokale indbyggere, eller blev de nye produktionsmåder bragt til landet med bondesamfund, som indvandrede sydfra?

I mange år stod de forskellige forklaringsmodeller stort set lige stærkt, fordi der var så dårligt styr på kronologien, at det ikke

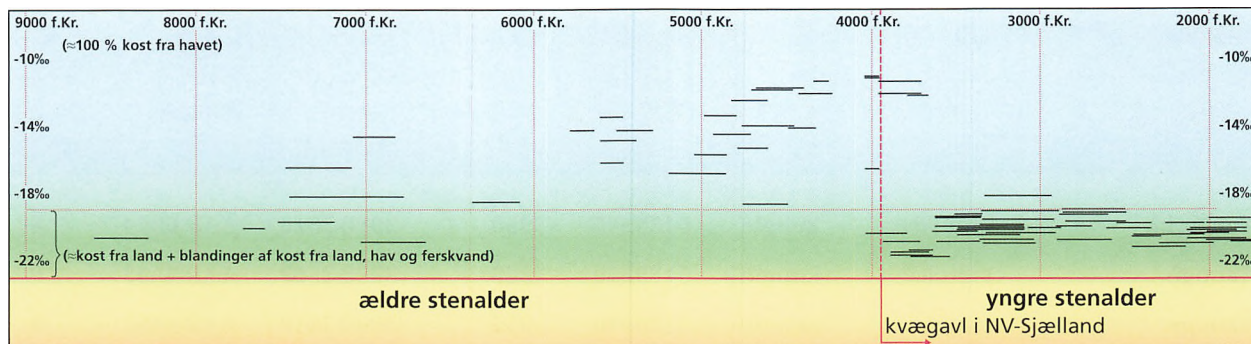

Fig. 3. Basiskostens sammensætning i Danmarks stenalder. Hver vandret streg repræsenterer et menneskeskelet, som er blevet kulstof-14-dateret og kulstof-13-analyseret. Stregernes længde angiver usikkerheden på de enkelte dateringer. Individuer i den øvre del af diagrammet har spist megen mad fra havet. Individuer under den stiplede linie (ved -19‰) har enten levet af føde fra land (f.eks. af landbrugsprodukter) eller af en blanding af mad fra hav, land og ferskvand.² Diagrammet viser, at der skete en gennemgribende ændring af kostens sammensætning omkring 3900 f. Kr. Det er netop fra dette tidspunkt, at vi har de første sikre vidnesbyrd om kvægavl i Nordvestsjælland.³

Fig. 3. The food composition during the Danish Stone Age. Each horizontal line represents a ¹⁴C-dated and ¹³C-analysed human skeleton. The length of the line indicates the confidence interval (± 1 standard deviation) for each date. Individuals in the upper part of the diagram have consumed food mainly from the sea. Individuals below the horizontal stippled line (at -19‰) have eaten terrestrial food (e.g., agricultural products) or a mixture of food from terrestrial, marine and freshwater environments.² The diagram indicates that a profound change in the food composition happened by 3900 B.C. This is coinciding with the occurrence of the first certain evidence of cattle husbandry in north-western Zealand. After Fischer 2002 with additions and modifications. Graphic by Bendt Nielsen.

var muligt at be- eller afkræfte nogen af dem. Dette problem er nu ved at være løst – ikke mindst takket være nye fund og dateringer af arkæologisk materiale fra Nordvestsjælland. En serie af nøjagtigt daterede tamokseknogler fra Store Åmose udgør en vigtig grundpille i udforskningen af landbrugets ankomst til egnen. I det følgende berettes om dette fundmateriale, som i det væsentligste er kommet frem ved ud-

gravninger og markrekognosceringer gennem de seneste 25 år.

Stor ændring af kostens sammensætning

Målinger af kulstof-13-isotoper i menneskeknogler viser, at befolkningen i Danmark for ca. 6000 år siden oplevede et radikalt skift i kostens sammensætning (fig. 3). I de seneste 25 år har man anset det for nærliggende, at denne ændring i ernæringen

måtte hænge sammen med indførelsen af landbruget.⁴ Det har dog knebet med bevisførelsen, fordi det var svært at afklare, hvornår man reelt var gået i gang med husdyrbrug og kornavl her til lands. I de senere år er man kommet til større klarhed, og det skyldes ikke mindst en forholdsvis ny måde at udføre kulstof-14-dateringer på, kaldet AMS-metoden. Den kan benyttes på selv ganske små prøver af organisk

Lokalitet	Art	Dateret del	Kulstof-14-år før 1950	Omtrentlig alder f. Kr. Mest sandsynlige ⁵	±1 standardafvigelse ⁶	Laboratorienummer ⁷	Reference (note)
Knoglebo	tamokse	knogle	5135±45	3960	3990-3810	AAR-6944	8
Åkonge	tamokse	knogle	5135±50	3960	3990-3800	AAR-4453	9
Åkonge	tamokse	knogle	5120±40	3955	3980-3810	AAR-4452	9
Lollikhuse	får eller ged	tand	5120±55	3950	3980-3800	AAR-4031	9
Knoglebo	tamokse	knogle	5115±50	3955	3980-3800	AAR-6943	8
Skolæstbo	tamokse	knogle	5110±40	3955	3970-3800	AAR-6945	8
Muldbjerg I	tamokse	knogle	5050±45	3910-3800	3950-3790	AAR-4993	10
Smakkerup Huse	tamokse	knogle	5040±60	3900-3800	3950-3770	AAR-3317	11
Smakkerup Huse	tamokse	knogle	5040±65	3900-3800	3950-3770	AAR-3316	11
Øgårde-komplekset I	tamokse	knogle	5030±90	3890-3790	3950-3710	K-5057	12
Jorløse Mose	får eller ged	knogle	5020±60	3790	3940-3710	AAR-3104-2	13
Muldbjerg I	tamokse	knogle	5010±50	3790	3930-3710	AAR-4994	10
Limensgård	byg	kerne	5000±70	3780	3940-3700	OxA-2895	14
Åkonge	tamokse	knogle	4965±45	3760-3725	3790-3670	AAR-4451	9
Snævret Hegn	tamokse	knogle	4960±90	3710	3920-3640	K-4771	15
Visborg	tamokse	knogle	4955±60	3710	3790-3650	AAR-5004	16
Visborg	tamokse	knogle	4925±55	3700	3770-3650	AAR-5005	16
Bodal A	tamokse	knogle	4920±40	3700-3675	3760-3640	AAR-7054	8
Øgårde SV	får	knogle	4900±50	3690-3670	3720-3630	AAR-4320	17

Tabel 1. Ældste kulstof-14-dateringer af landbrugsprodukter fra Danmark. Fund fra Store og Lille Åmose er fremhævet med fede typer.

Table 1. The earliest ¹⁴C dates of agricultural products known from Denmark. Sites from the Åmose in north-western Zealand in bold.

materiale – f.eks. en stump af en knogle eller en forkullet kornkerne.

Takket være AMS-metoden og en række nye arkæologiske fund, hvoraf mange stammer fra Store og Lille Åmose mellem Kalundborg, Holbæk og Sorø, kan man nu præsentere en længere liste med dateringer af artsbestemte tamdyr og korn fra Danmark (tabel 1). Som listen ser ud nu, kan man konkludere, at kendskabet til landbrugsprodukter her i landet i det mindste rækker tilbage til rundt regnet 3900 f. Kr. (med en usikkerhedsmargin på ca. 100 år).¹⁸

Der er ingen garanti for, at vi har dateret de absolut tidligste lokalt avlede tamdyr eller afgrøder. De ældste fund af tamokser fra Åmosen giver dog mulighed for mere sikre konklusioner om, hvornår der faktisk fandt lokal avl sted (tabel 1).

Det ældste tamkvæg

Mennesket har formodentligt til alle tider taget sig af vilde dyreunger og således tæmmede enkeltindivider. Hvis man derimod skal tale om egentlig domesticering af en art, betyder det, at mennesket har (fuld) kon-

trol over artens forplantning, og at tamformen adskiller sig fra vildformens genetiske sammensætning. En af de mest veldokumenterede følgevirkninger af domesticering er en generel reduktion i individernes størrelse. Den ses i første omgang afspejlet i, at ansigtsdelen i kraniet mindskes, men også lemmeknoglerne bliver mindre. Dette gælder for kvæg såvel som for flere af vore øvrige tamdyr. Da tænderne er et konservativt element, dvs. de kræver flere generationer, før en størrelsesreduktion slår igennem, halter disse bagefter formindskelsen af kæberne. Tænderne kommer derfor til at sidde tæt sammenpakkede. Når en dyreart har været domesticeret gennem generationer, vil også tænderne for den pågældende art være mindre end hos vildformen.

De første spor af kvægets tamformer finder vi i Nærøsten, hvor også den første korndyrkning tog sin begyndelse. Nye undersøgelser tyder på, at der fandtes tidlige former af domesticeret okse, får og ged i det 9. årtusinde f. Kr. i Tyrkiet og Syrien.¹⁹ Kvæget er i starten formodentligt holdt især som kødproducent – et slags levende forråds-kammer –

men efterhånden også som leverandør af mælk og arbejdskraft.

Kvæget er det mest værdifulde af vores tamdyr. Dets formerings-evne er lavere end både fårets, gedens og svinets. Desuden kræver det mere pasning og f.eks. foder af en højere kvalitet end de øvrige almindelige husdyr. Den større omkostning, der er forbundet med at avle kvæg, giver et fingerpeg om status og velstand på bopladser med mange kvægknogler.

Tidligste tamkvæg i Åmosen

Åmosen (Store og Lille Åmose) rummer en usædvanlig rigdom på knogler af tidligt tamkvæg. De er fundet ved arkæologiske udgravninger og ved opsamlinger på pløjemarken, og der findes givetvis stadig store mængder af knogler og hele skeletter af okser i mosens endnu intakte dynd- og tørvelag. Kun et fåtal af de hidtidige fund af tidligt tamkvæg fra mosen er blevet kulstof-14-dateret (tabel 1).

De ældste eksempler på tamkvæg fra Store Åmose er fundet som sønderdelte knogler på bopladser, hvor de lå spredt sammen med talrige andre måltidsrester. Et vigtigt materiale

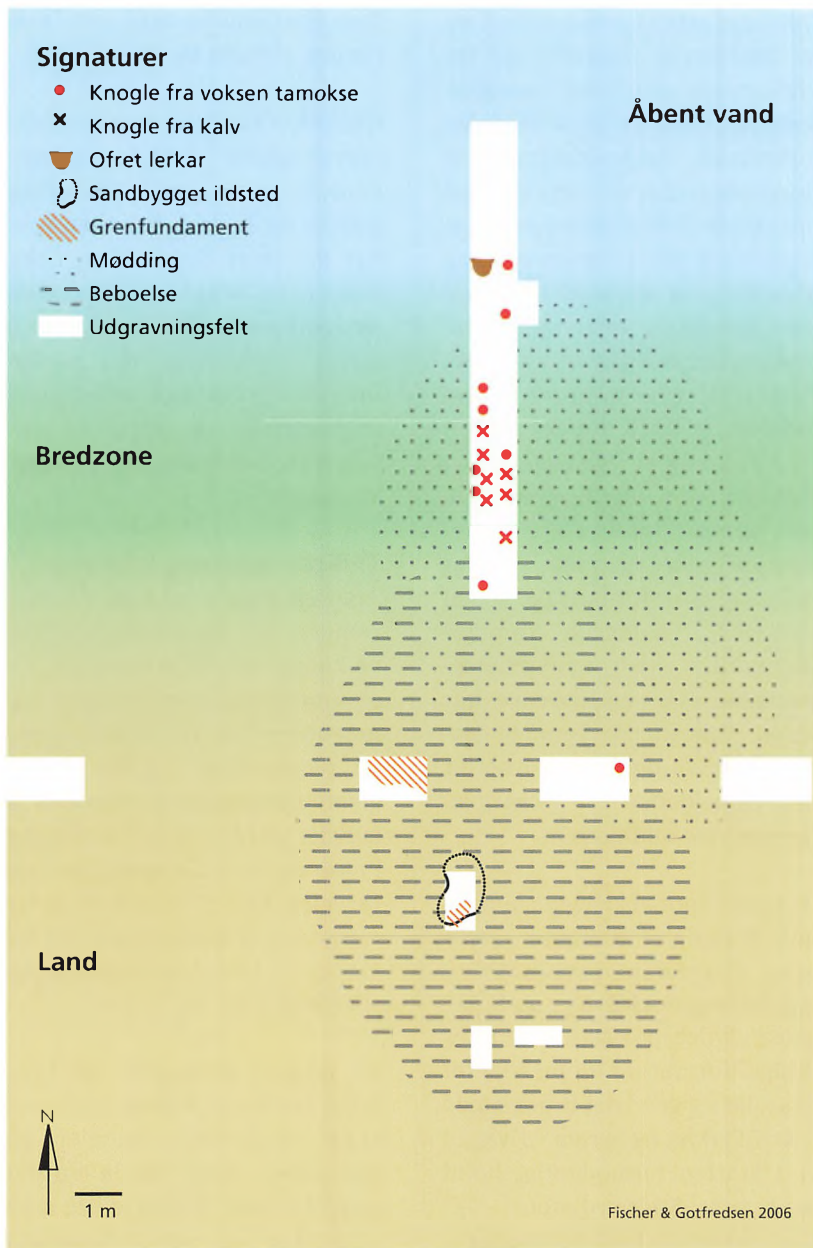

Fig. 4. Skitse af Åkonge-bopladsens indretning med angivelse af de udgravede felter og afmærkning af fund med tamokseknogler.²⁰

Fig. 4. A sketch of the internal organisation of the Åkonge site with indication of excavated squares and finds of domestic cattle bones. ● = bone of adult, ✕ = bone of calf. After Fischer 1986 with additions. Graphic by Bendt Nielsen.

stammer fra den delvis udgravede lokalitet "Åkonge". Det drejer sig om en lille sommerboplads, som har ligget i kanten af rørsumpen ud mod den daværende sø (fig. 4). Her fandtes knogler fra både voksne og kalve på omkring 2 måneder.²¹ Knoglerne godtgør ét voksent og ét ungt individ. Det kan dog ikke afvises at fragmenterne rent faktisk repræsenterer flere individer.

Tilstedeværelse af ret uhåndterlige og kødfattige dele af dyrene – så som kranium og kæbe (fig. 5) – tyder på, at kvæget har opholdt sig i umiddelbar nærhed af pladsen og er blevet slagtet der.²² Hvis der havde været tale om "importeret" proviant fra landbrugsområder mile vidt fra Store Åmose, ville bopladsen nok kun have rummet knogler fra de mere kødfulde dele af dyrene – f.eks. bov eller kølle fra for- og

Fig. 5. Fragmenter af knogler fra voksne tamokser, fundet på bopladsen Åkonge i Store Åmose. Flere af dem har snitspor efter flåning og partering, og en del af dem er spaltede for at få fat i den fede og næringsrige marv. Skala i cm. Foto Geert Brouad.

Fig. 5. Bone fragments of adult domestic cattle found at the site of Åkonge in Store Åmose. Some of the bones show cut marks inflicted during skinning and dismembering, and several of them have been fractured to get the fat and nutritious marrow. Scale in cm. Photo Geert Brouad.

bagben eller en steg af et ryg-stykke. Oksekoglerne på Åkonge har slagtespor og er slået i stykker for at få adgang til den næringsrige marv på samme måde som koglerne fra de vilde dyrearter (kronhjort, rådyr, vildsvin mv.) på pladsen.

Mål på tænder og knogler fra Åkonge-okserne ligger indenfor størrelsesvariationen for det øvrige tamkvæg fra begyndelsen

af bondestenalderen.²² Kalvetænderne fra Åkonge (fig. 6) er klart mindre end tænderne fra uroksekalve fra den godt 2000 år ældre boplads Ulkestrup Lyng Øst i Store Åmose. Tænderne er som nævnt et konservativt knogleelement, der mindskes langsommere end de øvrige skeletdele. Derfor må de tidlige tamokser fra Store Åmose være fra en bestand, som havde været domesticeret i mange generationer.

Fig. 6. Et overkæbefragment af en kalv fra Åkonge-bopladsen sammenlignes med kraniet af en nutidig kalv. Foto Sonja Ilskov.

Fig. 6. A maxillary bone of a calf from the Åkonge site compared to a calvarium of a present day specimen. Photo Sonja Ilskov.

Fra bopladsen Knoglebo har vi et pandeben med påsiddende stejler med tydelige snitspor ved basis af begge stejler (fig. 7). Dimensionerne på stejler og pandeben viser, at der er tale om en tamokse, og efter proportionerne at dømme sandsynligvis en tyr eller stud.²³ Stejlens tyndvægede struktur og overfladekarakter peger mest i retning af en stud.²¹

Fig. 7. Pandeben med stejler fra bopladsen Knoglebo i Store Åmose. Med en datering til ca. 3955 f. kr. (AAR-6943) hører dette fund til blandt de fem ældste tamkøer, der for øjeblikket kendes fra Skandinavien. Stejlernes størrelse og detaljer i deres form tyder på, at der er tale om en stud. Hullerne i pandebenets venstre side stammer fra udbo- ring af materiale til datering og isotopmålinger. Skala i cm. Foto Geert Brovad.

Fig. 7. A frontal bone with horn cores from the site Knoglebo in Store Åmose. Dated to ca. 3955 BC (AAR-6943) it is one of the oldest specimens of domestic ox presently known from Scandinavia. Dimensions and morphology of the horn cores indicate that it is a bullock. The wholes in the left side of the frontal bone derive from sampling of material for dating and isotope analyses. Scale in cm. Photo Geert Brovad.

Ved overfladeopsamling på sten- alderbopladsen Bodal A er der fundet et redskab,²⁵ som er tilvir- ket af et skinneben fra okse (fig. 8). I godstykkelse og størrelse er det sammenligneligt med skinne- benet fra en jerseyko, en for- holdsvis lille nutidig kvægrace. Da stykket er fundet løstliggende

i pløjelaget, kunne man ikke umiddelbart afgøre, om det er af samme alder som flintered skaberne og potteskårene fra stedet. En AMS-datering afgjorde sagen. Den viser, at redskabet er fra en relativt tidlig del af yngre stenalder, ca. 3700 f. Kr. (se tabel 1).

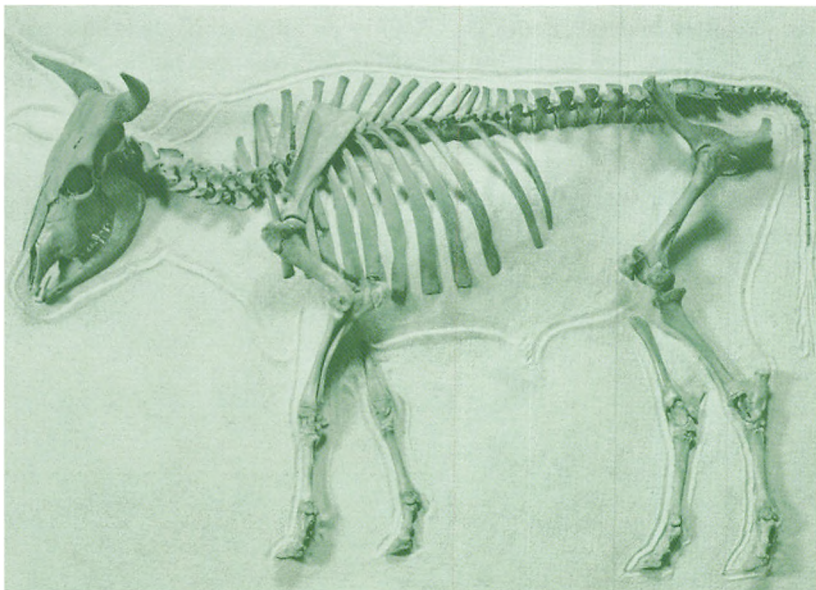
Fig. 8. Et redskab, som er fremstillet af et skinneben af okse, fundet på bopladsen Bodal A i Store Åmose. Til sammenligning vises et skinneben af en nutidig jerseyko. Skala i cm. Foto Geert Brovad.

Fig. 8. A tool (an awl) manufactured from a tibia of an ox, found on the site Bodal A in Store Åmose. A tibia of a modern jersey cow is shown for comparison. Scale in cm. Photo Geert Brovad.

Ud over de spredte knogler fra bopladsen findes fra yngre sten- alder en del mosefund af hele eller næsten hele skeletter af tamkvæg. Flere af dem er fra Store Åmose. Disse dyr har ikke umiddelbar tilknytning til bo- pladser, og knoglerne er hverken sønderslåede eller bærer slagte-

spor. Et næsten komplet eksemplar, som er fremkommet under en arkæologisk udgravning ved Husede i Store Åmose, er dateret til ca. 3200 f. Kr.²⁶ (fig. 9). Et andet eksempel er en ko med kalv i maven fra lokaliteten Ulkestrup Lyng M (fig. 10).

Det kan ikke udelukkes, at nogle af disse okse-skeletter repræsenterer dyr, som er gået i bløde og druknede i sumpet terræn. En række iagttagelser tyder imidlertid på, at de snarere er havnet i sø- og sumpaflejringerne ved menneskers aktive medvirken.

Fig. 9. Skelet af tamokse fra Husede i Store Åmose, lagt op i anatomisk orden. Dyret har tilsyneladende været kastreret. Det fremgår af kraniets form, som er mere feminin med smallere pande og slankere horn, end tyre normalt har. Desuden er lemme-knoglernes ender ikke vokset fast til knogleskafterne i et omfang svarende til dyrets alder.²⁶ Foto Geert Brovad.

Fig. 9. The skeleton of a domestic ox from Husede, Store Åmose arranged anatomically. The individual was presumably castrated. This is indicated by the more femininely shaped calvarium with narrower frontal bone and longer more slender horn cores than is usually seen in bulls. In addition the epiphysial ends have not fused to the diaphyses corresponding to the age of the animal.²⁶ Photo Geert Brovad.

Flere af dem har tydeligvis fået pandeskallen slået ind.²⁷ I visse tilfælde er der desuden fundet lerkar i forbindelse med dem.²⁸

Hele lerkar, nedsat i moser, betragtes normalt som udtryk for religiøse offerhandlinger.²⁹ Det er derfor en nærliggende mulighed, at man også har ofret de hele tamokser til højere eller lavere magter i moserne. Åmose-lokaliteten Ulkestrup Lyng M er eksempel på et sådant kultsted, hvor der tilsyneladende er ofret både en ko, en hund og et lerkar (se temaboks).

De mere eller mindre komplette skeletter med intakte lemmeknogler byder på gode muligheder for at vurdere kropsstørrelse og statur på de tidlige tamokser i Nordvestsjælland. De var gennemgående pænt store sammenlignet med senere perioders kvæg, men markant mindre end urokserne.

Enkelte af de mosefundne individer ser ud til at være stude, dvs. kastrerede tyre (f.eks. fig. 9). Set fra menneskets side har stude den fordel at være mere omgængelige samtidig med, at de under opvæksten præsterer en hurtigere tilvækst af kød, end de

En ko fra stenalderen med en ufødt kalv i maven

Gennem de seneste 25 år er der jævnligt foretaget systematiske afsøgninger af pløjemarken i Store og Lille Åmose for at kortlægge sporene af oldtidens bosættelser og offerhandlinger. I foråret 1985 bød der sig en lejlighed til at få set på en mark sydøst for Ulkestrup Lyng på Kongsdal Gods.³⁰ På denne mark var der spor af en række bopladser,

som havde ligget i tilknytning til en grusrevle. På lidt lavere terræn, vest for revlen, lå der tre store ryghvirvler lige ved siden af hinanden, frit synlige på den mørkebrune mosejord. Spaden blev forsigtigt sat i jorden for at se, om der var mere af skelettet længere nede. Og ganske rigtigt, lige under bunden af pløjelaget lå der flere knogler på deres oprindelige plads i sumpaflejringerne: Ribben af en voksen okse og

under dem små spinkle knogler af et meget ungt individ. Fundet blev straks dækket til, og Zoologisk Museum adviseret med henblik på en nærmere undersøgelse.

Zoologerne foretog kort tid efter en udgravning på stedet. Herved viste det sig, at der var tale om en ko med et næsten fuldbåret kalvefoster i maven.³¹ Ved forrådnelsen var dele af skelettet blevet spredt

Fig. 10. Sådan lå de større knogler af en ko og en hund, da de blev gravet frem fra uforstyrrede moselag på lokaliteten Ulkestrup Lyng M i Store Åmose. Inden udgravningen var nogle af knoglerne fjernet ved pløjning. Knoglerne af en ufødt kalv i koens mave er ikke vist på tegningen.³²

Fig. 10. The bones of a cow and a dog as they were found in situ during an excavation of undisturbed bog layers at the site Ulkestrup Lyng M in Store Åmose. Both skeletons are radiocarbon dated to app. 3400 cal. BC. Some of the bones were removed during ploughing prior to the excavation. The bones of an unborn calf from the abdomen of the cow are not shown on the drawing. Graphic by Bendt Nielsen, based on a field sketch produced by the Zoological Museum in Copenhagen.

(fig. 10). I jagten på de manglende knogler, stødte man på skelettet af en hund samt skår af et lerkar (fig. 11) med rester af påbrændt mad. Desuden blev der fundet en afbrækket spids af et fiskeredskab samt spredte knogler fra toppet lappedykker, trolldand, blishøne og gedde.³³

Knoglerne af vandfuglene og fiskene er måske fra dyr, som er omkommet og indlejret på stedet af naturlige årsager. Det er sværere at forestille sig, at koen, hunden og lerkaret ligeledes er havnet på stedet ved rene tilfældigheder.

Karrets form og udsmykning med indridsede linier viser, at det er fra en relativt tidlig del af yngre stenalder.³⁴ Kulstof-14-dateringer af de to skeletter viser, at de rundt regnet er fra samme tid, ca. 3400 f. Kr.³⁵ Netop i disse århundreder foregik der omfattende offeraktiviteter i Åmosen. Hundredvis af lerkar med mad og drikke blev sat ud på lavt vand i Store og Lille Åmose.²⁸ Af og til ofrede man også fint forarbejdede flintøkser, elegant udformede stridsøkser og sågar mennesker.³⁶ Det er

nærliggende, at skeletterne af koen og hunden fra denne lokalitet ligeledes er resultat af kultiske handlinger.

Efter at knoglerne var udgravet, blev de enkelte skeletdele undersøgt nærmere på Zoologisk Museum. Ved måling af lemmeknoglerne kunne koens skulderhøjde beregnes til ca. 113 cm. Der er således tale

om et meget lille individ. Til sammenligning kan det nævnes, at skulderhøjden for nutidigt jerseykvæg i gennemsnit er 120 cm.³⁷

Undersøgelser af tandsættet og knoglerne viser, at dyret, da det døde, var mindst fire år og måske endda noget ældre, idet tænderne var temmelig slidte.

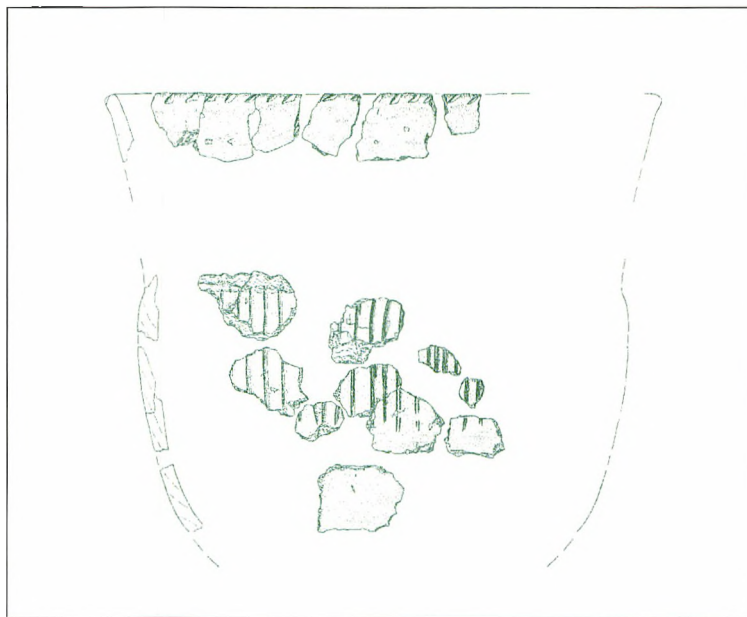

Fig. 11. Lerkaret fra Ulkestrup Lyng M, rekonstrueret på basis af de fundne fragmenter. Diameteren ved randen har været 28-30 cm. Efter Koch 1998 med tilføjelse.

Fig. 11. The clay pot from Ulkestrup Lyng M as reconstructed from the retrieved sherds. The diameter at the rim was 28-30 cm. From Koch 1998 with addition.

ikke-kastrede tyre. Vi behøver dog flere okseskletter med både kranium og tilhørende øvrige skeletdele for at være sikre på, om der virkelig er tale om stude på dette tidlige tidspunkt i dansk landbrugs historie.

Tæmmede lokalt?

Tamkvæget (*Bos taurus*) nedstammer fra uroksen (*Bos primigenius*), som har været vidt udbredt i et bredt bælte hen over Europa, det nordlige Afrika og Asien. Uroksen er i dag uddød, idet indskrænkning af levesteder kombineret med efterstræbelse fra menneskets side efterhånden decimerede populationerne. Op i 15-1600-tallet fandtes angiveligt stadig små flokke i de mellemeuropæiske skove. Den sidste urokse blev eftersigende dræbt i Polen i 1627.³⁸

Allerede omkring 6500 f. Kr. havde Danmark groft set kystlinier som i dag. Overgangen fra fastland til et land opdelt i mange øer afstedkom store ændringer i faunaens sammensætning på øerne, hvorfra mange af de større dyr, både planteædere og rovdyr, forsvandt.³⁸ Det gjaldt også uroksen. Derfor kan det - udover hvad størrelsen på

de tidlige sjællandske tamokser indikerer – også af den grund udelukkes, at det tidlige tamkvæg på Sjælland er fra lokalt domesticerede urokser.

Urokserne fandtes fortsat i både Sverige, Nordtyskland og Jylland flere årtusinder efter at de forsvandt fra de danske øer. Hvorvidt de tidlige tamokser i Nordvestsjælland er efterkommere efter det kvæg, som kort efter den sidste istids afslutning blev domesticeret i Den Nære Orient, eller der er tale om lokalt domesticeret kvæg fra egne tætere på nutidens Danmark, lader sig ikke umiddelbart afgøre ved at se på knoglerne. Det kan igangværende og kommende undersøgelser af bevaret arvemateriale (DNA) i knoglerne måske være med til at belyse.

I visse tilfælde kan man ikke identificere okseknoglerne nærmere end tamokse/urokse, da størrelsen på knoglerne fra store kraftige tamoksestude og -tyre kan være lige så store som knogler fra små uroksekøer. Tamkvæget har sandsynligvis været heget inde eller passet af hyrder, og avlen har dermed stort set været kontrolleret af mennesket. Man kan dog ikke afvise,

at der af og til foregik en vis opblanding med urokser, i de egne hvor disse stadig fandtes.

Udvikling og globalisering

De tidligste danske fund af knogler fra tamokse stammer alle fra bopladser. Flinteredskaberne og lerkarrene på disse bopladser er i form og fremstillingsmåde meget nært beslægtede med de tilsvarende genstande fra den forudgående tids lokale jæger-fisker-kultur.³⁹ Skal man dømme ud fra fundene fra Åmoserne i Nordvestsjælland, er der således ikke noget, der tyder på, at det første kvæg er ført til området, ved at landet blev overtaget af fremmede bondefolk fra syd. Det ser snarere ud til, at det var den lokale befolkning, som importerede avlsdyrene og lærte sig det nye erhverv.

Vi kan se af okseknoglerne fra Store Åmose, at det tidligste kvæg blev slagtet, spist og smidt på møddingerne på samme måde som de traditionelle kødleverandører så som kronhjort, vildsvin og rådyr. For den lokale befolkning har indførelsen af kvægavl således givet mulighed for en øget variation på "menukortets" afdeling for kødretter.

Måske er de tidlige fund af tamkvæg fra Åmosen også tegn på en mere omfattende kulinarisk fornyelse. Nye undersøgelser af fedtresten i lerkar fra oldtiden tyder på, at man kan påvise, om der har været mælkeprodukter i keramikbeholderne. Det ser ydermere ud til, at der faktisk er spor af mælkefedt i lerkar fra tidlige dele af yngre stenalder i Rumænien, Ungarn og England.⁴⁰ For ganske nylig er der iværksat tilsvarende kemiske analyser af potteskår med bevarede madrester fra Åmoserne. Når resultatet af disse analyser foreligger, vil det forhåbentlig være muligt at fastslå, om det tidligste landbrug i Nordvestsjælland også omfattede mælk eller mælkeprodukter.

Allerede nu kan det fastslås, at indførelsen af kvægavl i Nordvestsjælland – såvel som i hele Sydsandinavien – indvarslede begyndelsen på en dramatisk ændring i befolkningens levevis. Bebyggelsen bredte sig fra de hidtidige centre ved kyster og ferske vande ud over gradvist større dele af landskabet. Nye redskaber, for eksempel slebne flintøkser og elegante stridsøkser af sten kom på mode – typisk i udformninger, der var nært

beslægtede med dem, man benyttede i andre dele af Nordeuropa. Den tidlige bondestenalder var en tid med udpræget "globalisering" i levevis og udtryksformer.²⁸

Nogle århundreder efter at kvægavlen vandt fodfæste i Nordvestsjælland, blev det skik at opføre monumentale gravanlæg. Også disse arkitektoniske nyskabelser fulgte "modestrømninger", som var fælles for store dele af Europa. Først byggede man simple jordhøje med kister af træ. Siden mere og mere markante anlæg med gravkamre og kantafmærkning af store sten – såkaldte dysser og jættestuer.

Tidligere regnede mange forskere med, at landbruget blev introduceret sammen med alle disse andre fornyelser som led i "en samlet pakke". Synspunktet var nært forbundet med en tese om, at landbruget blev bragt til Skandinavien ved storstilet indvandring fra syd – en tankegang, som altså viser sig at være svært forenelig med det billede, der nu tegner sig af de kronologiske forhold i tiden omkring og lige efter, at kvægavlen blev indført her i landet.

Kvæg i Åmosen i fortid og fremtid

Den årtusinder gamle skik med at bo ude i Åmosernes sumpe ophørte gradvist i århundrederne efter, at man begyndte at holde tamkvæg i Nordvestsjælland ca. 3900 f. Kr. Til gengæld begyndte man at anvende disse våde udmarker til kultiske handlinger, hvor mad og kostbarheder – og åbenbart også mange kreaturer – blev ofrede til højere magter. En del af disse bopladser og offersteder findes stadig i mosernes tørvelag – om end de er ved at smuldre bort på grund af dræning og dyrkning.

Der arbejdes i disse år med planer om at få udlagt Store og Lille Åmose som naturområder med højt grundvandsspejl, blandt andet for at bevare den - i europæisk skala - enestående kulturarv i disse tørvebassiner. For de kulturhistoriske og biologiske værdier vil det være en fordel, hvis de nu dyrkede mosearealer ændres til søer og våde enge, som græsses af et stort antal kreaturer. Forhåbentlig vil fremtidens Åmose således være et sted med en usædvanlig rigdom på kvæg – både over og under mulde.

Fig. 12. Køer på våd eng i Åmosen i 1847. Denne traditionelle arealudnyttelse har været stærkt på retur i mosen i de senere årtier, hvor man først drænedede og dyrkede planteafgrøder for siden i stor stil at braklægge. Nu er der planer om at genetablere det høje sommer-grundvandsspejl og den gamle driftsform i den østlige del af Store Åmose – bl.a. for at sikre bevarelsen af mosens kultur- og naturhistoriske værdier. Til disse hører bl.a. et stort antal velbevarede skeletter af tamokser fra de tidligste faser af landbrugets historie i Skandinavien. Oliemaleri af P.C. Skougaard."

Fig 12. Cattle on a waterlogged meadow in Åmosen 1847. From around 1960 this traditional way of exploiting the bog area was first substituted with drainage and cultivation of crops and subsequently with the use of the area as subsidized fallow fields. There are now plans of re-establishing the high summer ground water level and re-introducing the traditional cattle grassing in order to ensure the preservation of cultural and biological values in the mire. A large number of well preserved bones of domestic cattle from early phases of the history of Scandinavian agriculture are among those values. Oil painting by P.C. Skougaard. Reproduced by courtesy of The Hirsprungske Collection, Copenhagen.

Tak

De fleste fund af tamokser, som omtales i artiklen, er fremkommet ved markafsøgninger og stikprøvegravninger i Åmosen gennem de seneste 25 år. Arbejdet er foregået under ledelse af Anders Fischer i regi af Nationalmuseet og museerne i Kalundborg og Holbæk. Artsbestemmelser mv. af det zoologiske materiale fra undersøgelserne er foregået på Zoologisk Museum og er gennemført af Anne Birgitte Gotfredsen (udgravede bopladser og dele af det overfladeopsamlede materiale) og Knud Rosenlund (størsteparten af de overfladeopsamlede knogler). Artiklens forfattere takker disse museer og deres medarbejdere for bistand i arbejdet med det store knoglemateriale. Takken rettes ikke mindst til Kalundborg og Omegns Museum, der det meste af tiden har fungeret som praktisk organisator af arbejdet, og som har sørget for, at de mange knoglefund blev ordnet og viderebragt til Zoologisk Museum i København. Vi takker ligeledes kurator Kim Aaris-Sørensen og kurateringsassistent Knud Rosenlund fra Zoologisk Museum, Statens Naturhistoriske Museum, ved Københavns Universitet for tilladelse til at præ-

sentere fundene fra lokaliteten Ulkestrup Lyng M. Ledende museumsinspektør, Lisbeth Pedersen fra museet i Kalundborg, takkes for konstruktive kommentarer under udarbejdelsen af artiklen, og Carl Christian Kinze takkes for revision af den engelske tekst. Endelig ønsker vi at udtrykke vores tak til de mange lokale amatørarkæologer, som gennem årene har leveret knoglefund fra mosen, og til medlemmerne af Kalundborg Arkæologiforening for deres medvirken i de systematiske markafsøgninger og prøvegravninger i Store og Lille Åmose.

Referencer

- Aaris-Sørensen, K. 1998: *Danmarks forhistoriske dyreverden*. København.
- Bronk Ramsey, C. 2005: OxCal Program v3.10. <http://www.rlaha.ox.ac.uk/oxcal/oxcal.htm>. Oxford.
- Clausen, H. & E.J. Ipsen 1961: *Husdyr i farver*. København.
- Copley, M.S., Berstan, R., Dudd, S.N., Aillaud, S., Mukherjee, A.J., Straker, V., Oayne, S. & Evershed, R.P. 2005: Processing of milk products in pottery vessels through British prehistory. *Antiquity* 79: 895-908.
- Craig, O.E., Chapman, J., Heron, C., Willis, L.H., Bartosiewicz, L., Taylor, G., Whittle, A. & Collins, M. 2005: Did the first farmers of central and eastern Europe produce dairy foods? *Antiquity* 79 (306): 882-894.
- Degerbøl, M. & Fredskild, B. 1970: *The Urus (Bos primigenius Bojanus) and Neolithic Domesticated Cattle (Bos taurus domesticus Linné) in Denmark*. Det Kongelige Danske Videnskabskabernes Selskab, Biologiske Skrifter 17(1).
- Fischer, A. 1986: Åkonge 1985. Udgravning og efterbehandling. Intern rapport Fredningsstyrelsen og Nationalmuseet. København.

- Fischer, A. 2002: Food for feasting? I: Fischer, A. & Kristiansen, K. (eds) *The Neolithisation of Denmark – 150 years of Debate*: 343-393. Sheffield Archaeological Monographs 12. J.R. Collis Publications. Sheffield.
- Fischer, A. 2004: Tissø og Åmoserne som trafikforbindelse og kultursted i stenalderen. *Tissø og Åmoserne - kulturhistorie og natur. Fra Holbæk Amt* 2003: 27-44.
- Fischer, A. i tryk: Coastal fishing in Stone Age Denmark – evidence from below and above the present sea level and from the bones of human beings. In: Milner, N., Craig, O.E. & Bailey, G.N. (eds) *Shell middens in Atlantic Europe*. Oxbow. Oxford.
- Fischer, A. & Bennike, P. 2003: Mord i mosen. *Årets Gang 2002. Beretning for Kalundborg og Omegns Museum*: 14–16. Kalundborg og Omegns Museum. Kalundborg.
- Fischer, A., Olsen, J., Richards, M., Heinemeier, J., Sveinbjörnsdóttir, A. E. & Bennike, P. (under forberedelse) Coast-inland mobility and food composition in the Danish Mesolithic and Early Neolithic – evidence from stable isotope values of humans and dogs.
- Gotfredsen, A.B. 1990: En Rekonstruktion af palæomiljøet omkring tre senmesolitiske bopladser i Store Åmose. Upubliceret specialrapport. Aarhus Universitet.
- Gotfredsen, A.B. 1998: En rekonstruktion af palæomiljøet omkring tre senmesolitiske bopladser i Store Åmose, Vestsjælland - baseret på pattedyr- og fugleknogler. I: Palæobiologiske, sedimentologiske og geokemiske undersøgelser af Sen Weichsel og Holocæne aflejringer i Store Åmose, Danmark (red. N. Noe-Nygaard). *Geologisk Tidsskrift* 2: 92-104.
- Gotfredsen, A.B. 2003: Tamt og vildt i de første bønders kødgryder. Analyse af knoglematerialet fra stenalderbopladsen Spangkonge, Store Åmose, Sorø/Vestsjællands amt. Intern rapport Zoologisk Museum og Kalundborg og Omegns Museum. København/Kalundborg.
- Greenfield, H. J. 2005: A reconsideration of the Secondary Products Revolution in south-eastern Europe: on the origins and use of domestic animals for milk, wool and traction in the central Balkans. In: Mulville, J. & Outram, A.K. (eds) *The Zooarchaeology of Milk and Fats. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, August 2002*: 14-31. Oxbow Books. Oxford.
- Hansen, H.J. 1907: Historisk Samfund for Holbæk Amt. *Fra Holbæk Amt. Historiske Aarbøger udgivet af Historisk samfund for Holbæk Amt* 1907: 5-12.
- Hatting, T. 1993: Husdyrene. I: Hvass, S. & Storgaard, B. (red.) *Da Klinger i Muld. 25 års arkæologi i Danmark*: 31-33. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab & Jysk Arkæologisk Selskab. Århus.
- Hatting, T. 1997: *Husdyrenes Historie*. Kompendium, Zoologisk Museum. København.
- Hedges, R.E.M., Housley, C.R., Bronk, C.R. & van Klinken, G.J. 1991: Radiocarbon dates from the Oxford AMS system: Archaeometry datelist 13. *Archaeometry* 33(2): 279-296.
- Heinemeier, J. 2002: AMS ¹⁴C dateringer, Århus 2001. *Arkæologiske Udgravninger i Danmark 2001*: 263-292.
- Heinemeier, J. & Rud, N. 1998: Danske arkæologiske AMS ¹⁴C dateringer, Århus 1997. *Arkæologiske Udgravninger i Danmark 1997*: 282-292.
- Heinemeier, J. & Rud, N. 1999: ¹⁴C dateringer, Århus 1998. *Arkæologiske Udgravninger i Danmark 1998*: 327-345.
- Heinemeier, J. & Rud, N. 2000: AMS ¹⁴C dateringer, Århus 1999. *Arkæologiske Udgravninger i Danmark 2000*: 296-313.

Helmer, D., Gourichon, L., Monchot, H., Peters, J. & Segui, M. S. 2005: Identifying early domestic cattle from Pre-Pottery Neolithic sites on the Middle Euphrates using sexual dimorphism. In: J.-D. Vigne, J. Peters and D. Helmer (eds) *The First Steps of Animal Domestication. New archaeozoological approaches. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, August 2002*: 86-95. Oxbow Books. Oxford.

Koch, E. 1998: *Neolithic Bog Pots from Zealand, Møn Lolland and Falster*. Nordiske Fortidsminder. Serie B Vol. 16. Det Kongelige Nordiske Oldskriftsselskab. København.

Noe-Nygaard, N., Price, T.D. & Hede, S.U. 2005: Diet of aurochs and early cattle in southern Scandinavia: evidence from ¹⁵N and ¹³C stable isotopes. *Journal of Archaeological Science* 32: 855-871.

Price, T.D. & Gebauer, A.B. (eds) 2005: *Smakkerup Huse. A Late Mesolithic Coastal Site in Northwest Zealand, Denmark*. Århus Universitetsforlag. Århus.

Richards, M.P., Price, T.D. & Koch, E. 2003: Mesolithic and Neolithic Subsistence in Denmark. New Stable Isotope Data. *Current Anthropology* 44: 288-295.

Stuiver, M., Reimer, P.J., Bard, E., Beck, J.W., Burr, G.S., Hughen, K.A., Kromer, B., McCormac, G., van der Plicht, J. & Spurk, M. 1998: INTCAL98 radiocarbon age calibration, 24,000 – 0 cal bp. *Radiocarbon* 40(3): 1041-1083.

Sørensen, S.A. 2005: Fra jæger til bonde. *Arkeologi och naturvetenskap. Gyllentierska Krapperrupstiftelsens symposium nr. 6 år 2003*: 298-309. Gyllenstiernska Krapperrupstiftelsen. Lund.

Tauber, H. 1989: Danske arkæologiske C-14 dateringer 1988: *Arkæologiske Udgravninger i Danmark 1988*: 210-228.

Wolter, B.B. 1980: Historisk samfund for Holbæk Amt – et eksempel på dansk lokalhistorie i det 20. århundrede. *Fra Holbæk Amt. Årbog for Historisk Samfund for Holbæk Amt 1979-80*: 9-33.

Noter

- 1 Hansen, H.J. 1907: 7. Jf. Wolter, B.B. 1980: 18-19.
- 2 Fischer i tryk; Fischer m.fl. (under forberedelse).
- 3 Efter Fischer 2002 med tilføjelser baseret på igangværende forskning (Fischer i tryk). Rentegnet af Bendt Nielsen.
- 4 Tauber 1981; Richards *et al.* 2003.
- 5 Den af dateringslaboratoriet oprindeligt oplyste, mest sandsynlige kalenderalder. For de fleste af dateringernes vedkommende er alderen beregnet ved hjælp af Seattlekalibreringsprogrammet version 4.1 (Stuiver *et al.* 1998).
- 6 Beregnet ved hjælp af kalibreringsprogrammet OxCal version 3.10 (Bonk Ramsey 2005). De i noterne oplyste kalibrerede kulstof-14-aldre ved ±1 standardafvigelse er ligeledes beregnet vha. af dette program.
- 7 Bogstavkoderne AAR, K og OxA refererer til dateringslaboratorierne henholdsvis i Århus, København og Oxford (England).
- 8 Heinemeier 2002: 273-4.
- 9 Heinemeier & Rud 1999: 340.
- 10 Heinemeier & Rud 2000: 302.
- 11 Heinemeier & Rud 1998: 289; Price & Gebauer 2005: 123.

- 12 Tauber 1989: 215; Koch 1998: 253.
- 13 Heinemeier & Rud 1997: 303.
- 14 Hedges *et al.* 1991; Fischer 2002.
- 15 Koch 1998: 252.
- 16 Heinemeier & Rud 2000: 306-7.
- 17 Heinemeier & Rud 1999: 335.
- 18 Der er opstået tvivl om, hvorvidt AMS-dateringen AAR-7410-2 vedrører en tamokse. Dette foreløbigt publicerede fund (Sørensen 2005) lades derfor ude af betragtning i den foreliggende artikel.
- 19 Helmer *et al.* 2005.
- 20 Efter Fischer 1986, figur 22 med tilføjelser. Rentegnet af Bendt Nielsen.
- 21 Gotfredsen 1990.
- 22 Gotfredsen 1998.
- 23 Omkredsen ved stejlebasis på eksemplaret fra Knoglebo er 180 mm. De tilsvarende mål for uroksekøer og uroksetyre varierer mellem henholdsvis 181-275 mm (N=20) og 283-400 mm (N=58), mens dette mål for yngre stenalderstamkvæg varierer mellem 130-175 mm (N=9) og 190-280 mm (N=17) for henholdsvis køer og tyre/ stude (Degerbøl & Fredskild 1970).
- 24 Gotfredsen 2003:12.
- 25 Redskabstypen kaldes af arkæologer normalt for en pren. Antagelig har den været anvendt til bl.a. at bore huller i skind.
- 26 Hatting 1993, 1997: 27-28. Skelettet er dateret til 4510 ± 90 ^{14}C -år før 1950 (K-2779), hvilket i kalenderår svarer til 3370-3090 cal. BC (± 1 standardafvigelse).
- 27 Det gælder for eksempel en tyr fra Holmene ved Hillerød. Degerbøl & Fredskild 1970: 146. Ifølge skriftlig meddelelse fra Kaare Lund Rasmussen af 17. december 1996 er dette skelet dateret til 4490 ± 85 ^{14}C -år før 1950 (K-4981). I kalenderår svarer det til 3350-3030 f. Kr. (± 1 standardafvigelse). Se også Noe-Nygaard *et al.* 2005.
- 28 Koch 1998.
- 29 Koch 1998; Fischer 2004.
- 30 Markafsøgningen blev forestået af Anders Fischer. Kongsdal Gods takkes for tilfaldelse til rekognosceringen og den efterfølgende udgravning.
- 31 Fundet af denne stenalder-tamokse med ufødt foster er tilsyneladende ikke enestående. Ved markafsøgninger i Åmosen er der således i flere tilfælde påtruffet ansamlinger af opløjede tamokseknogler, som både omfatter dele af et voksent og et meget ungt (evt. ufødt) individ. Et af disse andre fund, Bodal B, er kulstof-14-dateret (K-3723) til 4190 ± 90 ^{14}C -år før 1950 (venligst meddelt af Nanna Noe-Nygaard). I kalenderår svarer det til 2900-2630 f. Kr. (± 1 standardafvigelse). Det tilhører således en ret fremskreden del af yngre stenalder, kaldet stridsøksetid eller enkeltgravstid. Fundet omfatter dele af en voksen ko samt et fuldbårent eller nyfødt individ. Knoglerne af det unge individ er lidt større end kalveknoglerne fra Ulkestrup Lyng M. En mellemhåndsknogle af det voksne dyr har en største længde på 196 mm som giver en estimeret skulderhøjde på 118 cm. Bodal B individet er dermed kun lidt større end koen fra Ulkestrup Lyng M.
- 32 Tegningen er venligst stillet til rådighed af Zoologisk Museum. Den er rentegnet af Bendt Nielsen efter forlæg fra Anders Fischer.
- 33 Beretning ved Knud Rosenlund, Zoologisk Museum. Fundet har museumsnummer ZMK 15/1985.
- 34 Koch 1998 side 320-321 og Plate 66.
- 35 Oksen (K-4979) er dateret til 4630 ± 85 ^{14}C -år før 1950, hvil-

ket svarer til 3630-3130 f. Kr. (± 1 standardafvigelse).

Hunden (AAR-7673) er dateret til 4680 $\pm$ 48, hvilket svarer til 3520-3370 f. Kr. (± 1 standardafvigelse).

36 Koch 1998; Fischer & Bennike 2003; Fischer 2004.

37 Clausen & Ipsen 1961.

38 Aaris-Sørensen 1998.

39 Fischer 2002.

40 Craig *et al.* 2005; Copley *et al.* 2005. De ældste rumænske og ungarske lerkar med spor af mælk dateres til tidsrummet ca. 5900 til 5500 f. Kr. Dette er hen ved et par årtusinder tidligere end de ældste figuriner og friser fra oldtidens Egypten, der viser udnyttelse af husdyrenes mælk (Greenfield 2005).

41 Billedet er sandsynligvis malet neden for Øresø Mølle i Lille Åmose. Det findes nu i Den Hirsprungske Samling, som takkes for tilladelse til at gengive det.

Summary: The arrival of agriculture in north-west Zealand, Denmark – early domesticated cattle in the Åmose

For more than a century scholars have discussed when, how and why farming was introduced in the Danish area. New finds and a series of recent AMS-dates of domesticates – primarily from the Åmose mire in north-western Zealand (Fig. 2) shed new light on this fundamental change in the history of the region. Indisputable evidence of the presence of domesticated cattle is provided in quantity from c. 3900 cal. BC onwards (cf. Table 1). At the same time a radical shift in the composition of human diet is demonstrated through the analysis of ^{13}C ratios in human bone collagen (Fig. 3). This change was hitherto explained by a shift from marine to terrestrial food. Recent research does, however, indicate that it may also reflect the introduction of a mixed diet of marine, terrestrial and freshwater resources.³

The oldest finds of domestic cattle in the Åmose of north-west Zealand are scattered bones from settlements such as Åkonge, Knoglebo and Skolæstbo (Table 1). An especially impor-

tant material derives from the small seasonal site of Åkonge (Fig. 4), which has provided bones of both adult and juvenile individuals (Figs 5 and 6). The cattle bones of the site have the same types of cut marks and were marrow fractured in the same way as the bones of the traditional game species of the region. The presence of skeletal parts as e.g. calvarium and mandibles of low meat value indicates that the livestock was kept and probably slaughtered near the settlement. It thus appears that the bones of early domestic cattle from the Åmose sites must be the result of local husbandry among the indigenous hunter-fisher population rather than evidence of imported provision from farmers abroad.

Size reduction is one of several indicators of domestication expressed as a shortening of the facial bones and the limb bones. Teeth are conservative bone elements diminishing in size only after many generations of domestication. The dimensions of the adult bones of Early Neolithic cattle from the Åmose lie within the size variation of other Neolithic cattle bones from Denmark. The dimensions of the

teeth of calves from the Åkonge site are significantly smaller than the comparative measurements of aurochs calves from a 2000 year older Mesolithic site from the same mire.²¹ Therefore the Åkonge individuals are considered to represent cattle that had been domesticated for numerous generations. Since aurochs (*Bos primigenius*) had been extinct on Zealand long before the arrival of domestic cattle there the latter population must originally have been imported to the region.

A number of complete skeletons from the Neolithic period but with slightly younger dates than the scattered fragments found in settlement deposits have also been retrieved from the Åmose. These skeletons do not seem to be associated with settlement deposits and may in some cases have died of natural causes. However, several of the individuals have had their forehead deliberately smashed and whole clay pots were often found in connection with the bones. This strongly indicates that these skeletons are result of sacrificial depositions.

The intact cattle skeletons present an ideal opportunity for the

study of age, size and proportions of the sacrificed individuals. Neolithic cattle were fairly large however much smaller than the aurochs. Several of the Early Neolithic domestic cattle seem to represent bullocks (Figs 7 and 9) suggesting that castration was practised. However, more skeletal material would be needed to complete verification. A very well preserved complete skeleton of a presumed bullock was found at Husede, Store Åmose dated to 3200 cal. BC (Fig. 9).

The earliest dated domestic cattle bones from the Åmose are found in association with ceramics and flint tools very similar to (both in terms of shape and mode of production) corresponding items produced locally just prior to the introduction of livestock. This seems to invalidate the hypothesis that farming arrived with intruding agricultural societies of distant southern origin. More likely did the local population import livestock and adopt the Neolithic style of life.

The first cattle in Denmark were probably a welcomed variation to the meat courses of the menu card. Recent studies of south-east European and English cera-

mic containers of Early Neolithic date have detected what appears to be milk residue in the clay matrix. Ongoing studies of lipids in pottery from the Åmose will hopefully reveal if the introduction of domestic cattle in this area was from the very beginning associated with the use of dairy products.

Billeder fra en svunden tid

Glimt fra bronzealderen i Nordvestsjælland

Flemming Kaul

“Der har stået højt sollys over den nordiske bronzealder. Solens folk har man kaldt den tids mennesker. For i deres religion var der ét motiv, som dominerede over alle andre: solens rejse over himmelhvælvet dag og nat, året igennem. Alting hvilede i årstidernes ring. Tilværelsens ramme var det evige kredsløb. Det var, hvad bronzealderens mennesker anskueliggjorde med den forunderlige solvogn, som for hundrede år siden blev fundet i Trundholm Mose på Sjælland .”

Sådan skriver Jørgen Jensen i værket om Danmarks Oldtid, Bronzealder, fra 2002. Hvis bronzealderens mennesker kan kaldes for solens folk, da er det nærliggende at se Nordvestsjælland som solens land. For næppe noget andet område i Danmark kan fremvise en sådan rigdom og mangfoldighed af fund fra denne tid. Billeder på sten og på bronzegenstande fortæller om forestillinger knyttet til solens evige færd over himlens bue om

Fig. 1. Den forgyldte solskive fra Solvognen, Trundholm Mose, med de elegante spiralornamenter og koncentriske cirkler. F. Kaul foto.

dagen og gennem underverdens mørke om natten. De gamle idéer om solen bliver så nærværende, når vi på bl.a. sværd, økser, knive, rageknive, halsringe, dragtnåle og bæltesmuk-

ker igen og igen møder cirkelfigurer og spiraler, symboler på solens kredsløb. Odsherred er det område i landet, der har den tætteste koncentration af helle-ristningssten med hjulkorset,

endnu et helligt tegn, der henviser til solen og til solens gang rundt og rundt. Ja, Nordvestsjælland er sandelig blevet vel-signet med fund, der beretter om den svundne bronzealders religion.

Ligesom fundene fra bronzealderen er mangfoldige, således fremviser landskaberne i Nordvestsjælland stor variation. De strækker sig fra indlandets Åmose over de frodige let bølgende marker omkring Tissø til kyststrækningerne ved Storebælt med de to langstrakte næs Asnæs og Refsnæs. Videre mod nord finder vi Odsherred, med de dramatiske morænebakker i vest mod Sejerøbugten. I øst, ved Isefjord, danner Odsherred og Tuse Næs typiske danske fjordlandskaber.

Der tales i kunstnerkredse om et særligt lys i Odsherred, hvor sol, vand, strand og land mødes. Også i dag glædes vi over solen og dens lys, f.eks. når man fra Havnsø ser udover Sejerø og Nekselø. – Eller hvis man nede ved stranden eller oppe på højderne ved Høve ser solen glimte i Sejerøbugtens krusninger med den lyse strands markante bue, der længst ude afsluttes med

Oddens kontur. Mange har helt fra deres barndom smukke erindringer om sol, sommer, og glæde.¹ Og solnedgangen udover Sejerøbugten er blevet husket. Nogle kender landskabet så godt, at de fra deres foretrukne udsigtspunkt ved, hvor solen går ned på bestemte tider af året. I dag som i bronzealderen kan vi fascineres og drages af solen og dens gang. Det var ikke kun i bronzealderen, at Odsherred var en del af solens rige.

Mange bakke drag krones af nogle af de smukkeste beliggende gravhøje fra perioden. Det er ikke alene gravhøjene i landskabet, der vidner om bronzealderen. Det er netop fra Nordvestsjælland, at en række helt centrale fund fra bronzealderen stammer, som Solvognen fra Trundholm Mose, helleristningsstenene fra Engelstrup og Herrestrup og krumsværdet fra Rørby med dets fine skibsbillede. Uden sådanne fund ville der mangle mange sider i fortællingen om Danmarks Oldtid, og vi ville savne væsentlige brikker, der giver os en forståelse for, hvad man troede på og tænkte i bronzealderen. Nordvestsjælland er særligt tilgodeset med billeder såvel på bronzegstan-

dene som på stenene med helleristninger. Bortset fra Bornholm er Odsherred det område i Danmark, hvor der kendes flest helleristninger med skibsbilleder, menneskeskikkelser, håndtegn og hjulkors. Vi vil følge nogle af disse billeder og se, hvad de kan berette om bronzealderens religion.

Men der er fundet meget mere end billeder. Store rigdomme i bronze og guld blev nedlagt i moser og på tørt land som ofre til højere magter. Genstande af ganske særlig karakter som hornede hjelme eller lurerne, der blev brugt ved udførelse af bronzealderens hellige ritualer, kendes også fra vort område. Gravfund giver vigtige oplysninger om klædedragten i bronzealderen. Fund fra bopladserne fortæller om husbyggeri og håndværk. Nordvestsjælland er så rigt, at det kun er en lille del af fundene, som vi her kan se nærmere på.

Det første metal

Bronzealderen er den periode i oldtiden, hvor bronzen – sammensat af metallerne kobber og tin – var det vigtigste materiale til våben, redskaber, smykker og kultgenstande. Det er dog ikke

kun brugen af bronzen som sådan, der kendetegner denne tid. Bronzealderen er karakteriseret af en særlig, eller snarere en række, kunststile, den er karakteriseret af særlige begravelseskikke, og også en særegen religion knyttet til solens gang. På det mere dagligdags plan kan vi i byggeskik og bosættelse kende særlige træk ved bronzealderens gård og hus. Bronzealderen placeres i Norden i tiden mellem 1700 f.Kr. og 500 f.Kr. Tiden før bronzealderen kaldes for bondestenalderen. Her var det vigtigste råmateriale til redskaber og våben sten og flint. Omkring 500 f. Kr. afløstes bronzealderen af jernalderen. Nu var det jernet, der blev det vigtigste metal.

Mange århundreder før bronzealderens begyndelse – næsten 2000 år tidligere – kom de allerførste metalsager til Norden. Her er vi langt tilbage i bondestenalderen, i tiden omkring 3500 f.Kr., hvor de mægtige dysser og jættestuer var under opførelse. Man var da for alvor begyndt at omforme landet og opføre blivende monumenter, hvoraf mange den dag i dag dominerer landskaberne. Netop i denne tid, da så megen kraft brugtes på

opførelsen af denne første monumentale arkitektur, dukker de første metalgenstande op i Norden. Det drejer sig først og fremmest om helt enkle økser af kobber, der må være bragt hertil fra fjerne egne i Centraleuropa. Et sådant fladt økseblad af rhombisk form er fundet ved pløjning i en lille moselavning ved Flinterupgård ved Store Fuglede ikke langt fra Tissø.² Et andet økseblad, langt mindre formsikkert, nærmest pølseformet, er fundet ved Vallekilde sydøst for Dragsholm i Odsherred. Man kan se, at

der i øksens forvitrede overflade er aftryk af hjertemuslinger. Det viser, at den må have ligget i saltvand i længere tid i en del af, hvad der i stenalderen var Lammefjorden. Man kan spekulere over, om øksen er tabt tilfældigt i vandet, men det er vel mest sandsynligt, at den, som øksen fra Flinterupgård, er ofret til højere magter. Det har sikkert givet stor prestige at kunne besidde en sådan sjælden økse af det fremmede, mystiske materiale, og hvis man endda kunne overgive en sådan sjældenhed til andre

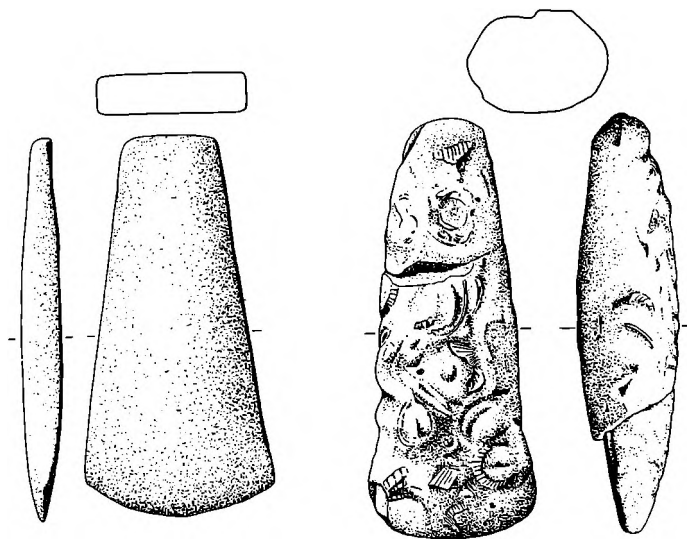

Fig. 2. Til venstre: kobberøkse fra Flinterupgård ved Tissø; til højre: kobberøkse fra Vallekilde i Odsherred, bemærk aftryk af hjertemuslinger i øksens overflade. Efter Aner & Kersten 1976.

kræfter, ja så havde den person eller den gruppe, der kunne gøre noget sådant, yderligere magt over tingene. Som vi vil se nedenfor, var det netop genstande af den allerstørste værdi, som også senere, i bronzealderen, blev fjernet fra menneskenes verden og nedlagt i bl.a. søer og moser.

Importen af kobbergenstande ser ud til at ophøre mellem 3300 og 3000 f.Kr. Herefter gik en lang periode, hvor næsten intet metal nåede herop. Omkring 1000 år skulle forløbe, før der igen strømmede metal til Sydskandinavien. Men nu var metallet kommet for at blive. Omkring 2000 f.Kr. er nye tider på vej, og stedse større mængder af metal og metalgenstande når frem til Norden. Her i stenalderens slutningstid kommer der så småt gang i en egen produktion og støbning af genstande af bronze. Vi er ved at nærme os den egentlige bronzealder, hvis begyndelse her i Norden er blevet sat til ca. 1700 f.Kr.

Begyndelsen af denne nye æra, hvor metal var ved at komme i højsædet, markeres på bedste vis med et fund fra Grevinge i Odsherred.³ Smuk og helt uskadt fandtes i 1808 en glat guldhals-

Fig. 3. Den smukke lunula af guld fra Grevinge i Odsherred, 2200-1900 f.Kr. Nationalmuseet foto.

ring nær en nu sløjfet stendysse. Sådanne guldringe er især kendt fra Irland og De Britiske Øer. Fra Danmark kendes en lignende halsring fra Fyn. Da de har en form, der kan minde om en nymåne, er de blevet kaldt for *lunulae* – "små måner" på latin. *Lunala'en* fra Grevinge kan være

importeret fra Irland, men ud fra detaljer i formgivningen kan det ikke udelukkes, at der er tale om en efterligning af de irske stykker enten fremstillet i Tyskland eller måske her i Danmark. I alle tilfælde fortæller fundet fra Grevinge, at påvirkninger og forbindelser rakte vidt i Europa.

I de følgende århundreder øgedes kontakterne, og en lang række fund viser, at Sydskandinavien var ved at indgå i et større netværk af forbindelser, der både rakte sydpå til Tyskland og Centraleuropa og vestpå til Irland og de Britiske Øer. Også en egen produktion af især økser var godt i gang i det danske område i denne tid mellem 2000 og 1700 f.Kr. Blandt importfundene kan fremhæves en bronzeøkse fra godset Selchausdals jorder i Buerup Sogn nordøst for Tissø.⁴

Den hører til blandt de smukkeste økser fra denne tid. Dens flader er dækket med rækker af stregbundter og vinkelbånd, og udfyldte trekanter understreger nederst formen på den elegant udsvajede æg. Det kan ikke siges helt præcist, hvor øksen fra Selchausdal er fremstillet, måske i Irland, snarere i Skotland eller Nordengland. En sådan pragtøkse har næppe været brugt til almindeligt arbejde. Dens fine ornamentik angiver, at den først og fremmest har skullet ses og

vises frem, måske brugt i ritualer, hvor magt og prestige blev fremhævet.

Bronzealderens gennembrud Nye tider

Begyndelsen af den nordiske bronzealder sættes til omkring 1700 f.Kr. Det sydskandinaviske område var ved at blive integreret i det netværk af forbindelser, som efterspørgslen efter metal skabte, og en udvikling af en egen nordisk bronzealderkultur var på vej. Kontakter var nødvendige. Hver eneste dråbe af tin og kobber, der danner bronze, samt guld, skulle skaffes langt borte. Fra omkring 1600 f.Kr. kom der mængder af nyheder, forbindelser til fremmede egne kulminerede, og tilførslerne af metal steg dramatisk. De nordiske samfund var under hastig ændring. Produktionen af bronzegenstande blev langt mere varieret, og der skete en markant forbedring af bronzeteknologien, hvor de nordiske bronzestøbere blev i stand til at fremstille genstande af særdeles høj kvalitet, som sagtens kan måle sig med, hvad vi ser længere mod syd i Europa. Der er ingen tvivl om, at specialiserede og højt uddannede håndværkere nu arbejdede med at forfine den ny teknologi.

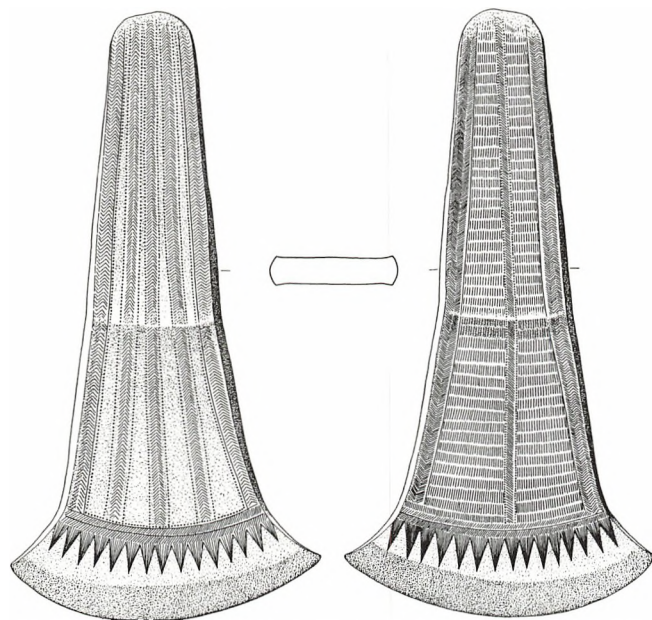

Fig. 4. Importeret, rigt dekoreret pragtøkse fra Selchausdal, Buerup Sogn, 1950-1700 f.Kr. Efter Aner & Kersten 1976.

Med de nye tider blev sværdet introduceret. Det skulle blive krigens vigtigste våben igennem resten af bronzealderen. De første sværd er importstykker fra det centraleuropæiske område omkranset af Karpaterne, d.v.s. Ungarn, dele af Rumænien, Slovakiet og Tjekkiet. Fra Falster kendes to sådanne sværd, flotte sværd med støbt greb. Snart blev disse sværd eftergjort af hjemlige bronzestøbere. Også i flint kendes efterligninger. Andre bronzesværd blev importeret fra Østrig og Tyskland, og også disse dannede grundlag for en hjemlig produktion. Lidt før sværdet, omkring 1700 f.Kr., dukkede bronzespyddet op i Danmark. Ligesom ved sværdet inspirerede importerede stykker til en lokal produktion med en særlig egenart.

Lidt senere, omkring 1500 f.Kr. kom der flere nyheder. Ragekniven, ofte med grebet i form af et dyrehoved, blev enhver betydningsfuld mands ledsager igennem livet og efter døden i graven. Ragekniven bibeholdt videre igennem bronzealderen en særlig udformning typisk for den nordiske bronzealderkultur. Som vi skal se senere, giver de fine små billeder, der udsmykker

rageknivene, fremragende muligheder for at trænge ind i bronzealderens tankeverden. Blandt dragttilbehør eller smykker blev bæltepladen endnu et særligt træk for den nordiske bronzealder. Store skiveformede bælteprydelser kom til at høre til kvindedragten igennem hele bronzealderen efter ca. 1500 f.Kr. Særlig elegante er de spiraludsmykkede bælteplader fra ældre bronzealderens blomstringstid mellem 1500 og 1300 f. Kr. I denne tid ser vi spiralornamentikken på en lang række genstande, på sværd, på knapper, på økser, på halskraver, ja også Solvognen er udsmykket med denne spiralornamentik. Hvorledes den blev bragt hertil er ikke helt klarlagt. I det mykeniske Grækenland benyttedes spiralornamentik på dette tidspunkt, og det er nok i denne retning vi skal rette blikket. Det er dog et spørgsmål, om den introduceredes direkte fra mykeniske forbilleder eller via direkte forbindelser til Grækenland, eller om den kan afledes fra et 'mellemlid' i Centraleuropa, hvor den også udviklede sig. I alle tilfælde fik spiralornamentikken heroppe i nord sin helt egen form, og den blev et flot og dominerende kendetegn for blomstringstiden i ældre bronzealder.

Også flere og flere arbejdsredskaber blev fremstillet i bronze: økser, mejsler, punsler, kornsegle, knive og meget andet. Men stadig blev flinten dog brugt til forskellige redskaber, bl.a. til kornsegle.

Der skete også ændringer i gravskikken. I den forudgående periode, stenalderens slutnings-tid, dolktiden, brugtes forskellige gravformer. De døde blev bl.a. gravlagt i de gamle jættestuer eller i hellekister, hvor der i samme gravrum fandt gentagne begravelser sted, og hvor der ofte blev flyttet rundt med de dodes knogler. Der fandtes dog også individuelle begravelser under en gravhøj, og det var denne gravskik, som i begyndelsen af bronzealderen blev næsten enerådende, og snart blev der over store dele af landet rejst tusindvis af gravhøje.

Mange steder i vort område dominerer prægtige storhøje landskabet. En lang række af gravhøje i flere grupper kroner det vældige randmorænestrøg omkring den nu udtørrede Lammefjord. Maglehøj øst for Høve er den mægtigste af dem, en af Sjællands største gravhøje. Den er 6 m høj og har en diame-

Fig. 5. Højgruppen Dutterhøje ved Åstofte i Odsherred. F. Kaul foto.

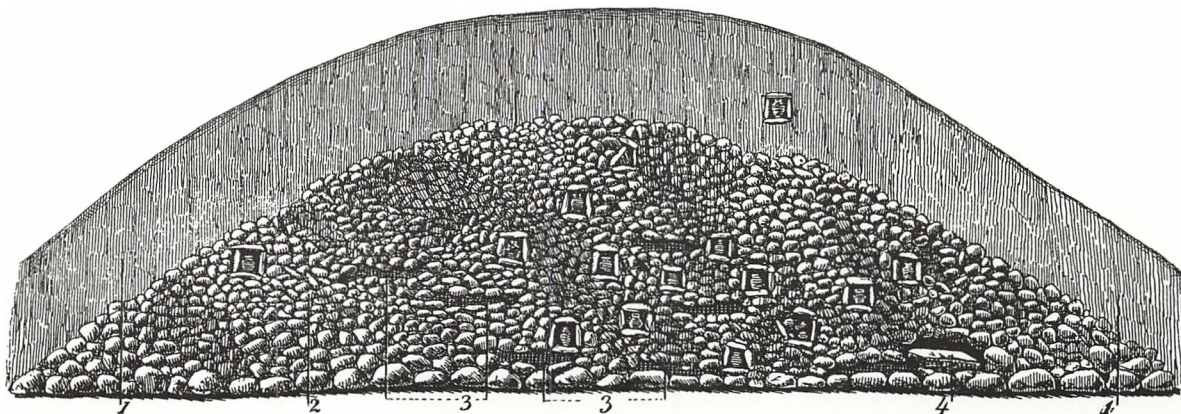
ter på 36 m. Fra Maglehøj er der en storslået udsigt over Sejerø Bugt til den ene side og det lave land, hvor Lammefjorden var, til den anden side. Længere mod vest, lige vest for Høve, afsluttes højserien af tre høje, deriblandt den store Estershøj. Også herfra er der en pragtfuld udsigt udover Sejerø Bugten. Den østligste del af højserien længst borte fra Sejerø Bugt udgøres af fem storhøje ved navn Dutterhøje. Herfra kan man se udover Trundholm Mose.

I slutningen af dolktiden og i den ældste del af bronzealderen blev der ikke givet meget metal med i

gravene. Størstedelen blev nedlagt i eller nær moser og søer, og først efter 1600 f.Kr. begyndte der for alvor at komme metal med i gravene, men stadig blev det meste nedlagt i en anden sammenhæng, måske som en slags ofre til højere magter. Det er som om metallet endnu ikke i så høj grad kunne knyttes til den enkelte person i graven. Dette ændrede sig dog hurtigt, og fra omkring 1500 f.Kr., møder vi de rigt udstyrede grave, som kendetegner ældre bronzealder. Med gennembruddet for den individuelle grav under gravhøj, ofte rigt udstyret med personlige genstande som f.eks. sværd og

ragekniv, blev der lagt særlig vægt på det enkelte individ, hvor genstandene markerede personlig prestige for den gravlagte. Dette i modsætning til de gamle begravelser i hellekister og jættestuer, hvor den enkelte person ikke på samme måde fik lov til at hvile i ro næsten i evigheden med sine egne værdifulde bronzegenstande ved sin side. Der blev nu lagt mere vægt på det enkelte individ, og fundene fra gravhøjene vidner om samfund, hvor rigdom ingenlunde var jævnt fordelt. Der opstod en elite af magtfulde familier, som efter alt at dømme kontrollerede forbindelserne udadtil, bl.a. til områderne syd for Østersøen.

Videre igennem bronzealderen benyttedes gravhøjene igen og igen til begravelser. Man kan måske sige, at en gravhøj eller en gruppe af høje blev en form for familiegravsted brugt igennem generationer. I løbet af bronzealderen skete der dog ændringer i gravskikken. Mellem 1300 og 1100 f.Kr. afløstes jordfæstegraven i en egekiste eller stenkiste af brandgraven, hvor de døde brændte ben nedlagdes i en urne. Urnen selv kan ofte være omgivet af en lille stenkiste. Et fremragende eksempel på, at en

1. 1. Ler. 2. Stendynge. 3. Askelag. 4. Stenkiste.

Fig. 6. Idealiseret snittegning gennem en gravhøj på Kongstrup Mark, Rønæs. Her kan man se, hvad en gravhøj kan skjule. Bemærk de mange urnegrave i mini-stenkister. Nederst til højre ses ved tallet 4 den lidt større stenkiste. Efter Zinck 1871.

gravhøj kan ses som en gravplads brugt igennem længere tid, giver en gravhøj på Kongstrup Mark på Rønæs, der blev ryddet og undersøgt i 1863-64. Højen var beliggende på en anelig bakke med en vid udsigt udover Kattegat og målte ca. 15 alen i diameter. Den var for størstedelens vedkommende bygget af sten. Den dækkede mindst 30 urner, hver omhyggeligt anbragt i sin lille niche eller minikiste bestående af seks flade sten. Nogle af urnerne havde et lerlåg, i andre tilfælde bestod dækket over urnen af en flad sten. I urnerne fandtes de brændte ben, samt mindre bronzegenstande som nåle, rageknive, knapper,

små ringe m.m. Der fandtes ikke en rigtig jordfæstegrav, som kunne være den første grav for højen. Den kan have været overset. Men man fandt dog en lidt større stenkiste med en længde på ca. 0,5 m, hvor de brændte ben lå uden urne. En sådan grav kan godt stamme fra tiden omkring 1200 f. Kr., hvor man stadig begravde de brændte ben i kister næsten som om det var en jordfæstegrav, men af vigende størrelse. Gravskikken ændrede sig gradvist, nærmest glidende. I alle tilfælde har begravelserne i denne høj – som så mange andre gravhøje overalt i Danmark – fundet sted igennem et længere tidsrum, eller som

udgraveren, L. Zinck skriver: "Denne Æthøj eller Fællesbegravelse er bleven til lidt efter lidt, rimeligvis igennem en længere Aarrække".⁵

Selvom skiftet mellem jordfæstegrav og brandgrav eller urnegrav kunne virke temmelig markant, så er der således flere forhold, der viser, at udviklingen i løbet af bronzealderen gik roligt og med sammenhæng. Selvom gravgodset i de fleste urnegrave ikke er af samme omfang som i jordfæstegravene, så kan vi dog alligevel se, at det havde stor betydning, især ved mandsgravene, hvor ragekniven stadig markerede værdighed og prestige. I yngre

bronzealder er ragekniven ofte mere overdådigt udsmykket end i ældre bronzealder. Det er højest sandsynligt, at de mænd, der havde en stor og rigt dekoreret ragekniv – endda ofte med det hellige skibsmotiv – hørte til blandt de ledende i samfundet. I yngre bronzealder ser vi uhyre sjældent sværdet følge med i graven. I stedet medgiver man den døde en erstatning herfor, et miniatüresværd, nogle gange beklædt med guld. Vi skal ikke tro, at det var fordi man var blevet fattigere, eller der ikke mere var forskel på folk, at man valgte miniatüresværdet som gravgods. Miniatüresværdet betød formentlig ganske det samme som det rigtige sværd, nemlig at den gravlagte var af høj status, og at han tilhørte den gruppe af ledende personer i samfundet, som havde ret til at bære sværd, havde ret til at markere sin status ved at bære sværd.

På et andet plan ser vi også et roligt 'gennemløb' igennem bronzealderen. De vigtigste religiøse motiver som skibet og hesten findes i såvel ældre som yngre bronzealder, både på sten og på bronzegenstande. Også på dette felt er der givetvis tale om en ubrudt tradition.

Først ved bronzealderens slutning finder vi virkelig markante ændringer. Hele bronzealderens rige billedverden med skib, hest, hjulkors og meget andet faldt bort ved overgangen til førromersk jernalder, omkring 500 f.Kr. Vi går ind i en billedløs tidsalder. Ved gravformen skete også markante skift. Her imod bronzealderens slutning aftager mængden af gravgods, og når vi er nået ind i ældre førromersk jernalder, så mangler gravgodset simpelthen, og på Sjælland ophører brugen af urnen som beholder for de brændte ben. Derfor kan vi heller ikke finde nogen daterbar grav fra denne tid i vort område. Såvel bronzealderens traditionelle statusmarkeringer i

graven som periodens særlige religiøse kunst er således nu forsvundet.

Fundet fra Højsted

Lad os så vende tilbage til de store fund, der er gjort i Nordvestsjælland. Som vi har set, blev der ikke givet meget metal med i gravene i den allerældste del af bronzealderen. Størstedelen af bronzen endte i mark, sø og mose, ofret til højere magter. Selvom der snart kom mere bronze med i gravene, så er sådanne fund noget der kendetegner hele bronzealderen. Nær en mose ved landsbyen Rumperup nær Højsted nord for Bregninge er der i slutningen af 1800-tallet fundet 9 massive

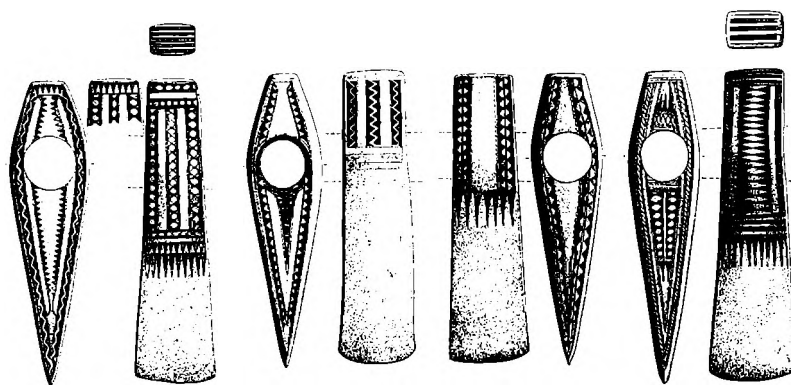

Fig. 7. Fire af de ni massive scafthulsøkser fra Rumperup (Højsted) i Bregninge Sogn, ca. 1600 f.Kr.

bronzeøkser tæt sammen.⁶ Fire af dem er smukt dekoreret med mønstre af rhomber, vinkelbånd og udfyldte trekkanter. Sådanne massive økser er fremstillet herhjemme, og de udgør en af de mange nye genstandstyper, der kom i brug ved bronzealderens begyndelse. Fra Danmark kendes henved 75 af disse økser. Langt de fleste er fundet i vådområder, d.v.s. at de formentlig er nedlagt som offergaver. Vi må antage, at deres funktion var mere symbolsk end praktisk. De kan have været frembåret i forbindelse med processioner og skal formentlig anses for forløbere for de endnu mere prangende kultøkser, der snart efter kom i brug.

Disse økser markerer en tid, hvor store mængder af det værdifulde og eftertragtede bronze gennem kontakter med det europæiske fastland og over Østersøen nu nåede op til Norden. For bronzealderens mennesker må de massive og tunge økser havde udgjort en næsten ufattelig værdi. At besidde sådanne rigdomme og benytte dem i de hellige ritualer, for derefter at overgive dem som offergaver til højere magter, må virkelig have givet ære, magt og prestige for den nye tids ledere.

Den kantede, geometriske dekoration på økserne fra Højsted svarer godt til den stil, som var udbredt i store dele af Nord-europa, Centraleuropa og Vest-europa omkring 1600 f.Kr. og århundrederne før. På øksen fra Selchausdal (se Fig. 4) møder vi samme stil. Men snart skulle denne lidt stive dekoration give plads til andre motiver. Den anderledes livlige spiralornamentik skulle snart dominere. I det hele taget ændrede kunstens motiver sig meget omkring 1500 f.Kr., og den helt særlige nordiske, billedrige bronzealderkunst begyndte at træde frem.

Rørbysværdet og Grevingestenen

Nordens første skibsbilleder

Det kraftige krumsværd, der i 1957 blev fundet ved kartoffeloptagning ved Rørby øst for Kalundborg, markerer fødslen for bronzealderens religiøse kunst. Her ses for første gang i århundreder figurkunsten at træde frem i form af et vel udført skibsbillede. Rørbysværdet står virkelig på tærsklen til en ny æra. Tæt ved var der 5 år før fundet et sværd næsten magt til, blot uden skibsbillede. De to sværd, der er fundet i en drænet mose, må oprindeligt have ligget sammen

Fig. 8. Ældste skibsbillede. Sværdet fra Rørby ved Kalundborg, 1600-1500 f.Kr. Øverst: hele sværdet med skibsbilledet, nederst: foto af det 6,7 cm lange skibsbillede med de karakteristiske indad-drejede stævne. Efter Aner & Kersten 1976 samt F. Kaul foto.

og have dannet en samlet nedlægning, antagelig en offergave.⁷ De to krumsværd er 60,7 cm lange og vejer hver godt 1,5 kg. Umiddelbart skulle man tro, at et krumsværd kunne være et eksotisk importstykke; men det er der ikke tale om. Det er en typisk nordisk form, som hører til i den ældste bronzealder. Fra Danmark kendes endnu et fragment af et sådant sværd i bronze og en efterligning i flint. Fra Sverige kendes yderligere nogle krumsværd. Disse sværd kan bl.a. ud fra deres ornamentik dateres temmelig præcist, til mellem 1600 f.Kr. og 1500 f.Kr. Ornamentikken består af vinkelbånd og rækker af skraverede trekanter. Det er de samme ornamentik, som vi netop har mødt på økserne fra Højsted. Så på dette punkt knytter sværdene fra Rørby sig til tidens traditionelle udsmykning. Hvad der er helt nyt, ja nærmest revolutionerende, er skibsbilledet. Det findes på klingens på det sværd, der fandtes i 1957.

For første gang ser vi bronzealderens skib sejle afsted, her udstyret med en besætning på 35 mand, der luder fremad i sejlrretningen, som for at markere, at det er i færd med at blive padlet fremad. Hvert medlem af mand-

skabet udgøres af en streg, og hovedet er angivet ved et lille punkt. Skibet selv har højt rejste indadtrejede stævnprydelse i forlængelse af rælingens linje. I køllinjen findes foran (på dette skib er det til venstre) en helt ret forlængelse af kølen, mens der i agterenden ses en nærmest 'pølseformet' forlængelse. Den rette forlængelse af kølen må være det nederste af stævnen, der pløjer sig igennem vandet, mens forlængelsen agter må være en slags rorlignende stabilisator, der kunne sikre et sådant skib en stabil færd igennem vandet.

Rørby-skibet kan nærmest betegnes som en prototype for den nordiske bronzealderens skibsbilleder. Det indeholder de træk, som kendetegner næsten alle bronzealderens skibe både på bronzer eller på klipperne. Der er en køllinje og en rælingslinje. Rælingslinjen fortsætter i hver ende i ofte højt rejst stævnprydelse. Også mandskabsstreger er almindelige, og de kan være skrå i sejlrretningen. Selvom der kan findes en række samlende karakteristika for bronzealderens skibsbilleder, så kan en række ændringer observeres igennem bronzealderens 1000-

årige forløb. De høje, indadtrejede stævnprydelse kan blive afløst af stævnprydelse med hestehoveder, og i løbet af yngre bronzealder bliver også fuglehoveder almindelige som stævnprydelse. På Rørby-skibet er forstævnens kølforlængelse helt vandret, men snart begynder den at rejse sig, først ganske lidt, så lidt højere, og i yngre bronzealder, i tiden efter 1100 f.Kr., kan den rejse sig højere end selve stævnprydelse. De senere skibe med højt rejste kølforlængelse og stævne prydede med dyrehoveder skal vi træffe nærmere bekendtskab med herunder.

Skibe af form som skibet på Rørby-sværdet med høje indadtrejede stævne og en lige eller kun let rejst kølforlængelse foran – de ældste skibsbilleder – fik hurtigt en vid udbredelse. De kendes i et forbavsende stort antal på norske og svenske helleristninger. Så langt mod nord som i Nordtrøndelag i Norge og Uppland i Sverige findes de, ligesom de er almindelige i Vestnorge og dele af Østnorge, i Sverige videre i Bohuslän, Östergötland og Skåne. Fra Danmark er disse tidlige helleristningsskibe ikke så almindelige. Men netop Odsherred kan prale af en

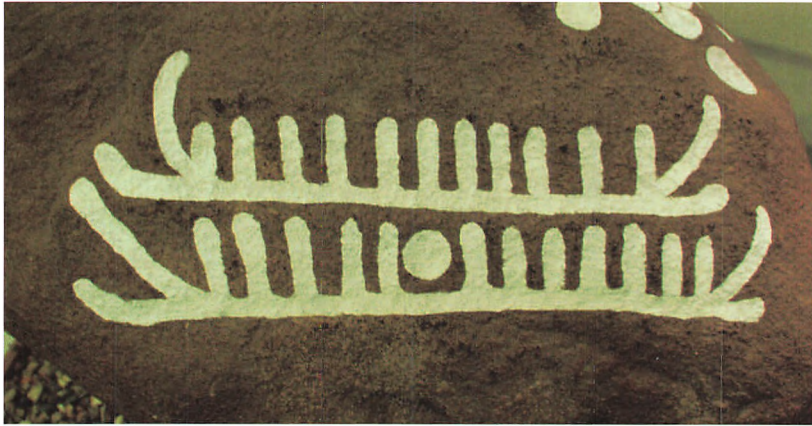

Fig. 9. Helleristningsstenen fra Grevinge, Odsherred, med to skibsbilleder, det længste 27,5 cm langt. I det nederste skib ses et skåltegn, der måske skal forstås som et solbillede, ca. 1500-1300 f.Kr. Kaul & Milstreu foto.

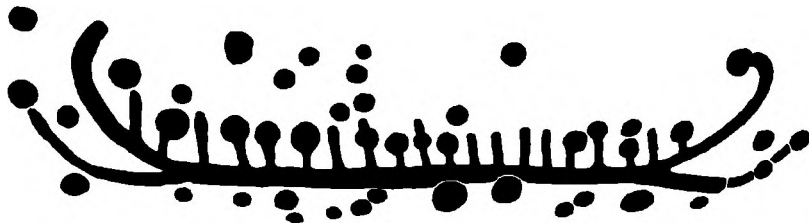

Fig. 10. Helleristningsskib fra Breddysse ved Kirke Stillinge øst for Korsør, ca. 1500-1300 f.Kr. F. Kaul fotografik.

helleristningssten med disse skibe. I 1983 fandtes i et markgærde ved Grevinge en afrundet stenblok med to skibsbilleder på den skrå flade, og på den hvælvede flade over skibsbillederne findes over 30 skåltegn.⁸ Skibene har indadrettede stævnprydelser, og kølforlængelserne foran

forløber først vandret, for derefter at dreje en lille smule opad. Lige syd for det område, som vi behandler, på dækstenen til den store Breddysse ved Kirke Stillinge, findes endnu to skibe af denne slags. Her har mandskabsstregene prikhoveder som på Rørby-skibet. På en lille sten fra

en grav ved Truehøjgård i Himmerland findes et par skibsbilleder af den tidlige slags. Ellers er der ikke flere af disse tidlige skibe fra, hvad der i dag er Danmark. Men ganske tæt på – ved Simrishamn i det østlige Skåne – findes på de flade klipper med udsigt over Østersøen flere felter med en bemærkelsesværdig koncentration af skibe med samme form som Rørby-skibet.

Hvorfor blev skibet så vigtigt, og hvordan kunne det i så ensartet form spredes over så store områder? Skibet som symbol må have haft flere lidt forskellige betydninger, hvoraf nogle har været mere praktiske og i første omgang måske ikke direkte knyttet til religion og religiøs symbolik. Skibet var et vigtigt transportmiddel, og denne betydning må være blevet særlig aktuel netop ved bronzealderens begyndelse, hvor et netværk af forbindelser, som strakte sig over store områder, var under etablering. Fund i Vestnorge af flintgenstande fra dolktiden, dolke og segl af flint fra nordjyske miner, angiver, at der allerede i tiden før bronzealderen var etableret regelmæssige forbindelser over åbent hav. Med bronzealderens

begyndelse må det fremvoksende høvdingearistokrati have baseret sin magt på forbindelser, der gjorde det muligt at få fat på bronzen, og forbindelser eller langfart var i mange områder synonym med skibsfart. Skibet som symbol må have refereret til forhold som adgang til bronze, forbindelser, viden om fjerne egne, magt, rigdom og prestige. Med skibets inddragelse i kunsten må andre betydninger være kommet til: skibet blev knyttet til det guddommelige, og udfra især skibsbillederne på yngre bronzealders bronzegenstande kan det ses, at skibet var blevet til Solskibet, der ledsagede solen over himlen om dagen og gennem underverdenen om natten. Et skåltegn på det nederste af de to skibe på Grevingestenen kan opfattes som et solbillede eller solsymbol. Skibet blev som et generelt symbol på 'rejsen' overført til den guddommelige sfære, og det kom til at indgå i forestillingerne om solens evige rejse, et af de grundlæggende træk ved den nordiske bronzealders religion. Skibet blev det mest kraftfulde, fælles symbol for den nordiske bronzealders religion.

Men hvorfra kom idéen til i det hele taget af afbilde skibet og til

at gøre det til solskibet? – Det kan ikke helt udelukkes, at det guddommelige skib var en nordisk 'opfindelse', opstået uden påvirkninger udefra. De nordiske fjordlandskaber og skibets stedse større betydning som kommunikationsmiddel kunne forklare skibsbilledets fremkomst. Men da behovet for bronze åbnede eller forstærkede forbindelserne ned igennem Europa, så var der netop på denne tid udmærkede forudsætninger for påvirkninger og inspiration. Det er helt klart, at bronzealders samfund var i nær kontakt med hinanden, og at de ingenlunde var isolerede.

På samme tidspunkt som Rørby-sværdet og lidt før kendes der på forskellige bronzegenstande fra Tyskland, Ungarn og Rumænien forenklede skibsbilleder, nogle endda med de indadtrejede stævne, som kendes på de nordiske skibe. De Centraleuropæiske skibe viser, at også her var interessen for skibet som symbol stigende.

Et nyt fund skal fremhæves, nemlig "Himmelskiven fra Nebra", der blev fundet af røvergravere i 1999, men først ved en dristig politiaktion i 2002 blev reddet og vristet ud af det sorte marked.

Den fandtes sammen med et par sværd, økser og bronzeringe på højdedraget Mittelberg ved byen Nebra i delstaten Sachsen-Anhalt ca. 400 km syd for Østersøen og kan dateres til ca. 1600 f.Kr.⁹ Sagerne er formentlig nedlagt som et offer til højere magter. Himmelskiven er en bronzeskive med en diameter på 32 cm og med forgyldte motiver, sol, måne og stjerner samt nederst et enkelt, buet skibsbillede. Det er af stor betydning for forståelsen af skibsbilledets fremkomst og betydning i Norden, at vi her på "Himmelskiven fra Nebra" ser det knyttet til himmellegemerne, hvor det som symbol må antages at markere bevægelse, altså den

Fig. 11. Himmelskiven fra Nebra, Sachsen-Anhalt, Tyskland, ca. 1600 f.Kr. Juraj Liptak, Landesmuseum für Vorgeschichte, Halle, foto.

evige bevægelse rundt og rundt. Forestillinger om Solskibet eller Himmelskibet var således på banen i det nordlige Mellem-europa ikke så langt fra Østersøen netop ved dette afgørende tidspunkt.

Det kan ikke helt udelukkes, at idéen om Himmelskibet eller Solskibet stammer fra endnu fjernere egne. Når vi ser på skibet og dets funktion i bronzealderens billedverden som Solskibet, da kunne det gamle Egypten have haft betydning som en fjern inspirationskilde. Som i Norden var Solskibet et helt afgørende element i forestillingerne om solens rejse. Begge steder findes såvel dagskibe som natskibe knyttet til solens evige færd oppe og nede (se nedenfor, Fig. 17-21). Begge steder var skibets anvendelse i kulten af betydning. Også andre træk i den nordiske bronzealders ikonografi peger i samme retning. Sådanne påvirkninger fra Egypten behøver dog ikke at have været direkte. Måske blev de fjerne idéer formidlet via Centraleuropa, og derfra videre mod nord. Det er imidlertid ikke alle de nye figurmotiv, der introduceres i Norden, som kan have haft fjerne egyptiske aner. Et uhyre vigtigt element

i bronzealderens religiøse billedverden, nemlig hesten, må stamme andetsteds fra. I Egypten havde hesten ingen betydning i religionen.

Solvognen fra Trundholm Mose og Solhesten

Skibsbilledet markerer, som nævnt, fødslen for bronzealderens religiøse kunst. Skibet er et figurmotiv, d.v.s. at der er tale om en gengivelse af noget, som vi umiddelbart kan genkende – der er ikke tale om geometriske ornamenter eller symboler. Men skibsbilledet var ikke det eneste figurmotiv, der introduceredes ved bronzealderens begyndelse. Ved siden af skibet er de nye motiver hesten, fisken, slangen samt menneskefiguren. Da de først var blevet introduceret, indtog de en blivende betydning som de vigtigste symboler eller motiver igennem hele bronzealderens ca. 1000-årige videre forløb. Med indførelsen af figurkunsten kan man virkelig tale om et revolutionerende skifte. Igennem årtusinder havde kunsten i Danmark og de sydligste dele af Skandinavien været udtrykt gennem ikke-figurative eller geometriske motiver. Vi skal faktisk helt tilbage til jægerstenalderen, for at finde nogenlunde klare bille-

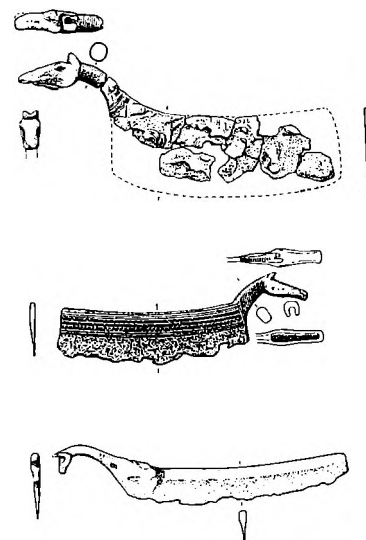

Fig. 12. Tre rageknive fra ældre bronzealder med hestehovedgreb, alle rageknive er fra gravhøje; øverst: fra Thinghøjene ved Ubby nordvest for Tissø, 1500-1300 f.Kr.; i midten: fra Kastrup ved Hørby på Tuse Næs, 1500-1300 f.Kr.; nederst: ved Fårevejle, Odsherred, 1300-1100 f.Kr. Efter Aner & Kersten 1976.

der af dyr eller mennesker. Og så, omkring 1500 f.Kr. nærmest eksploderer figurkunsten udover store dele af Norden, både på bronzegenstande og i form af helleristninger på klipper og sten.

Næst efter skibet blev hesten det mest betydningsfulde figurmotiv.

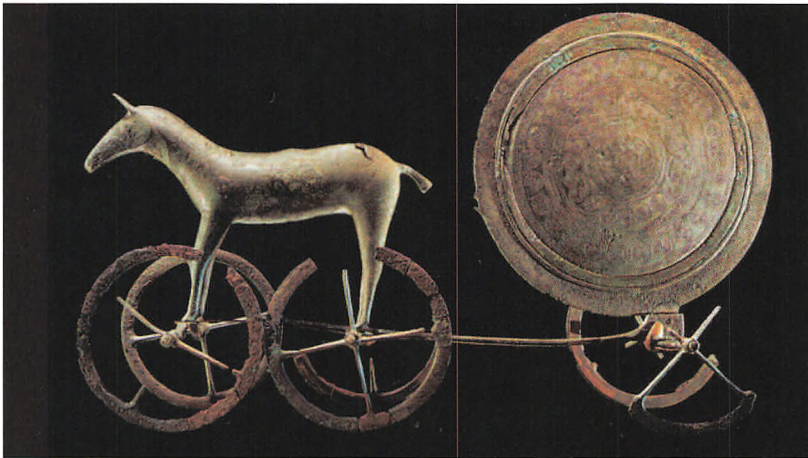
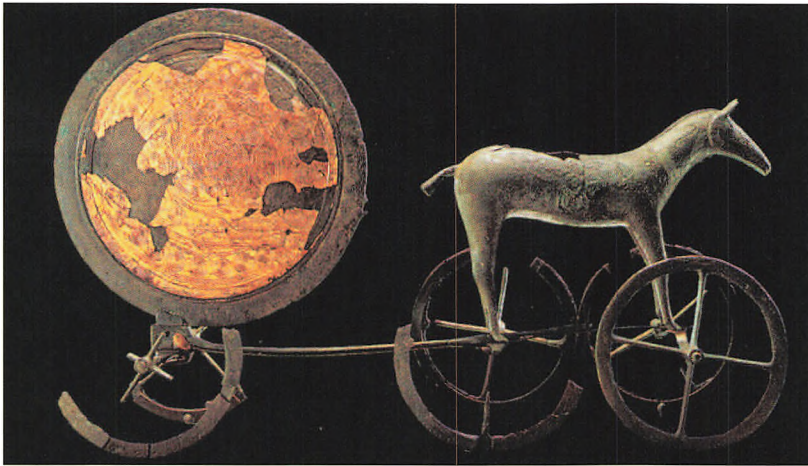

Fig. 13. Solvognen fra Trundholm Mose, Odsherred. Øverst med den skinnende, forgyldte side af solskiven, hvor hesten vender mod højre. Nederst den mørkere ikke forgyldte side, hvor hesten vender mod venstre. Den skinnende sol repræsenterer dagen, den mørke (slukkede) sol natten. Juraj Liptak foto

Det ser ud til, at hesten kommer frem en anelse senere end skibet, mellem 1500 og 1400 f.Kr. Ligesom skibet spredtes hestemoti-

vet hurtigt udover store dele af Norden, både på bronzegenstande og på helleristninger. Den bronzegenstand, hvor hesten

optræder hyppigst, er ragekniven. Her udgør et fremadvendt, ofte plastisk udført hestehoved grebet. Disse rageknive med hestehovedgreb findes over store dele af Norden, hvor de især hører til i tiden mellem 1500 f.Kr. og 1100 f.Kr. Også i Nordvestsjælland findes de, og vi kan fremhæve tre pæne eksemplarer, hvor hestehovedet har årvågent rejste ører, bl.a. fra Thinghøjene ved Ubby nordvest for Tissø.¹⁰

Men alle disse billeder af heste overstråles dog af Solvognen, et pragtfuldt kunstværk med den elegante hesteskulptur udført i en højtstående støbeteknik, der som andre af verdenskunstens højdepunkter, kan fortælle en stor historie. Med Solvognen fik hesten sin mest storladne entré på den nordiske scene. Da den blev fundet for mere end 100 år siden, var der tale om noget helt sensationelt, som pludselig gav ny viden om fjerne tiders tankeverden. I dag står Solvognen som et ikon for Europas forhistorie og bronzalderens religion. Selvom der er gået mere end 100 år, så forskes der stadig i Solvognen. Der skrives stadig artikler i forskningstidsskrifter rundt om i Europa, hvor dette store funds betydning diskuteres.¹¹

Om eftermiddagen d. 12. september 1902 kom Solvognen for dagen. I Trundholm Mose skulle nyt land inddrages i landbruget. Drængrøfter var blevet gravet, så mosen kunne tørlægges, og der blev pløjet for første gang. Frederik Villumsen gik bag ploven. Først dukkede hesten frem. Den blev straks taget op, men pløjningen fortsatte. I den næste fure fremkom solskiven. Nu blev Frederik Villumsen opmærksom. Han standsede pløjningen og fandt mindre dele til vognen og hjulene. Alt blev bragt hjem til gården. Først troede man, at det var gammelt legetøj. Nogle stykker blev lagt op på loftet, mens hesten blev stillet på skrivebordet i stuen. Her legede de to sønner og nabo-børnene med den. Rygter spredte sig, og folk besøgte gården for at se, hvad der var blevet fundet. En uge efter hørte den embedsmand, der havde tilsyn med åbningen af ny landbrugsjord, om fundet. Han besøgte gården og forstod, at han stod over for noget helt enestående. Nationalmuseet blev informeret, og arkæologerne herfra var snart i Odsherred. Fundet blev erklæret for Danefæ, og en mindre udgravning på findestedet blev iværksat. Herved opdagedes flere dele af vogn og hjul. I 1996 var der nyt omkring

Solvognen. En amatørarkæolog fandt med sin metaldetektor et stykke til hjulene, og han kontaktede straks Odsherreds Museum i Nykøbing. I samarbejde med Nationalmuseet foretog Odsherreds Museum i 1998 en systematisk detektorundersøgelse og udgravning omkring findestedet. Flere små hjuldele fremkom. Noget må være blevet overset ved undersøgelsen i 1902, men dengang havde man jo heller ikke metaldetektorer til hjælp. De nyfundne dele udgør mere end et helt hjul. Ved konservatorernes omhyggelige arbejde kunne de mange små stykker sættes sammen med, hvad der allerede var samlet. Det blev klart, at mange af de nyfundne fragmenter hørte til det venstre forhjul. I 2002, da 100 årsdagen for fundet blev fejret, kunne den nyrestaurerede solvogn præsenteres, nu med de to forhjul næsten komplette.

Med en forbilledlig hurtighed blev fundet året efter opdagelsen publiceret af den førende danske arkæolog, Sophus Müller.¹² Han skriver som indledning til den grundige publikation: *“Efter Guldhornene og Sølvkjedlen (fra Gundestrup i Himmerland) maa Solbilledet nævnes som det betydnings-*

fuldeste, der nogensinde er fremdraget i Danmark. Det giver et vidt og uventet Indblik i den tidlige Bronzealders Kultur, hvis høie Stilling i vort Land endnu langtfra er fuldt forstaaet; det kaster Lys over Aandsliv og Religion i Folkenes fjerne og dunkle Fortid”. Sophus Müller giver en tolkning af fundet, som stadig i dag er accepteret. Solvognen gengiver den forestilling, at solen blev trukket over himlen af en guddommelig hest, hvor solen kunne kontrollere hesten ved hjælp af en line. I randen af solskiven findes der rester af en lille øsken, og en tilsvarende findes under hestens hals. En snor må have været fastgjort til øsknerne. Hest og solskive var forbundet.

Solvognen består af tre dele: 1: hestefiguren; 2: solskiven udsmykket med koncentriske cirkler og komplicerede spiralmønstre; den ene side er dækket med tyndt guldfolie; 3: vognen med seks hjul, hvorpå både solskiven og hesten er placeret. Det er vigtigt at skelne mellem hesten og solskiven på den ene side og vognen med dens hjul på den anden side. Solskiven og hesten illustrerer den trosforestilling, at solen på sin evige rejse blev trukket af en mægtig hest. Vognen var ikke en del af denne forestilling.

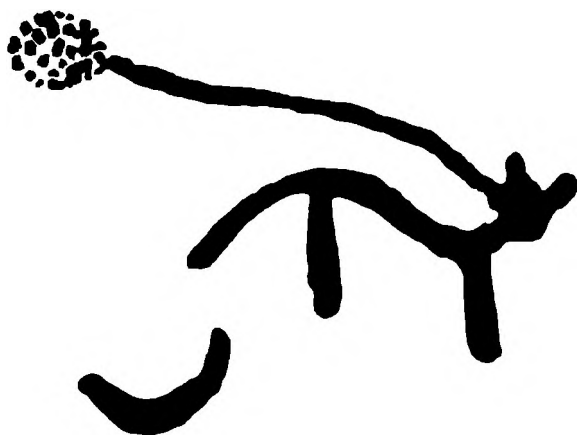

Fig. 14. Øverst: foto af Solhesten fra Balken, Tanum Sogn, Bohuslän; nederst grafisk gengivelse af en helt nyfundet solhest fra Ryk, Tanum Sogn, Bohuslän. Foto Gerhard Miltreu, Tanums Hällristningsmuseum, Underslös & fotografi F. Kaul i samarbejde med Tanums Hällristningsmuseum.

Solbilledet og hesten er placeret på vognen, for at selve solens bevægelse kunne anskueliggøres i bronzealderens ritualer. Man kunne derfor sige, at navnet Solvognen er en smule forkert. Men da dette navn nu har vundet indpas på dansk og andre sprog, må vi beholde det. Sophus Müller brugte ikke navnet Solvognen, men kaldte fundet for *Solbilledet fra Trundholm*.

I den nordiske bronzealder forestillede man sig næppe, at solen optrådte på en vogn. Blandt de mange billeder, som vi kender fra bronzealderen, ser vi aldrig gengivelser af noget sådant. Til gengæld kender vi flere billeder, både på helleristninger og på bronzegenstande, af en hest, der simpelthen trækker solen, ofte i en line.¹³ Den smukkeste solhest på en helleristning stammer fra Balken i Bohuslän, Vestsverige. Netop Bohuslän er rig på fine solheste indhugget i klipperne, og der kommer stadig nye til: i sommeren 2005 opdagedes en 'ny' solhest ved Ryk. Den smukkeste solhest på en bronzegenstand findes på en ragedkniv fra Neder Hvolris i Nordjylland.

De to sider af Solvognens solskive er ikke helt ens. Der er nogle små forskelle i designet af spira-

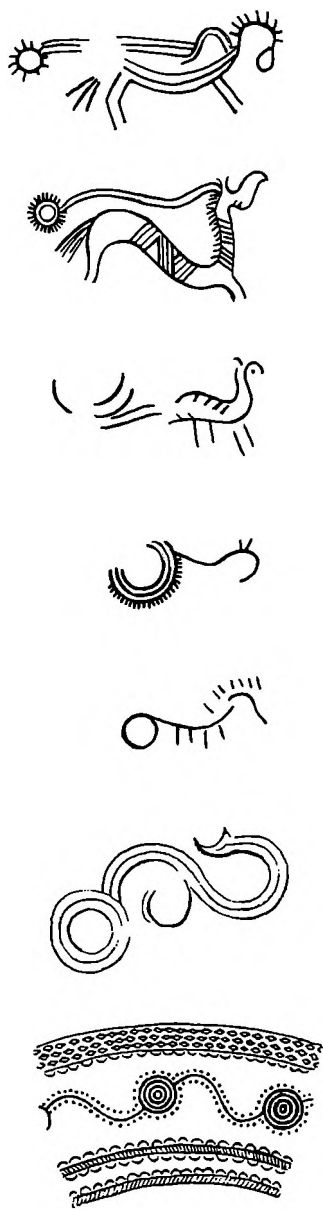

Fig. 15. Solheste fra danske bronzegenstande, yngre bronzealder, 1100-500 f.Kr. Øverst til nederst: Vester Lem, Nordjylland; Neder Hvolris, Nordjylland (den smukkeste solhest); Torslev, Vendsyssel; ukendt findested, Danmark; Asferg, Østjylland; Skjoldborg, Thy; Fænøgård, øen Fæno i Lillebælt (en del af en bort af sole trukket af en eller flere stiliserede solheste). Som det ses, kan solhesten være mere eller mindre forenklet, nogle gange kan den blot være en S-form med et stiliseret hestehoved. De ud tegnede solheste er fra rageknive, bortset fra den nederste, fra Fænøgård, som findes på en cirkulær bælteprydelse.

lerne. Vigtigst er dog, at den ene side er dækket med guldfolie, og på denne side er der også en række af små radiære streger, der markerer kanten af guldet. Den anden side er ikke dækket med guld, og der er ingen radiære streger. Når vi ser på den gyldne side med de små furer, der regnes for at markere solens strålekrans, så bemærker vi, at hesten vender mod højre. Denne retning, fra venstre mod højre, er solens rejseretning på den nordlige halvkugle. Vi kan alle se, at solen bevæger sig mod højre gennem vores synsfelt. Når vi vender Solvognen om, så vi ser på den mørkere, ikke forgyldte side af solbilledet uden strålekrans, vender hesten mod venstre, den bevæger sig med solen

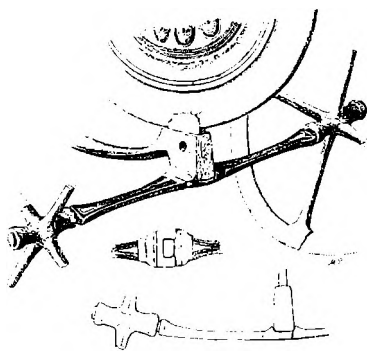
mod venstre. Hvis jorden var flad i bronzealderens verdensbillede, så giver disse retninger god mening. Solens rejseretning bliver om dagen fra venstre mod højre. Denne retning skifter, når solen møder horisonten ved solnedgang. Efter solnedgang skal solen tilbage til udgangspunktet ved solopgang, og det må den gøre ved at rejse mod venstre under den flade jord gennem underverdenens mørke. Her er solen mørk, ikke strålende og uden strålekrans.

Solhesten og Solbilledet fra Trundholm giver således gode oplysninger om bronzealderens tankeverden, ca. 1400 f.Kr. Her udtrykkes den opfattelse, at solen blev hjulpet eller trukket af en guddommelig hest – om dagen over himlens bue (mod højre) – om natten gennem mørkets rige i underverdenen (mod venstre). Selvom Solvognen på en ganske pædagogisk måde kan forklare solens bevægelse for tilskuerne til bronzealderens ritualer, står vi på ingen måde overfor et astro-nomisk instrument i vor tids videnskabelige forstand. Solhesten er en mytologisk skabning.

Forestillinger om hestens tilknytning til solen var vidt udbredte,

og de findes gengivet i bl.a. oldindisk litteratur og i Mesopotamien. Fra Italiens bronzealder og ældre jernalder kendes en række afbildninger af Solhesten. Græske og romerske kilder knytter solguden til hesten. I Grækenland synes den rigtige solvogn at fremkomme i 7. årh. f.Kr. På græske vasemalerier kan man se den græske solgud Helios stige op fra havet på sin prægtige stridsvogn med firspand. Man kan også se et skib knyttet til Helios. Han rejser på sin solvogn om dagen og på et skib gennem sin natlige færd i underverdens hav. Selvom Solvognen – eller snarere Solhesten – fra Trundholm Mose kan sammenlignes med bl.a. græske gengivelser af solguden på sin flotte vogn trukket af et firspand af heste, så skal det påpeges, at netop Solvognen udgør den ældste billedlige gengivelse af solen og dens rejse knyttet til en gudommelig hest.

Solvognen er en fabelagtig genstand, der på den ene side kan fortælle os om bronzealderens myter, tro og verdensbillede, på den anden side må den fortælle om ritualer, hvor præsterne ved hjælp af samme solvogn formidle den store viden om kosmos'

Fig. 16. Tegning af den bageste del af Solvognen, hvor det ses, at solskiven er anbragt på en tap, som sættes ned i et forhøjet taphul. Efter Müller 1903.

mysterier. Solbilledet fra Trundholm har ikke blot været et fast billede; det må have været brugt aktivt til noget. Som nævnt, er Solhesten netop sat på hjul, for at man herved kunne lade solbilledet bevæge sig, anskueliggøre solens bevægelse.

Når vi beskæftiger os med Solvognen, så er det naturligvis af betydning at vurdere, hvordan den har været brugt, og også ved hvilke lejligheder og måske hvor mange gange den har været brugt. Vi kan selvfølgelig ikke opnå en viden herom i detaljer. Men forholdene kan bestandig drøftes og diskuteres. Det kan ikke udelukkes, at Solvognen

først og fremmest blev fremstillet med ét formål for øje, nemlig at blive ofret til højere magter. Måske blev Solvognen kun benyttet én eneste gang i et ritual, nemlig lige før den blev nedlagt i Trundholm Mose. På den anden side, så kunne den ganske pædagogiske måde, som Solvognen fortæller om solens færd – om de kosmologiske opfattelser – angive, at den faktisk var tænkt til at blive benyttet flere gange i gentagne ritualer (også af belærende og forklarende art).

Når vi igen ser på Solvognen og nogle af dens detaljer, så kan den måske selv give antydninger af svar på sådanne spørgsmål. Når man ser nøjere på, hvorledes solskiven er fæstnet til 'vognen', så viser det sig, at der er tale om en overordentlig omhyggelig og gennemtænkt konstruktion. Solskiven afsluttes forneden i en lille, flad tap, som passer smukt ind i et tilsvarende taphul anbragt på vognen. Tappen har endda været fastholdt i taphullet ved hjælp af en lille dorn eller nagle, som går gennem taphullet og tappen). Hvad angår hestefiguren, så står bagbenene i to fordybninger, som passer nydeligt til hovene. Og fra hovene går der små nitter ned i vognkonstruk-

tionen, der yderligere holder hestefiguren fast. Det interessante er, at alle disse samlinger slet ikke er 'fastlåste', men at de i deres udformning gør det muligt let at samle og adskille Solvogndens dele, nærmest som et 'mekano-samlesæt'. Disse helt bevidste og omhyggeligt udførte detaljer antyder, at Solvognden var designet til let at blive transporteret – skilt ad i sine dele – og derpå, efter transporten – kort eller lang – til ligeså let at blive sat sammen igen. Når Solvognden virkelig synes at være designet til at blive adskilt og samlet igen (og igen), så er det overordentlig sandsynligt, at den har været tiltænkt at blive brugt i ritualer flere gange og forskellige steder.

I denne sammenhæng kan vi se på lurerne, de mærkelige horn brugt ved udøvelsen af bronzealderens religion. Lurerne er nemlig udført således, at de ved hjælp af en sindrig lukkemekanisme kan adskilles i to dele, så de let kan pakkes, transporteres og medbringes på rejse. Hvis lurerne udelukkende var tænkt til snæver lokalt brug, så havde man næppe udtænkt et kompliceret lukke, der muliggjorde, at en lur let kunne adskilles, klappes sammen og transporteres.

Solhesten og Solskibet i det store epos om Solens færd

Som nævnt, viser Solvognden en fremstilling af Solhesten, der trækker solen. Men der er mere end blot Solhesten i bronzealderens grundmyte om solens gang. En mere kompliceret version af disse forestillinger møder vi på afbildninger på yngre bronzealderens metalgenstande (1100-500 f.Kr.), især rageknivene, hvor også skibet, en fisk og en slange havde særlige roller i det store epos om solens evige færd. En analyse af forholdet mellem skibene og de andre figurer, ved den der skriver disse linier, har gjort det muligt at samle brikkerne i form af billederne på rageknivene til en samlet fortælling, det store epos om solens evige færd over himlens bue om dagen og gennem underverdenens mørke om natten. Den enkelte ragekniv fortæller en del af denne myte, som en del af en tegneserie eller en side i en billedbibel.

Et par illustrative rageknive fra henholdsvis Neder Hvolris ved Viborg og Vandling ved Haderslev fortæller om samspillet mellem Solhesten og Solskibet. På ragekniven fra Neder Hvolris trækker en elegant hest med markeret dækken og ordnet hale solen bort fra skibet. Den har lige

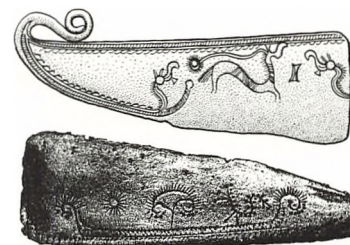

Fig. 17. Øverst: ragekniv fra Neder Hvolris nord for Viborg, 900-700 f.Kr., hvor man ser en hest trække solen bort fra skibsstævnen. Skibet er udstyret med flotte hestehoveder; nederst: ragekniv fra Vandling, Sønderjylland, 1000-800 f.Kr. En hest lander på et skib. Dette billede gengiver øjeblikket, hvor Solhesten overgiver solen til eftermiddagsskibet. Bjørn Skaarup tegning & Nationalmuseet foto.

hentet solen. På ragekniven fra Vandling ser man en hest med bagbenene højt rejst, som om det var et fastfrosset øjebliksbillede i ridebanespring. Men da hesten lander på et skib, må det være Solhesten i bronzealderens mytologiske fortælling, der lander på Solskibet. Til venstre for et vifteformet symbol ses solen, så hesten har netop overdraget solen til skibet.

Det er dog også muligt at medtage fiskens og slangens rolle, således at vi kan få en forståelse for den samlede mytologiske fortælling om solens rejse strækkende

sig over det fulde døgn, her illustreret ved en grafiske udtegning af motiverne fra 9 danske rageknive. Lad os begynde den store fortælling ved morgengry, ved solopgang, hvor solen, livet og lyset genfødes. Først ses hvorledes solopgangen kunne opfattes for ca. 3000 år siden. Man kan se, at natskibet, som er nederst, fra sin stævn har overgivet solen med strålekrans til en fisk, som trækker den opad og mod højre hen imod det højre-sejlende dagskib øverst. Nu er solen stået op, og fiskens rolle synes udspillet. Nogle rageknive viser, at fisken for en tid kunne sejle med på skibet, indtil den blev fortæret af en rovfugl. Herefter var det hestens tur til at komme på scenen. Dens rolle ses bedst på rageknivene fra Neder Hvolris og Vandling. Endelig, ved solnedgang overtager en slange solen fra eftermiddagsskibet. Slangen skal næppe opfattes som noget negativt. Den kan forstås som en beskytter af den 'slukkede' sol på den farefulde færd gennem underverdenens mørke. Efter solnedgang kunne natskibe også hjælpe solen videre gennem underverdenen. Enkelte rageknive angiver, at fisken har fulgt natskibet. Så var fisken klar til sin vigtige rolle om

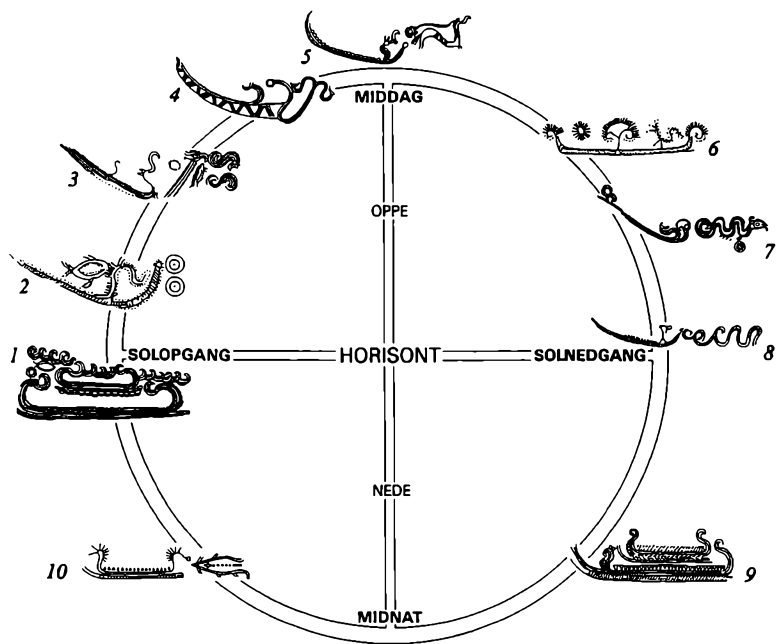

Fig. 18. Grafisk gengivelse af punkter på solens cykliske døgnrejse set gennem motiver fra danske rageknive, yngre bronzealder, 1100-500 f.Kr.

1. Solopgang. Fisken trækker solen op fra natskibet til morgenskibet.
2. For en stund fik fisken lov til at være med på skibet.
3. Fisken fortæres af en rovfugl. Stilerede solheste (S-figurer) er klar til at hente solen.
4. To solheste er ved at trække solen fra skibet.
5. Ved middagstid har solhesten netop hentet solen fra skibet.
6. Om eftermiddagen lander solhesten på solskibet.
7. En tid efter at solhesten har landet, overtager en slange solen fra eftermiddagsskibet.
- 8 Slangen skjuler solen i sine spiralkrøller. Snart vil slangen lede solen ned under horisonten.
9. To natskibe sejler mod venstre. Solen kan ej ses, den er slukket og mørk gennem sin rejse gennem underverdenen.
10. Et natskib, der sejler mod venstre ledsages af en fisk, der svømmer mod venstre. Fisken er klar til at udføre sit betydningsfulde hverv ved solopgang. Ringen er sluttet.

Tegning fra Tidsskriftet Skalk – Kaul 1999.

morgenen ved solopgang. En ny dag kunne begynde i den store fortælling om solens evige rejse, rundt og rundt, op og ned. Det er ikke umuligt, at der har været forskellige versioner af denne grundmyte. F.eks. er det ikke utænkeligt, at også slangen kunne være med til at hjælpe solen op om morgenen.

Når man ser på denne mytologiske fortælling gengivet i billeder, så bliver det klart, at skibet havde en overvældende betydning i bronzealderens religiøse forestillingsverden. Som i den virkelige verden på jorden, havde skibet i den guddommelige verden en afgørende rolle som symbol på det at rejse, på bevægelse og som formidleren. Vi kan gennem disse billeder se, at fisken ikke kunne overgive solen direkte til hesten, og at hesten ikke kunne overgive solen direkte til slangen. Der skulle altid være et skib imellem. Uden skibet som formidler kunne solens daglige og evige rejse ikke gennemføres. Skibet var sindbilledet på solens evige bevægelse. Når man anskuer tingene på denne måde – ved hjælp af skibsbillederne på bronzegenstandene – så bliver det lettere at forstå, hvorfor skibet var det mest

almindelige figurmotiv også på de nordiske helleristninger.

Skibsbilleder på bronzer

Ovenfor har vi set på Rørby-sværdet med dets skibsbillede fra den ældste bronzealder. Vort område er rigt forsynet med yngre bronzealders skibsbilleder på bronzegenstandene, herunder rageknivene. Ofte ses skibet alene eller sammen med koncentriske cirkler med strålekrans. Vi må stå overfor Sol-skibet. Lad os se på nogle af de fineste rageknive.¹⁵

På en ragekniv fra Kongshøj på Røsnæs ses en prægtig skibsgengivelse, hvor forstævnens kølforlængelse er højt rejst, et helt karakteristisk træk for yngre bronzealders skibe. Stævnene er prydet med stiliserede dyrehooveder, men det er vanskeligt at sige, om der er tænkt på fugl eller hest. På skibet står seks spiralfigurer, som er vanskelige at forstå. Til gengæld er de to cirkulære figurer med strålekrans ved skibets agterstævn næppe vanskelige at forstå. Det må være Solen. Man kunne spørge, hvorfor der er to sole – vi har dog kun én sol? – svaret er nærliggende: det er den samme sol, men i to forskellige positioner, oppe og

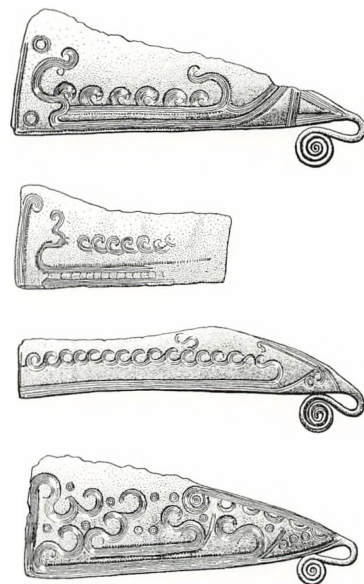

Fig. 19. Fire yngre bronzealders rageknive med skibsbilleder, alle 900-700 f.Kr. Fra øverst til nederst. Fra Kongshøj på Røsnæs; fra Kongstrup på Røsnæs; fra Fuglededgård ved Tissø; fra Sakshøj i Egebjerg Sogn i det østligste Odsherred. Bjørn Skaarup tegning.

nede. Når skibet netop markerer bevægelse over himlens bue, er det egentlig meget naturligt, at der kan være to (eller flere) sole. Den lave sol kan markere solopgang – morgensolen – den højere kan markere middag. Ved at gengive to sole, har bronzealderens kunstnere angivet, at solen ikke skal opfattes som noget fast eller

fikseret, men som noget, der bevæger sig, noget der skal og må bevæge sig. En ragekniv fra en anden gravhøj ved Kongstrup på Røsnæs har et spændende skibsbillede, som kun er delvis bevaret, idet et stykke af ragekniven mangler, og dele af udsmykningen er bortslidt. Skibets agterstævn er udsmykket med et højt rejst hestehoved med to ører markeret. Hestens mule er dristigt stiliseret på en måde, der er karakteristisk for den sidste halvdel af yngre bronzealder, hvor alting skulle ende i kurver og spiralkrøller. Den slags hestehovedskibe kan man kalde for 'krøllemule-skibe'. Forstævnen på dette skib mangler, men ud fra andre tilsvarende skibe, bør dette skib have haft en forstævn prydet med en hest med krøllet mule. Over skibet ses en bort af spiralkrøller. På denne ragekniv kan der ses endnu et skib, eller rettere et halvt skib. Dette skib, på højkant ved rageknivens ende, har en mere enkel stævn, der afsluttes i en lille bue eller spiral.

Den næste ragekniv stammer fra Fugledegård lige vest for Tissø (der hvor den sene jernalders og vikingetids stormandsgårde er fundet). Her ser vi et langt skib med S-formet stævn og en rejst

kølforlængelse. Over skibet ses en spiralkrølle-bort. Betydningen er usikker. Men over denne bort ses en lille S-formet figur. Det kan være en helt stiliseret solhest. Et hoved synes ved en lille tværstreg angivet ved figurens nederste afslutning. Der mangler et solbillede, men det kan være, at denne stiliserede solhest gør det ud for solen eller symboliserer solen over skibet. På ragekniven findes endnu et skibsbillede nær grebet. Det er meget mindre, på hovedet i forhold til det større.

Den sidste ragekniv af disse fire stammer fra Sakshøj ved Egebjerg i Odsherred. (Fig. 19 nederst). Her er der hele tre skibe, det ene over det andet, hvor stævnene og tilføjede spiralkrøller tilsammen danner et spændstigt hvirvlende mønster. Det ene skib er foldet sammen, de to andre ligger ovenpå midt-

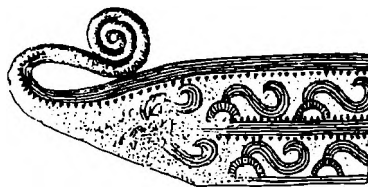

Fig. 20. Ragekniv fra Kongstrup på Røsnæs med stiliserede solheste, 900-700 f.Kr. Efter Madsen 1876.

delen af dette skib og ovenpå hinanden. Solbilleder i stort tal findes omkring skibene. Man kan prøve at knytte solbillederne til det enkelte skib, enkelte er i skibet, de fleste findes ved skibenes stævne. Formentlig skal alle disse solbilleder forstås på samme måde som ved ragekniven fra Kongshøj, nemlig at der er tale om forskellige positioner af solen på dens daglige færd over himlen. De tre skibe på denne ragekniv kunne her være et altfavnende skib (det sammenfoldede) samt et formiddagsskib og et eftermiddagsskib.

På rageknivene fra Vestsjælland mangler vi fisken. Vi finder heller ikke de 'naturalistiske' solheste som f.eks. på ragekniven fra Neder Hvolris. På nogle rageknive ses dog en S-formet figur, der kan regnes for en stiliseret solhest, således som på ragekniven fra Fugledegård. På en ragekniv fra gravhøjen ved Kongstrup på Røsnæs med de mange urnegrave, som vi har set på ovenfor, findes to rækker af S-formede figurer, der ligeledes kan tolkes som stiliserede solheste.¹⁶ De skraverede halvbuer under 'hestene' kunne så være sole, som er i færd med at blive trukket op over horisonten.

En af de prægtigste slangefigurer fra bronzealderen stammer fra Veddinge nær Fårevejle.¹⁷ Det allestedsnærværende skib er her foldet sammen, således at størstedelen findes langs rageknivens ryg, mens en mindre del findes på stykket mellem rageknivens greb og æg. Skibet har en høj kølforlængelse i venstre side. Det betyder, at skibets forstævn er mod venstre, at det sejler mod venstre. Skibets forstævn er prydet med et meget højt rejst, stiliseret dyrehoved. Da dyrehovedets hals forløber nærmest lodret med høj rejstning, er det mest sandsynligt, at der er tænkt på et hestehoved snarere end et fuglehoved, der gerne har 'svanehals'. Skibets agterstævn er enkel og indadrejet. Som vi har set bl.a. ved Solvogngen angiver en transportretning mod venstre, at vi har at gøre med solens transport om natten, d.v.s. at der her er tale om et nat-skib. Slangen danner et harmonisk bølgebånd af intenst sammenviklede spiralhager. Kroppen forsvinder næsten i ornamentikken, men det er stadig en slange. Når billedet af denne ragekniv vendes på hovedet, så får man et tydeligere indtryk af slangen, og man kan bedre finde dens hoved og hale. Hovedet er højt rejst, nærmest

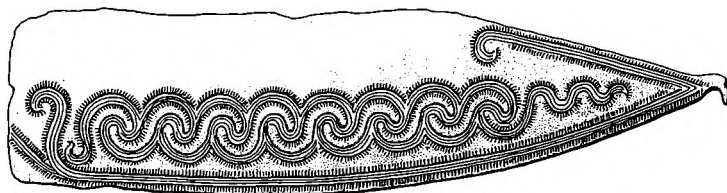

Fig. 21. Ragekniv fra Veddinge nær Fårevejle med et skibsbillede og en slangefigur, 900-700 f.Kr. Prøv også at vende billedet på hovedet. Bjørn Skaarup tegning.

lodret, og derved kan det formodes, at denne mytologiske slange har haft visse træk eller karakteristika tilfælles med den mytologiske hest, Solhesten. Man kunne måske tillade sig at kalde figuren for en 'slangehest'. Slangens højt rejste 'hestehoved' vender mod højre, slangens lavere, bølgende hale vender mod venstre. Slangen bevæger sig således mod højre.

Vi har set, at skibet på ragekniven fra Veddinge bevæger sig mod venstre – det er altså knyttet til natten, mens slangen bevæger sig mod højre – den er altså her knyttet til dagen. Men hvor er solen, som det hele gerne skulle referere til? – Når der er venstresejlede skibe på rageknivene, så finder man stort set aldrig solbilleder. Grunden hertil er formentlig, at disse nat-skibe sejlede med solen igennem den mørke underverden, hvor

solen var slukket, 'ude af funktion', hvor solen ventede på at blive genfødt og blive tændt ved morgenens gry – og hvor man altså ikke kan se solen. På mystisk og indforstået vis synes ragekniven fra Veddinge igen at fortælle (dele af) historien om solens evige færd. Solen er slukket og usynlig, knyttet til nat-skibet, men den højre-sejlede slange varslersolopgangen og

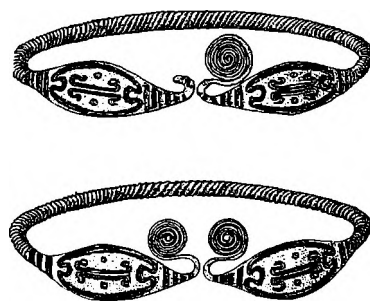

Fig. 22. To halsringe med billeder af skibe og sol, fra Herrestrup ved Grevinge i Odsherred, 900-700 f. Kr. Efter Jensen 1972.

ønsket om solens genfødsel; det vil snart blive morgen. Ikke kun fisken (se ovenfor) kunne hjælpe solen om morgenen, slangen kunne i nogle tilfælde også hjælpe solen op over horisonten.¹⁸ Her arbejder skib og slange sammen om det vigtige, at få solen til at stå op om morgenen – og der er egentlig ikke noget mærkeligt i at solen, som det hele drejer sig om, ikke kan ses, men er underforstået. At slangen har et hoved, der minder om et hestehoved, understreger yderligere, at vi har med solens evige færd at gøre: slangen kan i dette tilfælde dele egenskaber med Solhesten, ja nærmest kan betegnes som en 'Slangesolhest'.

Det er ofte på rageknivene, at de mest komplekse fremstillinger ses, men også på en lang række andre bronzegenstande gengives skibet. I vort område er der fundet flere halsringe med spiralafslutning, som på de brede endplader er udstyret med skibsbilleder. Fremhæves kan to næsten identiske halsringe fra Herrestrup ved Grevinge i Odsherred.¹⁹ På hver af de to ovale plader ses to skibe, der ligger køl mod køl. I hvert skib findes en cirkulær figur, et solbillede. Endnu en gang er det Solskibet, der er det dominerende motiv. Da der er to

skibe på hver plade, giver det fire af disse skibe på hver af de to halsringe.

Skibe på sten; Odsherred

Det er ikke kun ved skibe på bronzegenstandene, at Nordvestsjælland har bidraget med væsentlige fund. Nogle af de mest betydningsfulde af Danmarks helleristningssten stammer fra Odsherred, og skibsristningerne er endda begrænset til Grevinge Sogn. Vi har allerede set på Grevingestenen, hvis skibsbilleder dateres til ældre bronzealder, mens skibene på Engelstrupstenen og Herrestrupstenen dateres til yngre bronzealder. Dateringen af ristningerne fra Dilhøj er ikke ganske sikker,

men yngre bronzealder er, hvad angår skibsbillederne, mest sandsynlig. Skibsristningerne fra Odsherred udgør en del af en nordsjællandsk gruppe af helleristninger med gode fund ved nordkysten.

Ikke alene kan Odsherred – eller snarere Grevinge Sogn – 'prale af' de mest figurrige helleristninger udenfor Bornholm. Herfra stammer også den først publicerede helleristning i Danmark. Det drejer sig om ristningerne fra Dilhøj på Herrestrup Mark, en dysse fra stenalderen. Det smukke dyssekammer ligger i dag frit, men tidligere har det været dækket af en høj. Selvom dyssekammeret og dermed helleristninger-

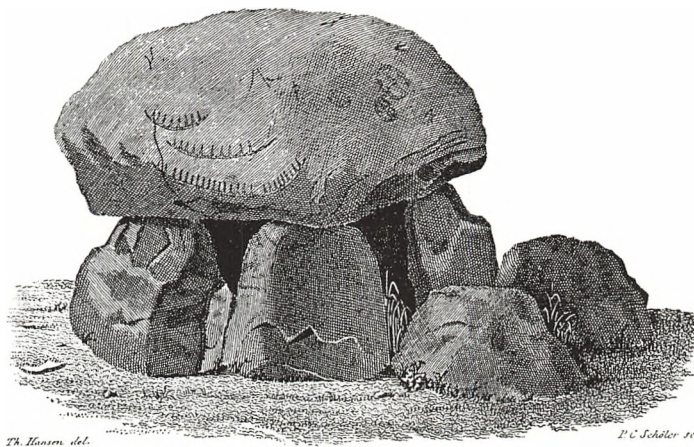

Fig. 23. Tegning af dyssekammeret i Dilhøj med dets nu forsvundne skibsbilleder.

ne åbenbart har været dækket af jord, er der ingen grund til at tro, at de hører stenalderen til. Da der omkring 1790 blev gravet i højens sydlige side, traf man på en firkantet stenkiste med en begravelse fra bronzealderen. Der har altså været begravelsesaktivitet i højen senere end stenalderen, og højen kan meget vel have været gjort højere og dækket hele kammeret i forbindelse med en eller flere bronzealderbegravelse. Omkring 1830 blev højen helt fjernet omkring dyssekammeret. Da blev helleristningerne opdaget, og der blev sendt bud til Nationalmuseet. I 1834 blev billederne besigtiget, og man lod Theophilus Hansen tegne dem. I en notits i *Annaler for nordisk Oldkyndighed* 1842-43 blev fundet nævnt, og Theophilus Hansens tegning gengivet (Fig. 23). Det var første gang en dansk helleristning blev publiceret. Det blev her bemærket, at helleristningerne – 3 hjulkors og 3 skibe – stod så svagt, at de kun kunne ses ved skrålys.

Det var heldigt, at man allerede i 1834 lod en dygtig tegner – den senere så berømte arkitekt Theophilus Hansen²⁰ – forevige billederne på Dilhøj-dyssen.

Siden er det nemlig gået tilbage for ristningerne, og i dag er der intet tilbage af hverken hjulkors eller skibsbilleder. Kun et par skåltegn øverst på dækstenen er tilbage. I 1874 kunne skibsbillederne stadig erkendes, da arkæologen Henry Petersen anvendte kunstigt lys om natten. Og igen i 1948 blev der foretaget en ny undersøgelse af dækstenens helleristninger ved P.V. Glob. Ved hjælp af en lyskaster lykkedes det at påvise spor af de tre skibe. Men herefter er det slut, og ingen

har siden set skibene (eller hjulkorsene, der ikke er set siden 1830'erne). Ved en undersøgelse i 2002 ved Nationalmuseet søgtes igen efter skibene ved hjælp af skrålys om natten, men skibene var borte. Stenen må i tidens løb, efter den beskyttende jord var fjernet, være forvitret så meget, at helleristningerne, bortset fra de dybe skåltegn, er helt forsvundet. Problemer med klippernes forvitring er velkendte, og flere helleristninger på Bornholm står i fare for på

Fig. 24. Herrestrupstensens forside med dens 7 skibe, hvor vi øverst ser et skib med en et solbillede eller hjulkors anbragt på et stativ. Kaul & Milstreu foto.

Fig. 25. Herrestrupstenens endeflade med en mandsfigur, en vanskelig bestemmelig dyrefigur og en spiral. Kaul & Milstreu fot.

samme måde at gå til grunde. Men forholdene har været særlig slemme ved Dilhøj. Det kunne tydeligt mærkes ved undersøgelsen i 2002. Når man med en finger berører stenen, så løsgøres de enkelte korn; og dette sker vel og mærke ved berøring og gnidning med fingerens hud, ikke med den hårde negl. Stenen er ganske enkelt langsomt ved at blive til sand. Selvom ristningerne nu er tilintetgjort af tidens tand, er dyssen dog stadig et imponerende monument.²¹

Herrestrupstenen og Engelstrupstenen

Så slem er det ikke gået de to vigtige sten fra Herrestrup og

Engelstrup. Herrestrupstenen blev fundet i 1874 ved mergelgravning. Den er næppe fundet på sin oprindelige plads, men hvorfra den kunne hidrøre i nabolaget kan man ikke sige. Herrestrupstenen er den skibsrigeste af alle de danske løse sten – en hel lille flåde ser vi på stenen – på dens 'forside' findes 7 skibe, mens et enkelt skib findes på en skrå flade på 'bagsiden'. Skibene er forholdsvis enkle i deres udformning, nogle med helt stiliserede dyrehovedformede stævne. Mandskabsstregerne er kraftige. Skibene kan ud fra deres form dateres til yngre bronzealder, formentlig sidste halvdel af perioden, d.v.s. 800-

500 f.Kr. Udover skibene findes der på Herrestrupstenen to dyrefigurer og en menneskefigur med udstrakte arme. Der er tale om en mand med markeret phallos foran, og en sværdskede, der stikker bagud. Desuden findes et hjulkors og en lille spiralfigur samt skåltegn.

Ikke alt på Herrestrupstenen blev opdaget på én gang. Først, i 1874, sås de seks skibe samt hjulkorset på 'forsiden'. Senere opdagede man skibsfiguren på stensens 'bagside'. Så, da stenen i en tid havde stået i Nationalmuseets have, da lyset faldt godt, så man mandsfiguren og dyrefiguren på den mindre 'endeflade'. I 1998 fandtes et lille skib øverst til venstre på 'forsiden' eller hovedfladen og en lille spiralfigur på 'endefloden'; ved denne lejlighed, hvor der arbejdedes grundigt med sidelys, konstateredes det, at hjulkorset på 'forsiden' har været forbundet med skibet neden for med en V-formet indhugning, der efter alt at dømme skal forestille en slags stativ, som har båret solbilledet. Vi var ikke fuldstændig sikre på at kunne erkende den direkte forbindelse med hjulkorset, da stenen her er noget forvitret. Formodentlig har der været en

Fig. 26. Erik Tychsens skitse af Engelstrupstenen. Han har egentlig fået en væsentlig del af motiverne med.

sådan forbindelse, idet der kan 'anes' en lille kant i stenen, men hugsporene står ikke tilstrækkeligt tydeligt, til at de kunne males op som noget fuldstændig sikkert. Det er vigtigt, at en sådan detalje erkendes, for når sol eller hjulkors er anbragt på et stativ på et skib og ikke blot 'frit svævende', så kan vi stå over for en gengivelse af et solbillede, der til brug i bronzealderens ritualer blev sejlet rundt på et skib. Det, vi ser lige her, antages således at være en afbildning af et kultskib med et hjulkors eller solbillede på stativ eller standard. Tilsvarende afbildninger af skibe med solbilleder på stativ kendes fra en lang række af andre helleristninger fra såvel Danmark som Sverige.²²

Engelstrupstenen mangler som Herrestrupstenen oplysninger om den oprindelige placering. Ristningerne opdagedes i 1873 i et stengærde nær en bakke ved navn Torsbjerg ikke langt fra Engelstrup. Ingeniørløjtnant Erik Tychsen skrev et brev om fundet til Nationalmuseet. Han regnede med, at der var tale om en runesten. Sammen med brevet fulgte en lille skitse af stenen. Her ses nogle af Engelstrupstens motiver. I dag virker det helt klart, at der ikke er tale om runer. I første omgang reagerede Nationalmuseets medarbejdere ikke på fundet, idet man anså furerne for at

være naturlige revner i stenen. Men året efter, i 1874, besøgte Nationalmuseets medarbejder Henry Petersen i forbindelse med berejsningen og besigtigelsen af landets fortidsminder stedet. For ham var der ingen tvivl: det var en helleristningssten, endda af stor betydning. Stenen blev tegnet og registreret, og kort efter blev den sammen med Herrestrupstenen ført til Nationalmuseet. Den blev med en ny tegning publiceret i 1875.

Engelstrupstenen må med sit komplekse motiv regnes for en af landets vigtigste ristninger. Her

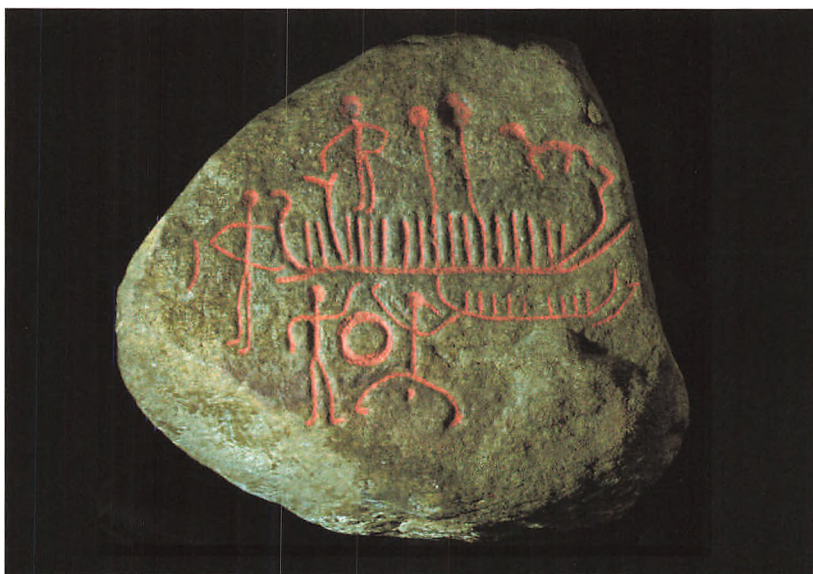
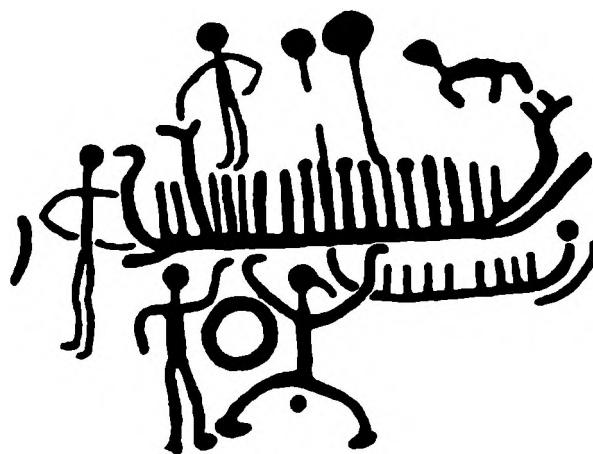

Fig. 27. P.V. Glob's opmaling af Engelstrupstenen, ca. 1100-800 f.Kr. Nationalmuseet foto.

ses, hvad der bedst kan forstås som en gengivelse af et ritual, hvor en mand og en kvinde synes at udføre en dans til solens ære tæt ved eller foran et par skibe. Mandens køn er ikke tydeligt markeret, så kønsbestemmelsen må i dette tilfælde bero på et skøn. Til gengæld er kvindens køn markeret ved et skåltegn mellem benene, og hendes frisure er angivet som en hestehale, et træk som ved hjælp af især svenske helleristninger er noget, der med sikkerhed kendetegner kvinden. På det ene af de to skibe ses to gange et skåltegn som afslutning på en lang fure, der udgår fra skibet. Dette tolkes som en gengivelse af solbilleder på stativ, selvom det ikke helt kan udelukkes, at der er tale om henholdsvis sol og måne på stativ. I P.V. Glob's værk over Danmarks helleristninger er det i store træk tegningen af stenen fra 1875, der blev fulgt. Ved en fornyet dokumentation af Engelstrupstenen i 2002 i forbindelse med et landsdækkende projekt (ved Gerhard Milstreu og denne artikels forfatter), hvor alle danske skibsristninger gennemgås, er der udført visse korrektioner. Vigtigst er, at det største af de to skibe ikke har en svagt markeret, let indadret forstævn, som

Fig. 28. Engelstrupstenens motiver efter fornyet undersøgelse i 2002. Nu fremtræder det store skib som et skib med en prægtig hestehovedstævn. Det er således stenen nu er malet op. Det ses, at der mangler et stykke af den ene fure, der 'bærer' et skåltegn. Furen har givetvis været der, men en afsprængning af stenen her forhindrer den helt sikre erkendelse. Kaul & Milstreu fotografik.

det ses ved de tidligere gengivelser, men derimod en formsikker, fremadvendt stævn, der ender i et stiliseret hestehoved med to tydelige ører markeret. Skibet er et hestehovedskib – en skibsform vidt udbredt på Skandinaviens helleristninger. Her er det guddommelige dyr hesten, som vi kender fra bl.a. Solvognen, og skibet som symbol 'smeltet sammen'. Også på rageknivene er skibe med hestehovedstævn almindelige.

Når der foretages ændringer ved opmaling eller dokumentation af en helleristning, så kan der ofte

være lidt tvivl om, hvorvidt en sådan ændring nu er helt korrekt; men i dette tilfælde er vi temmelig sikre på, at vi virkelig står overfor et smukt skib med hestehovedstævn, hvor hovedet med ørerne står tydeligt og er forholdsvis dybt indhuggede. Det kan derfor undre, at P.V. Glob, en førende helleristnings-ekspert med en stor forståelse for forhistorisk kunst i det hele taget, har fået frembragt et efter vor mening delvist fejlagtigt skibsbillede med en ret atypisk, 'slasket' forstævn. Da stenen jo har haft sin plads i Nationalmuseets samling, har Glob

måske ikke tænkt på, at brug af skrålys i mørke også i dette tilfælde kunne afsløre væsentlige træk. Måske har Glob været for bundet af den gamle tegning fra 1875. I alle tilfælde er vor korrektion af betydning, idet vi igen har hesten på banen som et af de væsentligste symboler i bronzealderen. Udfra netop udformningen af hestehovedstævnen er en datering af Engelstrupstenen til tiden mellem 1100 og 900 f.Kr. i yngre bronzealder sandsynlig. Ved den fornyede dokumentation har personen til venstre for det store skib fået ændret armstillingen en smule. Med denne ændring kunne man fundere over, om denne persons rolle kunne være at skubbe kultskibet ud i vandet, hvor han skubber eller stemmer med ryggen til. Hvis dette er tilfældet, så kan Engelstrupstenen ses som en gengivelse af et ritual til solens ære, hvor hestehovedskibet er ved at blive skubbet i søen, mens et par står på land og danser en soldans. Ovenover skibet står endnu en person, og der er også et dyr, formentlig en hest. Det kan være en virkelig hest, som blev brugt i ritualerne, men det kunne også være den guddommelige solhest, der svæver over det hele?²³

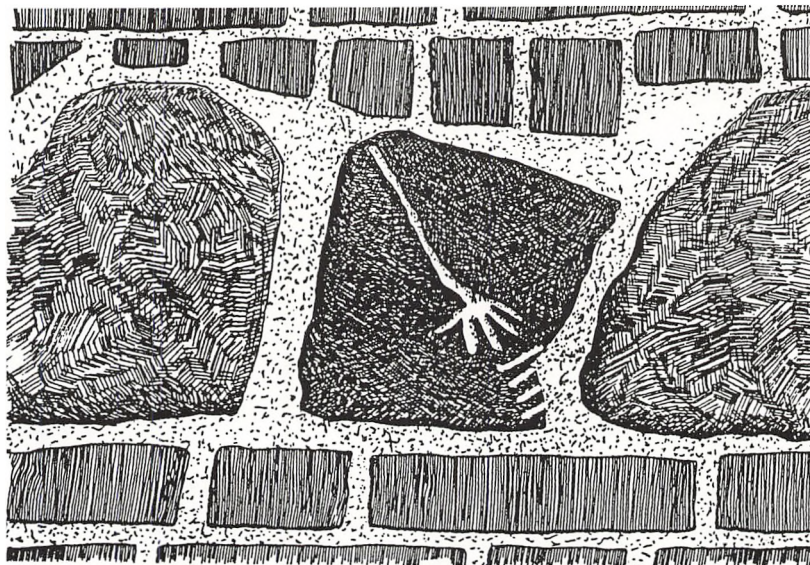

Fig. 29. Håndtegnsten fra Grevinge Kirkes tårn. Efter Gregersen 1987

Håndtegnet

Både Herrestrupstenen og Engelstrupstenen udmærker sig ved deres menneskefigurer, et ret sjældent træk på danske helle-ristninger. En bestemt del af mennesket, nemlig hånden med et stykke arm, findes dog afbildet langt hyppigere i Danmark (Sjælland) end i de andre nordiske lande. Her taler vi om et ganske særligt håndtegn, hvor håndens fire fingre er udstrakte og tommelen lidt tilbagebøjet. Over hånden er der altid indhugget fire tværstreger. Dette særegne motiv kendes kun på forholdsvis små, som oftest flade sten. Det

findes aldrig på de åbne helle-ristningsfelter. Derimod knytter det sig – når der er tilstrækkelige fundoplysninger – altid til grave, hvor de i nogle tilfælde er fundet på en stenkistes sten. Udfra fundsammenhænge kan disse sten dateres til yngre bronzealder, hvor en datering mellem 1100 f.Kr. og 900 f. Kr. er sikret gennem en række fund. Der kendes i dag i alt 26 sten med dette motiv. Udbredelsen er bemærkelsesværdig. Stenene strækker sig som et bånd over Nordsjælland fra Øresundskysten i øst til Sejerøbugten i vest. Udenfor dette nordsjællandske

område findes der én sten ved Slagelse, én på Fyn, fire i Bohuslän i Vestsverige og to i det sydnerske Østfold.

Fra Nordvestsjælland kendes i alt 5 sikre håndtegnstenen. I 1954 fandtes ved Føllenslev i nærheden af Havnsø en håndtegnsten. Den fandtes i, hvad der må regnes for en ruineret gravhøj, hvor der både var brændte ben og rester af et ubrændt skelet. I 1970 undersøgte Nationalmuseet nogle små gravhøje i Jyderup Skov. I en stenkiste med en brandgrav var en af kistens flade dæksten udsmykket med håndfiguren. I 1961 fandt en flok spejdere, der var på jagt efter netop helleristninger, en håndtegnsten i 4 meters højde indmuret i Grevinge kirketårns nordside. Grevinge Kirke havde dog mere at byde på. I 1984 opdagede en amatørarkæolog en lignende sten i kirkens østgavl i nogenlunde samme højde. Endelig er der i 1992 fremkommet en håndtegnsten ved Udby Vig på Tuse Næs. Den blev fundet, da ejeren af et fritidshus var i færd med at grave ud til en forstues fundament. På marken lige ved er der pløjet mange sten op, så måske har der her været en gravhøj eller en kultbygning. Det er ikke

umuligt, at endnu en håndtegnsten stammer fra Nordvestsjælland. Da Nationalmuseets medarbejder Vilhelm Boye i 1881 besøgte Raklev Sogn ved Kalundborg i forbindelse med registreringen af fund og oldtidsminder, skrev han i en indberetning (efter hvad han fik fortalt), at i en af højene ved navn Åshøje var der fundet mange urner samt en mandslang stenkiste med ben i. I bunden af stenkisten lå en flad sten med aftryk af "ligesom en hånd". Vilhelm Boye ledte efter denne sten, men forgæves. Da man undertiden kan se håndlignende former på sten, der er dannet af naturen, kan denne forsvundne sten ikke med sikkerhed henregnes til bronzealderens håndtegnsten, men tilknytningen til en grav antyder, at 'den kan være god nok'.²⁴

Håndtegnet er et mærkeligt tegn

Med de fire tværestreger over hånden er der tale om noget ganske fastlagt, der for bronzealderens mennesker må have haft en særlig betydning. Der er fremført en række forslag til tolkning. Hånden kunne være solgudens hånd, eller tegnet kunne være et symbol på genfødsel. I denne sammenhæng er det værd igen

at påpege, at netop dette motiv aldrig er fundet på åbne helleristninger, men at det derimod synes knyttet til graven og døden. Det må derfor antages, at dette motiv i særlig grad skal knyttes til forestillinger omkring døden. Hånden i sig selv kan måske forklares som et magtfuldt symbol på en guddom eller på guddommelige kræfter, der rådede over liv og død og over sjælens videre færd i en anden verden. Men hvordan kan de fire streger forklares i denne forbindelse? I hjulkorset, et meget vigtigt symbol i bronzealderen, ses fire streger, hvor de optræder som 'hjulets' eger. Disse fire eger kan markere de fire tidspunkter i døgnet eller de fire årstider, der kører rundt og rundt i en evig cyklus. På samme måde kunne de fire streger over hånden forstås som udtryk for de fire årstider eller de fire afgørende tidspunkter i døgnet (solopgang, solnedgang, middag, midnat) – og sammen med hånden angiver de en guddom, der råder over tiden og tidens forløb. Men her er de fire streger lagt på række. Måske angives der hermed, at denne højere magt kunne tænkes at splitte tidens elementer op, kunne fjerne tidens cirkulære orden og udløse tidløst kaos, den

enkelte sjæls eller verdens undergang?

Ikke langt fra Odsherred, lige ovre på den anden side af Isefjord, i Horns Herred, udgravedes i 1985 en mærkelig kultbygning, der giver indblik i de arkitektoniske rammer, som bronzealderens kult kunne udfolde sig ved. Mellem et par lave bakker, men dog højt i landskabet, ved Venslev mellem Skibby og Jægerspris afdækkedes i forbindelse med nedlæggelsen af en naturgasledning en stensat nord-syd-orienteret bygning, der var knapt 20 m lang. Den dateres til 1100-900 f.Kr. Under bygningen fandtes tre urnegrave, ved dens sydende fandtes spor af tre bautasten samt fire flade sten med helleristninger, alle med motivet med håndtegnet og de fire, parallelle linjer. Både bygningens stensætning, dens afvigende karakter i forhold til de almindelige huse, urnegravene, bautastene og håndtegnstenene angiver, at der må være tale om en bygning tilknyttet bronzealderens religionsudøvelse. Urnerne under gulvet kan angive, at der i kulthuset er foregået en eller anden slags dødekult, hvor man kunne føle, at man stod i kontakt med de afdøde. Dette understøt-

tes af, at håndtegnstenene er flankeret af bautastene ved bygningens sydindgang. Håndtegnstenene optræder jo, som nævnt, altid i forbindelse med grave. Man kan derfor forestille sig, at det kraftfulde symbol har markeret, at når man træder over disse sten, er man i en anden verden, en verden nærmere de døde. Det stærke håndtegn (hånden som et symbol på magt og styrke) kunne markere, at her råder en guddom eller guddommelig kraft over liv og død. Når man passerede disse sten trådte man ind i en anden verden, hvor kraftige magter rådede. Kultbygningen ved Sandagergård behøver imidlertid ikke alene at have virket i en særlig dødekults tjeneste. Det er højst tænkeligt, at bygningen kunne bruges ved overgangsriter ved de unge men-

neskers overgang fra barn til voksen. Her kunne unge mennesker, som ved en slags konfirmationsforberedelse, blive belært om verdensbilledet, om religionens mysterier, og der kunne trækkes forbindelser tilbage til slægtens aner og slægtens afdøde.

Hjulkorset og cirkulære figurer

I modsætning til håndtegnet er hjulkorset et motiv, der kendes på en lang række åbne helleristninger overalt i Norden. Det skal dog påpeges, at der kendes til sten med hjulkors, som er knyttet til gravene. Hjulkorset eller solkorset er et flertydigt symbol. Vi kan opfatte det som både en gengivelse af det firegede hjul (som vi f.eks. kender fra Solvognen) og som en solgengivelse. Ved hjulets symbolik hen-

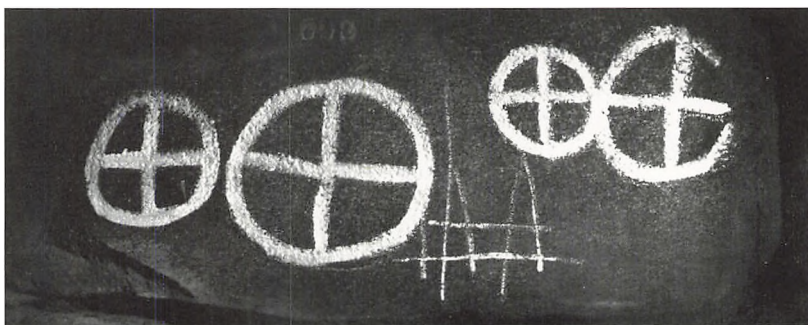

Fig. 30. Sten med fire hjulkors samt firkanter fra Jættestuen Rævehøj ved Kirke Helsing. Nationalmuseet foto.

vises til bevægelse, rundt og rundt, og det kan derved henvises til solens evige færd, rundt og rundt. Når solen i enkelte tilfælde på helleristninger synes afbildet som et hjulkors (f.eks. trukket af en hest, solhesten, som det ses i et par tilfælde fra Bohuslän), da er der næppe tvivl om, at det er solen, som gengives. Når hjulkorset optræder på en holder på helleristningerne, da er det et solbillede som ses gengivet, men det kan samtidig opfattes som et symbol på hele solens rejse.

Hjulkorset kan således på én og samme tid symbolisere solen selv og solens rejse. De fire punkter, hvor egerne møder hjulets kant, skal markere morgen, middag, aften og midnat. De fire punkter eller de fire fjerdedele kan muligvis også opfattes som en videre abstraktion for tidens gang igennem året med reference til de fire årstider. Hjulkorset synes således at have været et både enkelt, men også meget vidtfavnende symbol.

Nordvestsjælland udmærker sig ved en stor mængde sten med hjulkors. Også ved hjulkorset er det klart, at området (sammen med Nordsjælland) udgør det vigtigste danske helleristnings-

område bortset fra Bornholm. Vi kan slet ikke nævne dem alle – kun nogle få skal nævnes her, idet der henvises til P.V. Globbs værk om helleristningerne i Danmark fra 1969 og Søren Gregerens bog om Odsherreds helleristninger fra 1987. En sten med ikke mindre end 6 hjulkors fandtes i 1911 i Vigs gamle kirkegårdsmur. Det følgende år blev den udtaget af muren og fragtet til Nationalmuseet. En sten med to hjulkors og mindst 27 skåltegn fra Høve, blev i 1917 fundet i et stengærde. Senere blev den overdraget til Nationalmuseet. I 1988 vendte den hjem til Odsherred og er nu udstillet på Odsherreds Kulturhistoriske Museum på Annebjerggård, Nykøbing Sj. Flere hjulkorssten er ikke på museum, men kan stadig ses, hvor de er fundet. Det gælder bl.a. en sten indmuret i Asnæs Kirkes sydmur, hvor der ses tre hjulkors og tre skåltegn.

Disse tre sten med hjulkors er alle fundet i en position, der ikke kan betegnes som den oprindelige. De er hentet andetsteds fra for at tjene som byggemateriale i mure eller gærder. Den arkæologisk interesserede kan dog se skåltegn på stedet, hvor de blev hugget. I en af landets største

jættestuer, som i sig selv er et besøg værd, Rævehøj, ved Kirke Helsing, sydligt i Holbæk Amt, ses på en af de 'indskudte' sten, der ligger mellem bæresten og dæksten, fire hjulkors og nogle firkantfigurer. Stenen ligger i andet skifte i kammerets vestside 1,1 m over gulvfladen og 1 m under dækstenen. Hjulkorsene med en diameter på 10-19 cm er næsten kun antydede ved en ganske lav 'prikhugning', hvor de næsten ingen dybde har. Nogle firkantfigurer mellem hjulkorsene er udført i en helt anden teknik. De er dybere, men meget smalle, og de er ikke indhugget, men derimod indskåret eller indridset i stenen. Selvom hjulkorsene findes i en jættestue fra bondestenalderen, opført århundredre før bronzealderens begyndelse, er der intet, der taler for, at de skulle være så gamle. I flere andre tilfælde er helleristninger fra bronzealderen fundet inde i jættestuerne. Ved Nationalmuseets udgravning af Rævehøj i 1932 fandtes der grave fra yngre bronzealder i højen, og inde i kammeret fandtes lerkarskår af bronzealderens karakter. Det er nærliggende at forbinde disse hjulkors med begravelserne fra bronzealderen, når kammeret åbenbart var tilgængeligt også i

denne tid. Måske forholder det sig lidt anderledes med firkantfigurerne. Forskellen i teknik mellem hjulene (der er hugget på den sædvanlige bronzealdermåde) og firkanterne (der er ridset ind) synes at vise en forskel i tid, uden at denne kan angives nøjere. Udelukkes skal det ikke, at vi står overfor ristninger, som er udført i stenalderen ikke lang tid efter at jættestuen opførtes – nogle af de ældste stenristninger i Danmark.

Et andet eksempel på hjulkors i en megalitgrav findes i kammeret i den smukke Torneløkke Runddyse i Kongsøre Skovs nordlige del i Odsherred. Helleristningerne findes på indersiden af dyssekammerets bæresten. Også her må de antages at være indhugget i bronzealderen i et allerede dengang gammelt og helligt monument. Først, i 1961, blev seks skåltegn registreret, så, i 1972, blev et stort hjulkors (næsten 25 cm i diameter) opdaget, og derefter er endnu to mindre hjulkors fundet.²⁵

Endelig skal vi nævne et ikke tidligere publiceret fund af en sten med et hjulkors. I en stor stenbunke i den nordøstlige del af den udtørrede Lammefjord be-

mærkede landmanden i foråret 1991 en mærkelig, flad sten med et hjulkors på.²⁶ Finderen har haft øjnene med sig, for stenen er ikke ret stor. Den er selv cirkulær som hjulkorset, der næsten fylder hele stenens jævne flade ud. Stenen har en diameter på 35 cm, og tykkelsen er 18 cm. Hjukorsets cirkulære omkreds fremstår tydeligt som en ca. 2 cm bred indhugning med en dybde af 3-4 mm. Hjukorsets eger er knapt så dybe. Det er desværre ikke muligt at sige, hvorfra denne sten oprindeligt stammer. Den er fundet i en stenbunke, hvor sten er samlet op fra de omliggende marker. Nogle hundrede meter fra stenbunken 'i Lammefjordens dyb' rejser landskabet sig, og det er meget sandsynligt, at hjulkorsstenen oprindeligt kommer fra disse bakker, hvor der også er gravhøje. Når man tager stenens form i betragtning – en rund flad sten – så er det ikke umuligt, at den oprindeligt har tjent som låg for en urne fra yngre bronzealder. Den døde, hvis jordiske rester lå i urnen nedenunder, er da blevet signet gennem hjulkorsets hellige kraft knyttet til solens evige færd, knyttet til solens og den dodes sjæls genfødsel.

Fig. 31. Flad sten med hjulkors, fundet i en stenbunke i Lammefjorden, antagelig låg til urne, yngre bronzealder, 1100-500 f.Kr. F. Kaul foto.

Fig. 32. Helleristningssten fra Nybjerg, Odsherred, med en indhugget spiral. Efter Glob 1969.

Blandt Nordvestsjælland helle-ristninger findes også cirkulære motiver, som ikke er hjulkors.

Fig. 33. Helleristningssten fra Ræberne, Odsherred, med et cirkelmotiv og skåltegn. Nationalmuseet foto.

Fra Nybjerg i Odsherred stammer en overordentlig spændende sten med en stor spiral. Spiralmotivet er et særligt kendetegn for ældre bronzealder (men er også populært i dele af yngre bronzealder), hvor det igen og igen ses på bronzegenstandene – f.eks. på Solvognens solskive. På sten derimod forekommer spiralen meget sparsomt, hvor stenen fra Nybjerg er en fin sjældenhed. Det skal nævnes, at ved den fornyede undersøgelse af Herrestrupstenen opdagedes en lille spiral (se ovenfor).

Fra Ræberne i Odsherred stammer en sten, hvor der er indhugget en cirkulær figur. Inden i cirklen ses flere skåltegn. Det er

foreslået, at skåltegnene inden i cirklen kunne antyde, at vi står overfor en gengivelse af en lurs mundingsplade med dens cirkulære bukler. Der kunne også være tale om en gengivelse af et bronzeskjold med bukler. Man kunne også opfatte ringen selv som solens tegn, lagt omkring en gruppe skåltegn, selv et helligt tegn, der kan symbolisere solen. Begge dele kan være rigtigt på samme tid, når vi tænker på bronzealderens højst 'sammenvævede' symbolik.²⁷

Det hyppigste helleristningsmotiv overhovedet er skåltegnet, en skålformet fordybning indhugget i klippen. Nordvestsjælland er også rig på dette vidt udbredte motiv; men vi skal dog ikke her komme nærmere ind på det. Det skal blot nævnes, at man næppe skal komme med en entydig tolkning af skåltegnet. Det er jo i sig selv en enkel cirkulær figur. Når det optræder sammen med egentlige billeder og hjulkors, kan det åbenbart betyde flere ting. Det kan angive hovedet på

Fig. 34. Lurblæsere fra helleristning ved Kalleby, Tanum Sogn, Bohuslän, Vestsverige. Fotografik F. Kaul.

mandskabet på skibet, det kan være et solbillede, evt. på stativ, og hvis det ses mellem benene på en person kan det angive kønnet. Det kan danne linjer eller indramme et motiv, det kan indgå i hjulkorset. Skåltegnet bør opfattes som et helligtegn i sig selv.

Lurer og hornede hjelme

Ovenfor har vi set på muligheden for, at stenen fra Ræberne i Odsherred kunne gengive prydblade til en lur, hvor skåltegningerne angiver buklerne. Ellers skal vi op til Bohuslän i Vestsverige for at se helleristningsbilleder af

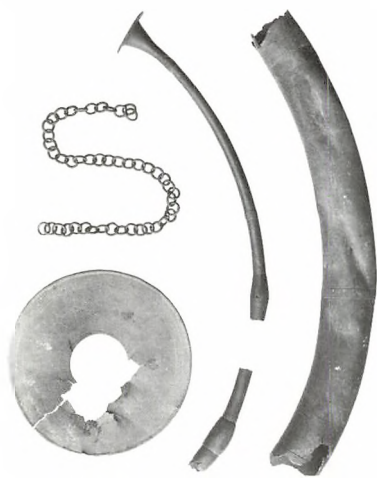

Fig. 35. Mundingsdelen, dele af røret og prydblade til luren fra Hallenslev, yngre bronzealder, 1100-900 f.Kr. Nationalmuseet foto.

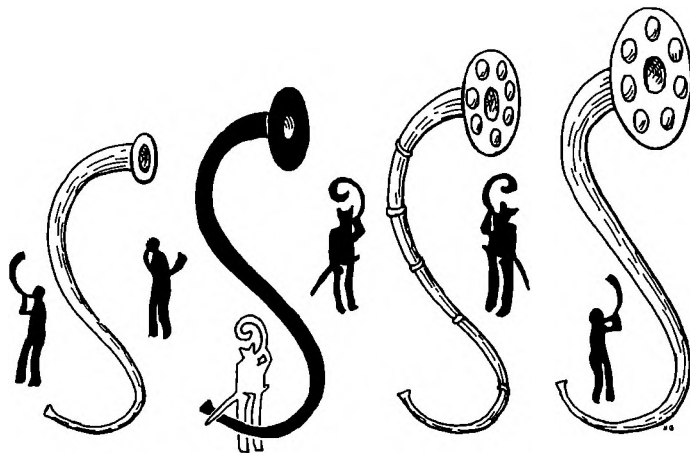

Fig. 36. Hallenslev-lurens konturer markeret med sort streg i forhold til lurens udvikling, set på en baggrund af helleristnings-lurblæsere, efter Ørsnes 1961, efter tidsskriftet Skalk.

lurer, og her kan de endda ses i brug, hvor bronzealderens præster som led i tidens religiøse ritualer er i færd med at blæse i dem. Luren er en helt særlig genstandsform, et kompliceret musikinstrument brugt i forbindelse med udøvelsen af bronzealderens religion. Luren er ikke en 'international' type, men derimod snævert knyttet til den nordiske bronzealderkultur, som omfatter store dele af Nordtyskland, Danmark, Sverige og Norge. De fleste lurer er fundet i Danmark.

Også Nordvestsjælland kan byde på et par af de smukt svungne lurer, nemlig fra Hallenslev nær

Høng, sydvest for Tissø. Desværre er lurparret fra Hallenslev kun fragmentarisk bevaret. Af den ene lur har vi store dele, bl.a. delen med mundstykket og prydblade, men af den anden lur har vi kun ganske få fragmenter. Desuden fandtes der en bronze-kæde af støbte bronzeringe, som regnes for bærekæder, så man kunne bære de tunge lurer over skuldrene, når man ikke lige blæste i dem. I dette tilfælde er prydblade ved rørets udmunding ikke udsmykket med bukler, men derimod med en elegant ornamentik, der består af rækker af S-formede ornamenters langs kanten. Desuden ses en række af

rude- eller rhombeformede figurer, på hvis spidser den yderste linje er forlænget og afsluttet med en venstredrejet krogform. Luren eller lurerne fra Hallenslev glider ind i rækken blandt de andre lurer, der afspejler instrumentets udvikling: fra det beskedne 'forstørrede naturhorn' med en smal krave om munden, og til de højt rejste horn med de store bukkelpydede mundingsplader. Hallenslevluren hører til de tidlige former, dog ikke de allertidligste, og den skal dateres til den første del af yngre bronzealder, 1100-900 f.Kr.²⁸ På helleristningerne – især i Bohuslän – ses lurblæsere (og kultøksebærere) at være udstyret med horn eller hornede hjelme. Det er så forunderligt, at størstedelen af de genstande, som vi ser afbildet på helleristningerne, er fundet *in natura* – de kendes faktisk i 'virkeligheden', og de kan ses i museernes monter. Og det gælder netop også de hornede hjelme. Velkendte er de hornede hjelme fra Viksø Mose (Veksø) vest for Ballerup. Her står vi overfor et par hjelme, som ikke har med krig og kamp at gøre, men ligesom lurerne er det udstyr eller hellige remedier, der brugtes ved udøvelsen af bronzealderens religion. Det skal

Fig. 37. Horn til en hornet hjelm, fundet i en å i Grevinge Sogn, yngre bronzealder, 1100-700 f.Kr. F. Kaul Foto.

lige understreges, at de hornede hjelme fra Viksø intet har med vikingetiden at gøre, de hører bronzealderen til, fjernet ca. 2000 år fra vikingetiden.

De hornede hjelme fra Viksø er nu vidt berømte, men i Ods herred er der gjort et fund, som sjældent nævnes – som nærmest er ukendt. Et horn mage til hor-

nene på Viksø-hjelmene blev i 1870'erne eller 1880'erne fisket op ad en å eller bæk i Grevinge Sogn (Fig. 37). Fundet er vigtigt. Det fortæller, at de hornede hjelme fra Viksø ikke er enestående. Desværre ved vi ikke, hvor i Grevinge Sogn hornet er fundet, så det bliver ikke nogen let sag at forsøge at finde hjelmene selv.²⁹

Et meget spændende fund fra Hagendrup ved Bregninge viser, at der ikke nødvendigvis behøver at høre egentlige hjelme til en rituel hornbeklædning. Der er tale om en buet bronzeplade, hvorpå der er sat to bagudrettede horn, snarere gedebukkehorn end oksehorn. Det er foreslået, at der slet ikke er tale om gengivelser af rigtige dyrehorn, men derimod de 'fjer-horn', som er typiske for hornugler. Ugler er nataktive rovfugle, som mennesker alle dage har forbundet med natten og mørke magter. Er opsatsen – i så fald – til brug ved natlige ritualer? De hornede hjelme fra Viksø er udstyret med et rovfuglenæb og med store, runde øjne, hvad der også kunne henvise til en nu glemt uglesymbolik. Så måske kan Hagendrup-opsatsen på dette punkt ses som en forløber for Viksø-hjelmene. Den buede bronzeplade er be-

Fig. 38. Den buede, forgyldte og spiralornamenterede pandeplade fra Hagendrup, 1500-1300 f.Kr., Nationalmuseet foto.

klædt med guld rigt dekoreret med spiraler, der afslører at vi befinder os i ældre bronzealder, mellem 1500 og 1300 f.Kr. (Fig. 38). Hagendrupfundet fortæller således, at en hornbeklædning ikke alene var kendt i yngre bronzealder, men havde rødder tilbage i ældre bronzealder. Den buede plade passer udmærket til at sætte på panden af et menneske – en præst der udfører ritua-

ler – ligesom bærererne af Viksø-hjelmene eller 'hjelmen' fra Grevinge. Men udelukkes skal det ikke, at denne hornopsats kunne være benyttet til at sætte på en hests hoved, når heste indgik i religionens processioner. I alle tilfælde kan Nordvestsjælland endnu engang præstere et helt enestående fund, der fortæller om for os fremmedartede ritualer i bronzealderen.

Afslutning

Med denne pragtfulde og gådefulde hornopsats vil vi slutte vor rejse gennem Nordvestsjællands billedrige bronzealder. Vi har fulgt et væld af billeder, symboler og kultgenstande, og vi kan forhåbentlig bedre og bedre forstå nogle af motiverne som f.eks. solhesten på den berømte Solvogn. Vi kan fornemme, at Solvognen blot er én – dog den fornemste – blandt mange af de brikker, der kan give os et indblik i bronzealderens tankeverden.

Det er først og fremmest den fascinerende billedverden, som vi har holdt os til. Men Nordvestsjællands muld har givet os mange andre fund af stor værdi, som der dog ikke her er lejlighed til at behandle. Solvognen kan betegnes som et offerfund i en mose. Netop denne fundgruppe er Nordvestsjælland så rig på. Umådelige værdier i bronze og guld blev nedlagt i moser, bækker, kildevæld eller ved store sten. Solvognen, bronzelurer og hornede hjelme blev brugt i processioner og ritualer i religionens tjeneste, før de blev fjernet fra menneskenes verden. Guldarmringe, våben og værdifulde dragtudstyr blev nedlagt, formentlig som en slags ofre til højere magter.

Mængder af rige gravfund kan Nordvestsjælland byde på. F.eks. fandtes der i 1852 i en ældre bronzealders grav ved Hagedrup bevarede stykker af et snoreskørt, ganske som det den berømte Egtved-pige har på. Men Hagedrup-skørtet har været flottere. Snoreskørtets snore var nemlig prydet med små bronzørør. Dengang da Hagedrup-pigen gik rundt i sin smukke dragt for mere end 3000 år siden, har solens lys glitret i skørtets rør, som måske også har ringlet lidt, når hun bevægede sig.

Vi har ikke her haft lejlighed til at se på det daglige liv – bortset fra, at de religiøse forestillinger i høj grad må have gennemsyret, hvad vi kalder for hverdagen. Også her har Nordvestsjælland meget at byde på. Ved Skamlebæk Radiostation er udgravet en større boplads fra yngre bronzealder. Her er der bl.a. fundet spor efter tidens langhuse. Udgravningerne har vist, at husene her har været smukt hvidtet.

Jo, der er meget mere at fortælle om Nordvestsjællands bronzealder. Nye fund kommer stadig til, og gamle fund bliver behandlet på ny og bliver set i et nyt lys.

Litteratur

Aner, E. & Kersten, K., 1976: *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen*, Band II, København/Neumünster.

Bettelli, M., 1997: Elementi di culto nelle terramare. *Le Terramare. La Piu Antica Civiltà Padana*. B. Brea, A. Cardarelli & M. Cremachi eds., Modena.

Broholm, H.C., 1962: Et Lurfund fra Hallenslev Mose, Vestsjælland. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1961, København.

Brøndsted, J., 1938: Bronzealderens Soldyrkelse, *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1938, København.

Braarvig, J., 1997. Horses and ships in Vedic and Old Greek Material. *The Journal of Indo-European Studies* 25, nos. 3-4.

Gelling, P. & Davidson, H.E., 1969: *The Chariot of the Sun, and other rites and symbols of the Nordic Bronze Age*, London.

Glob, P.V., 1969: *Helleristninger i Danmark*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter Bind VII, København.

Gregersen, S., 1984: Grevinge-flåden. *Skalk* nr. 1, 1984, Højbjerg.

Gregersen, S., 1987: *Odsherreds Helleristninger*, Lyngby.

- Jensen, J., 1972: Ein neues Hallstattschwert aus Dänemark, *Acta Archaeologica* Vol. XLIII, 1972, København.
- Kaul, F., 1988: Nogle nye sjællandske helleristningsfund. *Adoranten*, Årsskrift för Scandinavian Society for Prehistoric Art 1988, Underslös.
- Kaul, F., 1993: Nogle nye helleristningsfund. *Adoranten*, Årsskrift 1993 för Scandinavian Society for Prehistoric Art, Underslös.
- Kaul, F., 1997: Skibet og solhesten. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1997, København.
- Kaul, F., 1998 a: *Bronzealderens både*, *Billeder på bronzer og sten*. Vikingeskibshallen, Roskilde.
- Kaul, F., 1998 b: *Ships on Bronzes. A study in Bronze Age Religion and Iconography*, Publications from the National Museum, Studies in Archaeology and History Vol. 3:1 & 3:2, Nationalmuseet, København.
- Kaul, F., 1998 c: Solhesten – på bronzer og på sten. *Adoranten*, Årsskrift för Scandinavian Society for Prehistoric Art 1998, Underslös.
- Kaul, F., 1999: I Østen stiger solen op. *Skalk* nr. 5, 1999, Højbjerg.
- Kaul, F., 2003a: Åndeligt opbrud *Skalk* nr. 6, 2003, Højbjerg.
- Kaul, F., 2003b: Der Mythos von der Reise der Sonne. Darstellungen auf Bronzegegenständen der späten Nordischen Bronzezeit. A. Grebe/T. Springer/M. Baumeister (Hrsg.), *Gold und Kult der Bronzezeit*, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg.
- Kaul, F., 2004a: Der Sonnenwagen von Trundholm. H. Meller (Hrsg.), *Der geschmiedete Himmel. Die weite Welt im Herzen Europas vor 3600 Jahren*, Stuttgart.
- Kaul, F., 2004b: *Bronzealderens Religion. Studier af den nordiske bronzealders ikonografi*. Nordiske Fortidsminder, Serie B, Bind 22, København
- Kaul, F., 2005: Masser af skibe. Bronzealderens skibsbilleder på sten. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2005, København.
- Klassen, L., 2000: *Frühes Kupfer im Norden*. Jutland Archaeological Society Vol. 36, Aarhus University Press, Århus.
- Kossack, G., 1999: *Religiöses Denken in dinglicher und bildlicher Überlieferung Alteuropas aus der Spätbronze- und frühen Eisenzeit (9.-6. Jahrhundert v. Chr. Geb)*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 116, München.
- Larsen, B., 1999: *Hamlets grav og andre dysser og jættestuer i Grevinge Sogn, Odsherred, Viby Sjælland*.
- Lomborg, E., 1977: Bronzealderbopladsen på Skamlebæk radiostation. *Antikvariske Studier* (1), tilegnet Knud Thorvildsen på 70-årsdagen 18. december 1977, Nationalmuseet, København.
- Lomborg, E., 1979: Urnehuset. *Skalk* nr. 3, 1979, Højbjerg.
- Madsen, A.P., 1876: Afbildninger af danske Oldtidsminder og Mindesmærker, *Bronzealderen II, Samlede Fund*, København.
- Mathiassen, T., 1953: Et Krumsværd fra Bronzealderen. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1952, København.
- Mathiassen, T., 1958: Endnu et krumsværd. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1957, København.
- Mettzner-Nebelsick, C., 2003: Pferde, Reiter und Streitwagenfahrer in der Bronzezeit Nordeuropas. *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, Band 24, 2003, Berlin.
- Müller, S., 1903: *Solbilledet fra Trundholm*. Nordiske Fortidsminder, I, 6, København.
- Norling-Christensen, H., 1943: Bronzealderhjelmen fra Viksø. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1943, København.

Rønne, P., 1987: Stilvariationer i ældre bronzealder. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1986, København.

Schou Jørgensen, M., 1972: Nye helleristninger i Holbæk Amt. *Fra Holbæk Amt 1971-72*, Holbæk.

Schou Jørgensen, M., 1975: Oldtidsguld. *Guld fra Nordvestsjælland*, redigeret af Mogens Schou Jørgensen, Holbæk.

Strandgaard, O., 1984: Ny helleristningssten fra Grevinge. *Alle tiders Odsherred* 1984, Nykøbing Sjælland.

Thrane, H., 1972: En bronzealderbygd omkring Jyderup Skov i Odsherred. *Fra Holbæk Amt 1971-72*, Holbæk.

Thrane, H., 1975: Stenhøje fra bronzealderen. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1975, København.

Vandkilde, H., 1996: *From Stone to Bronze. The metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Jutland Archaeological Society Publications XXXII Århus.

Zinck, L., 1871: Bronzefolkets Gravhøje og deres Forbindelse med Stenalderens Grave. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1871, København.

Ørsnes, M., 1961: Fjerne toner. *Skalk* 1961, nr. 2, Højbjerg.

Østmo, E., 1998: Hester, båter og menn. En statusrapport fra bronzealderen. *Viking* 61, Oslo.

Noter

- 1 Også nærværende forfatter har tidlige, gode ferieindringer fra området omkring Høve Strand. Her har jeg hver sommer i mine første leveår sammen med mine forældre set solen gå ned over Sejerøbugten.
- 2 Kobberøkse fra Flinterupgård, Store Fuglede Sogn, Ars Herred; fundet i 1899 eller 1900 ved pløjning i en moselavning, Nationalmuseet NM B 7856 (Aner & Kersten 1976 nr. 624; Vandkilde 1996 kat. no. 56; Klassen 2000 kat. nr. 18). Kobberøkse fra Vallekilde, Vallekilde Sogn, Ods Herred; fundet i en lavning syd for Vallekilde, indleveret til Nationalmuseet i 1949, Nationalmuseet NM B 13981 (Aner & Kersten 1976 nr. 888; Vandkilde 1996 kat. no. 81; Klassen 2000 kat. nr. 26).
- 3 Guldlunula fra Grevinge Mark, Grevinge Sogn, Ods Herred; fundet i 1808 ved den ene hjørneste til en firkantet stensætning, formentlig en langdysse, Nationalmuseet NM 101 (Aner & Kersten 1976 nr. 819; Vandkilde 1996 kat. no. 94; Schou Jørgensen 1975 s. 35-37 & 78; Jørgensen & Vang Petersen 1998 s. 34-35).
- 4 Rigt ornamenteret randliste-økse fra Selchausdal, Buerup Sogn, Løve Herred; fundet på Selchaudals jorder, det nærmere findested ukendt, øksen skænkedes til Nationalmuseet i 1893, Nationalmuseet NM B 5310 (Aner & Kersten 1976 nr. 658; Vandkilde 1996, 87-91, kat. no. 265).
- 5 Zinck 1871, 6. Gravhøjen eller røsen blev ryddet i 1863-64, hvor L. Zinck fik lejlighed til at undersøge den og dens grave, se Zinck 1871. Højen lå på Kongstrup Mark i Røsnæs (Ulstrup) Sogn, Ars Herred. Blandt bronzegenstandene fundet i urnerne kan fremhæves to rageknive med skibsbilleder fra bronzealderens per. V, Nationalmuseet NM Z 22 og Z 23.
- 6 9 massive skafhulsøkser af bronze af Fårdrup-type, bronzealderens per. IB, Højsted (eller Rumperup), Bregninge Sogn, Skippinge Herred; fundet ved gravning på en flad mark tæt ved en vandfyldt mose. Fundet indsendtes til Nationalmuseet i 1882, Nationalmuseet, NM B 3092-96 (Aner & Kersten 1976, nr. 978; Vandkilde 1996 kat. no. 669).

- 7 2 krumsværd af bronze, bronzealderens per. IB, Rørby, Rørby Sogn, Ars Herred; fundet ved markarbejde i en opdyrket mose. Det første sværd, Nationalmuseet, NM B 14174, fandtes i efteråret 1952, det andet sværd – sværdet med skibsbilledet – Nationalmuseet, NM B 14616, fandtes i efteråret 1957 (Mathiasen 1953; Mathiasen 1958; Aner & Kersten 1976, nr. 617; Vandkilde 1996 kat. no. 693; Kaul 1998, 73 ff.).
- 8 Grevingestenen, Grevinge Sogn, Ods Herred (sb 345). Stenen er fundet i et gærde, hvorfor en primær fundsituation ikke kendes. Den er udstillet på Odsherreds Kulturhistoriske Museum på Annebjerggård, Nykøbing Sj. Der findes to skibsbilleder tæt over hverandre med henholdsvis 11 og 12 mandskabsstreger. Det ene skib bærer et skåltegn ved dets midte. Over skibene, på stenens hvælvede topflade findes 38 skåltegn. I seks tilfælde er skåltegn forbundet med kortere eller længere furer. I 2002 er Grevingestenen i forbindelse med projektet "Bronzealderens Skibe på Sten" nydokumenteret ved G. Milstreu og F. Kaul. Det skal bemærkes, at der er visse, mindre uoverensstemmelser i forhold til de tidligere beskrivelser af stenen ved S. Gregersen (antal af mandskabsstreger og skåltegn). (Gregersen 1984; Strandgaard 1984, 20 ff.; Gregersen 1997, 154-156; Larsen 1999, 21-22 & 43-44; Kaul 2005).
- 9 Om Himmelskiven fra Nebraska artikler i Nyt Nationalmuseet nr. 107, 2005, samt Kaul 2004a. Der kan videre henvises til det smukke katalog: Der Geschmiedete Himmel - Herausgegeben von Harald Meller, Theiss Verlag, 2004.
- 10 De her nævnte og afbildede rageknive med hestehovedgreb: 1. Thinghøjene ved Ubby, Ubby Sogn, Ars Herred, per. II, Nationalmuseet NM B 3425; ragekniven stammer fra en jordfæstegrav i en gravhøj med mange grave fra såvel ældre som yngre bronzealder, der udgravedes i 1884 af Nationalmuseet – i graven med ragekniven fandtes også et bronzesværd. 2. Kastrop, Hørby Sogn, Tuse Herred, per. II, Nationalmuseet NM B 12604; ragekniven stammer fra en grav i en langhøj, ufagmæssigt udgravet – sammen med ragekniven fandtes et bronzesværd og en ildslagsten af flint. 3. Fårevejle, Fårevejle Sogn, Ods Herred, per. III, Nationalmuseet NM B 10203; det er oplyst, at den stammer fra en gravhøj ved Fårevejle, hvor den blev fundet sammen med et bronzesværd. Se Aner & Kersten 1976, nr. 645, 1033 og 790 samt Rønne 1987.
- 11 Se f.eks. Braarvig 1997, Østmo 1998 (begge om hestens og skibets mytologiske rolle), Betelli 1997 (om norditalienske solheste og forbindelse til Solvognen), Kossack 1999 (generel oversigt over Europas ikonografi), Metzner-Nebelsick 2003 (om hesten, solhesten, Solvognen og vogne) samt Kaul 2004 (artikel i den store bog om Himmelskiven fra Nebraska).
- 12 Müller 1903.
- 13 Sådanne tydelige solheste med hestefigur og en line til solbillede kendes i omkring et dusin tilfælde på bronze-genstande (rageknive) fra Danmark og omkring et dusin tilfælde på helleristningernes klipper i Bohuslän. Hertil kommer en lang række mere stiliserede solheste; se Kaul

- 1998 b, 199-215, Kaul 1998 c & Kaul 2004, 271 ff.
- 14 Müller 1903, 307-308.
- 15 De fire rageknive på Fig. 19: ragekniv fra Kongshøj, Røsnæs Sogn, Ars Herred, fundet i Kongshøjen ved højens top, foræret til Nationalmuseet i 1823, NM MCLX (Kaul 1998 b, kat. no. 44); ragekniv fra Kongstrup, Røsnæs Sogn, Ars Herred, fundet i en "stendysse", indkommet til Nationalmuseet i 1898, NM B 6803 (Kaul 1998 b, kat. no. 46); ragekniv fra Fugledegård, Store Fuglede Sogn, Skippinge Herred, fundet ved detektorafsøgninger i 1996, stammer fra en helt nedpløjet gravhøj, der lå tæt ved vikingetids-husene, NM FB 447 (Kaul 1997, 106; Kaul 1998 b, kat. no. 51); ragekniv fra Sakshøj, Egebjerg Sogn, Ods Herred, fundet i 1898 i en gravhøj sammen med brændte ben i en urne omsat med sten, NM B 7027 (Kaul 1998 b, kat. no 60). Disse fire rageknive kan alle dateres til bronzealderens per. V.
- 16 Se note 5 (Kaul 1998 b, kat. no. 48).
- 17 Ragekniv fra Veddinge, Fårevjle Sogn, Ods Herred, fundet i en "banke" imellem temmelig store runde sten, erhvervet til Nationalmuseet i 1905, NM B 8343 (Kaul 1998 b kat. no. 61).
- 18 Slangen kommer jo op af jorden om morgenen (og om foråret), så det er ikke umuligt, at det forhold, som kan betragtes i naturen, at en slange kan være solens og lysets budbringer, kunne overføres til mytologien og angives i sådanne hieroglyph-lignende, ornamentale frembringelser.
- 19 Halsringene fra Herrestrup, Grevinge Sogn, Ods Herred. Ringene er fundet ved tørvegravning i en mose, indleveret til Nationalmuseet i 1875, NM B 1327 (Jensen 1972, 158; Kaul 1998 b, kat no. 63).
- 20 Da Theophilos Hansen i sin ungdom tegnede Dilhøj-dysen anede han lidet om sin kommende store karriere – som en markant europæisk arkitekt, hvis inspiration var den klassiske græske arkitektur. Han arbejdede i mange år i både Athen og Wien, hans måske kendteste bygning er det østrigske parlament i Wien i neoklassicismisk stil.
- 21 Om Dilhøjs helleristninger: *Annaler for nordisk Oldkyndighed* 1842-43, 358; H. Petersen 1875, 423; Glob 1969, 217; Gregersen 1987, 76-80 & Larsen 1998, 19-21.
- 22 Herrestrupstenen, Grevinge Sogn, Ods Herred, Nationalmuseet B 6987. Stenen måler 1,2 x 0,95 og er 0,65 m høj. (H. Petersen 1875, 425-426; Glob 1969, 218; Gregersen 1987, 150-152; Kaul 2005, 78).
- 23 Engelstrupstenen, Torsbjerg, Grevinge Sogn, Ods Herred, Nationalmuseet B 6988. Stenen er 0,65 m bred, 0,58 m høj og 0,42 m tyk (H. Petersen 1875, 426-428; Glob 1969, 218; Gregersen 1987, 147-150; Kaul 2005, 77-78).
- 24 Om håndtegnstenene og især om Nordvestsjælland håndtegnsten henvises til følgende litteratur: Glob 1969, 85-90 & kat. nr. 27, 29 og 33; Thrane 1975, 178-181; Gregersen 1987, 53-54, 98-100 og 109-110; Kaul 1988, 4-9; Kaul 1993, 13-14; Kaul 2004 b, 105-111.
- 25 Jættestuen Rævehøj syd for Dalby, Kirke Helsing Sogn, Løve Herred, har Danmarks højeste jættestuekammer. Kammeret måler 2,2 x 2,7 m og er 2,5 m højt (Glob 1969, 215-216). Torneløkke Dysse, Kongsøre Skov, Egebjerg Sogn, Ods Herred (Schou

- Jørgensen 1972; Gregersen 1987, 82-84).
- 26 Findestedet er betegnet som Gislinge Lammefjord, Grevinge Sogn, Ods Herred. Nationalmuseet, Danmarks Oldtid j.nr. 7852/95. Stenen er i privateje.
- 27 Spiralstenen fra Nybjerg, Højby Sogn, Ods Herred, fandtes i et havegårde. Den indkom i 1904 til Nationalmuseet, NM B 7910. Stenen fra Ræberne er fundet i en bakke med dette navn ved Østre Højby, Højby Sogn, Ods Herred. Stenen blev i 1916 overdraget til Nationalmuseet, NM B 10167 (Glob 1969, 216-217; Gregersen 1987, 145-147).
- 28 Stykkerne af lurerne fra Hallenslev blev pløjet op i 1954 på en hidtil udyrket moselod ved Hallenslev, Hallenslev Sogn, Løve Herred. Finderen erkendte i første omgang ikke, at der var tale om et fund fra oldtiden: han regnede det for stykker til udstødningsrøret til en gammel bil. Først i 1961 blev betydningen erkendt, da en gæst identificerede stykkerne som lurfragmenter. Der rettedes henvendelse til Nationalmuseet, og fundet blev straks erklæret for danefæ. Et lurfragment blev også fundet i Høng Husmandsskoles Samling. Det hører utvivlsomt til de øvrige stykker. Nationalmuseet NM B 15505-9 (Broholm 1962, 147-159; Ørsnes 1961, 18).
- 29 Horn til hjelm til rituel brug, Grevinge Sogn, Ods Herred, Nationalmuseet NM B 13039 (Norling-Christensen 1943).
- 30 Hornopsats med forgyldt, spiraldekoreret pandeplade, opgravet i sommeren 1829 i en mose mellem Hagendrup og Rumperup (Højsted), Bregninge Sogn, Skippinge Herred, Holbæk Amt, Nationalmuseet NM MMLXXI (Schou Jørgensen 1975, 43-45 & 80; Aner & Kersten 1976 nr. 970; Jørgensen og Vang Petersen 1998, 93-94).

Ødekirker og middelalderen i Nordvestsjælland

Nils Engberg

Billedet af middelalderen bliver i det følgende tegnet med afsæt i ødekirkerne i området. Det kommer bestemt ikke kun til handle om kirker, for de var på en helt anden måde end kirkerne i dag en integreret del af samfundslivet og fungerede i samspil med og var afhængige af mange andre forhold i datidens samfund. I dag er folkekirken en forening, som man melder sig ind eller ud af. Sådan var det ikke i middelalderen, der var troen, religionen - og overtroen - en del af dagligdagen, hvad enten man såede, høstede, lavede mad eller foretog så mange andre af hverdagens handlinger.

Hvad er så en "ødekirke"? Ødekirkerne omfatter alle nedlagte kirkebygninger uanset om de har været del af et kloster, en hospitalsinstitution, har fungeret som kapel eller sognekirke. Og uanset om de lå ude på landet eller inde i byerne. De fleste er nu ikke længere synlige, men rester af

dem gemmer sig i jorden. Andre kender vi som ruiner og 10 på landsplan står stadig som kirkebygninger eller dele heraf, men de er ophørt med at fungere som kirke.

Kristningen (800 – 900-tallet) og storgården ved Tissø

Overgangen fra vikingetid til middelalder er en periode med store samfundsforandringer. Kirken etableres i samspil med den ny kongemagt, der opstår en pengebaseret økonomi, et nyt skattesystem indføres, og handel og håndværk centrerer i byer. Meget tyder imidlertid på, at flere af disse forandringer har dybe rødder i forhistorien, bl.a. etableringen af kongemagten, bebyggelsesmønstret og kristningen.

Det ser ud til, at der helt tilbage i 200-tallet skete store omvæltninger. Vi kan arkæologisk se, at man omlagde driftsformen til en mere intensiv produktion. Gårde

og landsbyer er blevet slået sammen til væsentlig større indhegnede enheder, og markant ændrede agersystemer indikerer, at fællesjorden ikke længere årligt blev omfordelt, men at hver gård nu var blevet en driftsmæssig og økonomisk enhed. Det kan antydes, at det endog er på dette tidspunkt, at gårdens indhegnede areal (det der i middelalderen betegnes gårdtoften) blev et mål for gårdens jordtilliggende. Denne omfordeling af jorden og dispositionsretten over den var så omfattende og kompleks en ændring i gammel sædvane, at det må have fordret en stærk centralmagt - her tænkes på konger for de enkelte landsdele - til at gennemføre den, og omfordelingen har kun været mulig i samarbejde med storbønderne. Der var skabt en aristokratisk gruppe, der baserede sin magt i samfundet på kontrollen med jord, den ny kilde til rigdom.

Forandringerne i 200-tallet og århundrederne derefter giver gode muligheder for at forstå den yderligere sociale differentiering, som kan iagttages op gennem resten af jernalder og vikingetid, og de giver også en nøgle til forståelse af en så omfattende omfordelingen af jord, som den der har fundet sted inden den tidlige middelalder, hvor vi for første gang sort på hvidt kan se magnater eje eller i hvert fald besidde rettighederne til enorme godser.¹

Før vi når op i middelalderen, som vi her i Skandinavien traditionelt sætter til at begynde i 1000-tallet og slutte med reformationen 1536, skal vi se på det første eksempel, hvor en ødekirke – i hvert fald en mulig en - bliver indgangen til beskrivelsen af det middelalderlige samfund i Nordvestsjælland.

Igennem en årrække har Nationalmuseet under ledelse af arkæolog Lars Jørgensen i samarbejde med Kalundborg og Omegns Museum udgravet en handelsplads med storgård ved vestbredden af Tissø. Handels- og håndværkspladsen dækker et område på mere end 50 hektar, og pladsen kan følges fra 500-tal-

Fig. 1. Ved vestbredden af Tissø er udgravet dele af en handelsplads fra 600-1000-tallet. Med lyseblåt er angivet datidens formodede vådområder og med grønt selve bebyggelsens udstrækning. Lars Jørgensen og Lisbeth Pedersen, Nationalmuseets Arbejdsmark 1996.

let til begyndelsen af 1000-tallet . På pladsen var et område indhegnet og adskilt fra den øvrige bebyggelse, og det er her, at storgården har ligget. Den voksede gennem perioden fra ca. 2 tdr. land til mere end 5 tdr. land, mens den store centrale halbygning vedblev med at holde en størrelse omkring de 4-500 m². Den var bygget med tagbærende stolper gravet hele 3 m i jorden, og selvom vi ikke traditionelt opererer med bygninger i flere etager i det nordiske område i vikingetiden, så er det eneste fornuftige forklaring.

I tilknytning til hallen fandt man en mindre indhegning med en bygning. Gennem en periode på omkring 400 år blev hallen ombygget flere gange, og det indhegnede område kan følges gennem alle ombygningerne, og også her afløste den ene bygning den anden. Den sidste var korsformet. Det indhegnede område er ud fra fundene blevet tolket som en kultplads, og bygningerne her opfattes som kultbygninger, sagalitteraturens "hørg". Beskrivelserne giver en forestilling om en stensat forhøjning med gudebilleder, der kunne ligge inde i en mindre bygning.³ Der er på Tissøgårdens område i

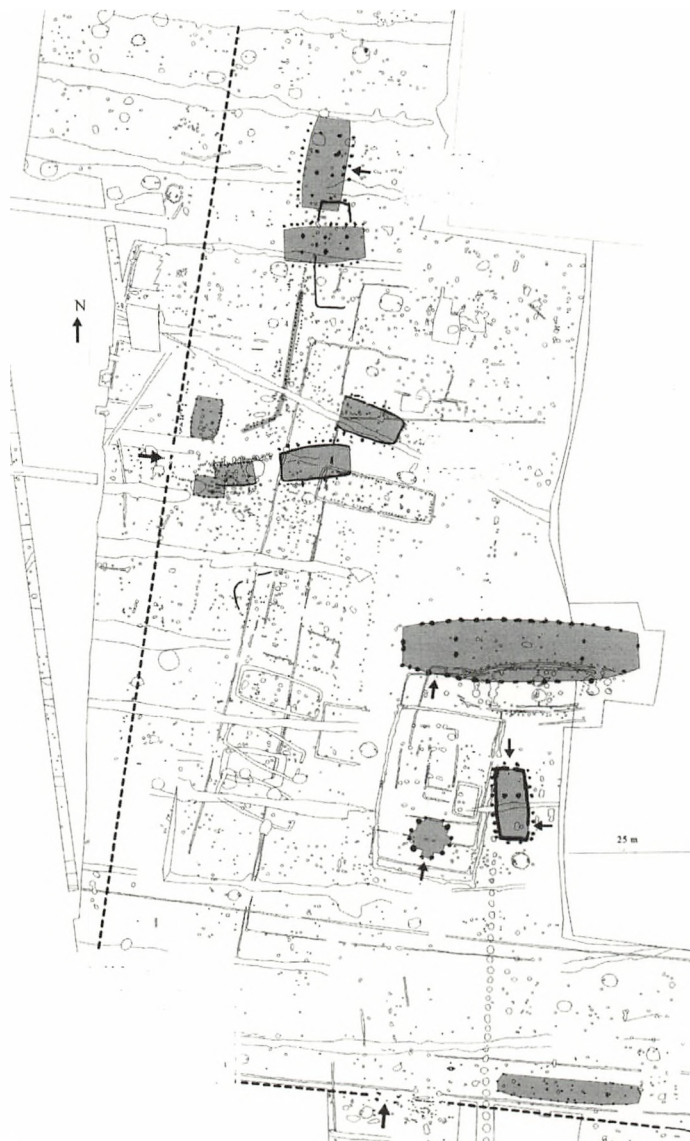

Fig. 2. Centralt på handelspladsen ved Tissø lå en stormandsgård, med et indhegnet område på mere end 5 tdr. land og en centralt placeret halbygning. Fra Lars Jørgensen 2003.

øvrigt fundet en koncentration af amuletter og smykker med hedenske gudemotiver, som sammen med våbenofferfund fra søen og søens navn (Tissø = Tyrs sø) giver hele gården en klart religiøs tilknytning. Asatroen har herhjemme været decentral, dvs. "gudsdyrkelsen rundt om i byggerne og på gårdene blev ikke styret ovenfra".⁴ De regionale konger ser dog ud til at have haft en særlig funktion, som dem der varetog kulten i centrale helligdomme i deres område, hvor der med måneders eller års mellemrum blev afholdt kultfester. Samme funktion varetog de lokale stormænd hjemme hos sig selv. Både kongerne og stormændene har formentlig haft hjælp af personer med et særligt kendskab til ritualerne, men om et egentligt præsteskab har der næppe været tale.⁵ Meget tyder på, at stormanden i forhistorisk tid forbandt den politiske og militære førerstilling med den religiøse. Tissøpladsen har tilhørt den absolutte elite blandt storgårdene. Den kan sammenlignes med gårdene på centralpladserne i Gudme og Lejre, og Lars Jørgensen antager da også, at en regional kongemagt står bag. Der er opsamlet en del våben og hestestyr, og hesteknoglerne er

større end normalt for tidens heste. Det kan være knogler fra trænedede krigsheste, og samlet er fundene et udtryk for, at der på gården har boet et antal ryttere. Det stemmer godt overens med gårdens funktion i bebyggelsen. Kongen eller hans stedfortræder har kontrolleret den omgivende håndværkerbebyggelses produktion og handel. Hirden har været den fysiske magt, der skulle garantere sikkerheden og markedsfreden.

Den store halbygning og det indhegnede område med de skiftende bygninger har indtaget en central position i asatroens kult-handlinger. Der er her en spændende parallel til den fysiske tætte sammenhæng i den ældre middelalder mellem stormandsgårdene og kirker, sådan som situationen er kendt fra bl.a. Asnæs, hvor ruinerne af storgården stadig kan ses. På gården ved Tissø er det oplagt at se den sidste korsformede bygning i det

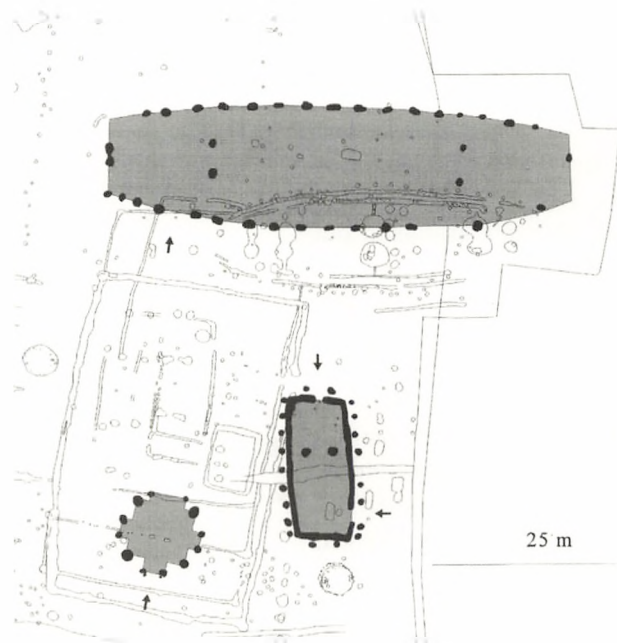

Fig. 3. Stormandsgården på Tissøhandelspladsen omkring år 1000. I et indhegnet område syd for den store halbygning ses en korsformet bygning, som af forfatteren til denne artikel bliver tolket som en kirke. Fra Lars Jørgensen 2003.

indhegnede område som en egentlig kirke, men det kræver nogen forklaring for at forstå synspunktet, for hvor er f.eks. begravelserne, og er bygningen ikke for lille til en funktion som kirke? Og hvorfor er bygningens grundplan ikke som en traditionel kirkes?

I historisk tid har der været ført mange krige i religionens navn. Det har vænnet os til at se på religioner som også meget intolerante, kompromisløse og i sidste ende krigeriske. Set i lidt historisk perspektiv er det tydeligt, at der bag de fleste af disse "religionskrige" har ligget sociale og økonomiske bevæggrunde for slet ikke at tale om de magtpolitiske ambitioner. Det ligger dybt i vores moderne bevidsthed, at er et land gået fra en religion til en anden, må det være sket pludseligt og med vold. Der er imidlertid bred enighed i dag blandt forskerne om, at sådan forholdt det sig ikke, da vi i Norden blev kristne.⁶ Det lå grundlæggende i karakteren af den hedenske religion. Den var tolerant bl.a. fordi den rummede en lang række gudeskikkelser, hvor man – og her må vi forestille os, at det skete på flere niveauer: klanen med stormanden i spidsen, slæg-

ten eller personen – udvalgte blandt guderne, dem man favoriserede. Her var plads til Kristus "uden bevidstheden om, at han som en gøgeunge ville fortrænge de andre".⁷ Kristus var ikke kun i Norden men også ude i Europa på den tid afbildet som den sejrende.

Vi skal i den første "kristne" tid, dvs. fra Ansgars mission i anden halvdel af 800-tallet, se Danmark ikke som et kristent samfund, men som et samfund hvor Kristus langsomt og næsten umærkeligt gled ind i religionen. I første omgang – og det vil i hvert fald sige til Harald Blåtand o. 965 som øverste kultleder i landet officielt lod kundgøre, at han havde gjort danerne kristne – med Kristus som én blandt flere guder. Man fortsatte stort set som hidtil på det religiøse område, men nogle havde nu Kristus med og nogle formentlig som deres væsentligste eller ligefrem eneste gud. Når denne udlægning efter min mening er den sandsynlige, skyldes det ikke nye arkæologiske fund af kristne grave fra tiden eller fund af kirkebygninger. Dem savner vi stadig, selvom der de senere år har været opmærksomhed omkring nogle øjensynlig tidlige

kristne gravpladser fra 800-tallet. De viste sig dog ved nærmere analyse at være væsentlig yngre.⁸ Synspunktet bunder i, at vikingetogter mod England og Normandiet havde fået en del af vikingerne til at bosætte sig i de respektive lande, og de gik hurtigt over til stedets kristne tro. Vi ved, at man opretholdt livlige forbindelser med slægt og venner hjemme, og det kan ikke have undgået at påvirke, navnlig når man samtidig medtænker, at i de materielt og kulturelt overlegne vest- og sydeuropæiske lande var det Kristus, som stod i centrum. De kristnes gud kunne helt åbenlyst noget og for at blive accepteret i disse lande, var den kristne tro en forudsætning. Hertil kom de talrige mere fredelige forbindelser som handels-samkvemmet bragte med sig. Danmark var absolut ikke et isoleret land i anden halvdel af 800-årene og var allerede da i gang med at blive en del af det øvrige Europa. Når den kristne religion ikke var farlig og ikke med vold blev påtvunget, var der heller ikke grund til at reagere kraftigt imod den. Der blev for den enkelte (klan, slægt eller person) tale om et personligt valg, som ikke umiddelbart betød ændringer i forhold til venner og fjender.

Kirker fra tiden før Harald Blåtand har vi ikke fundet endnu, og dog – her kommer Tissøgården ind i billedet. Det er helt oplagt, at den sidste korsformede bygning i det indhegnede område er en kirke. Handels- og håndværkerpladsen ved Tissø slutter i de første årtier af 1000-tallet, så mon ikke kirken har rødder tilbage til tiden før Harald Blåtand?

Den ældre middelalder (1000 – 1200-tallet)

Ved indgangen til middelalderen blev vikingetidens regionale kongedømmer afløst af en - om end i starten usikker - statsdannelse med kun én konge. Det må være sket, da Harald Blåtand på Jellingstenen o. 965 berømmer sig selv som: "den Harald, der samlede sig al land og gjorde danerne kristne". Det sidste er en sandhed med modifikationer. For det første var mange allerede kristne eller til dels kristne, for det andet gik der ca. 100 år før romerkirken for alvor fik magt, som de havde agt. Kongemagtens etablering i 1000- og 1100-tallet med særlige kongelige rettigheder, hans regaler, og en centraladministration gik hånd i hånd med, at den katolske kirke fik sin egen organisation i form af

Fig. 4. Asser Rig og fru Inge donerer kirke og guld. Kalkmaleri i kirken i Fjenneslev. Gengivet efter tegning i Nationalmuseet.

faste bispedømmer, men det skete først o. 1060. Eliten blandt stormandsslægterne har socialt set været lige med kongeslægten, og når det blev lagt i hæn-

derne på Asser Rig og fru Inge at opfostre Valdemar d. Store sammen med deres egne sønner Absalon og Esbern Snare, er det et eksempel herpå. Både kongen

og eliten blandt stormændene havde fået samlet sig meget gods. Det kan vi i løbet af 1100-tallet se konturerne af i kraft af kilder som Sorø Klosters Gavebog. Det var på Kalundborg-egnen, at Esbern Snares gren af Hvideslægten havde koncentreret sine jordbesiddelser.

Den store godsejendom hos konge og aristokrati og indførelse af tiende er baggrunden for det omfattende stenkirkebyggeri i Danmark i 1100-tallet. Fra tiden før 1100 er det de kongelige donationer vi kender til. I Rimberts "Vita Anskarii" fra o. 870 beskrives det, at Kong Hårik den Ældre lod bygge en kirke i Slesvig/Hedeby og sørgede for at præsten fik et sted at bo.⁹ I Roskildekrøniken angives det, at Knud den Stores søster Estrid kort efter 1026 lod en stenkirke bygge i Roskilde, og at hun senere skænkede o. 50 gårde (bol) til kirken.¹⁰ Andre kunne nævnes, bl.a. de ejendomme, som er opregnet i Knud den Helliges gavebrev til domkirken i Lund 1085, men det er tydeligt bedømt ud fra det rigere skriftlige kildemateriale fra 1100-tallet, at donationerne allerede fra 1100-årenes begyndelse tager mærkbart til i antal, og at kredsen af donatorer

nu også omfatter stormands-slægterne.¹¹ En sekvens i ærkebiskop Assers gavebrev til Skt. Laurentii kirke i Lund er meget beskrivende for forståelsen af, at disse donationer kom fra alle lag blandt stormændene: "Alle disse jorder har jeg erhvervet med megen møje. Nogle købte jeg nok så dyrt af slægt og venner. Nogle erhvervede jeg gennem mageskifte med jord, som tilhørte mig. Andre skænkede gode mænd til gavn for deres egne og deres nærmeste sjæle, og disse jorder erhvervede jeg atter ved klart køb hos deres nærmeste arvinger".¹² I anden halvdel af 1100-tallet og op til midten af 1200-tallet øgedes donationerne, og mange gik nu til klostre og domkapitler.

Når donationerne fra 1100-tallets anden halvdel i stor udstrækning rettede sig mod klosterstiftelser og domkapitlerne hænger det sammen med, at tiende-skatten blev indført i løbet af 1100-tallet. Tiende var en årlig afgift eller skat til sognekirken fra hver gård eller for byernes vedkomne fra hver husholdning. Tiende blev sædvanligvis afleveret i naturalier. I første omgang blev tiende delt, sådan at lidt mindre end halvdelen gik til kirkens vedligeholdelse (fabrica), den lille

anden halvdel til at underholde præsten, og en mindre del kunne så afleveres til bispem i form af bispegave. Fra 1170'erne, blev tiende delt med en tredjedel til hver part i forbindelse med at man fik vedtaget kirkens retssystem, de kanoniske love.¹³ Tiende blev kirkens vigtigste indkomst og sammen med donationerne var den baggrunden for, at de mange stenkirker kunne bygges i løbet af 1100-tallet og begyndelsen af 1200-tallet. Det har ikke været muligt at tidsfæste indførelsen af tiende præcist, men det er sikkert, at den hænger uløseligt sammen med, at vi får en kirkelig administrativ inddeling af landet i form af sogne i løbet af 1. halvdel af 1100-tallet.

Kirken som organisation med rådighed over tiendebetalingerne stod nu bag mange kirkebyggerier, men det er tydeligt, at aristokratiet stadig gjorde sin indflydelse gældende også på kirkerne. Det falder godt i tråd med, at man i Danmark i lighed med udviklingen i det øvrige Europa oplevede en kulturel blomstring, som er blevet kaldt 1100-tals renæssancen. Denne kulturelle bevægelse gav sig bl.a. udtryk under byggeriet af de romanske stenkirker, hvor der

blev lagt stor vægt på udsmykning og arkitektur, og det var bl.a. her igennem, at konge og aristokrati signalerede deres særstatus i samfundet. Det var tiendebetalingerne men også i høj grad aristokratiets jorjenddom, som lå bag opførelsen af de mere end 2000 stenkirker, der blev rejst i denne periode.

Avnsø kirke

Fra Nordvestsjælland har vi ud over den mulige kirke ved Tissø kendskab til 11 ødekirker. De fem af dem har deres rødder tilbage til i hvert fald 1100-årene. Vi kan starte med et eksempel, hvor kongen må have spillet en hovedrolle ved opførelsen af kirken. Avnsø kirke ikke langt fra Svebølle er opregnet blandt ødekirkerne, selvom kirkebygningen stadig står intakt. Den blev nemlig 26 oktober 1933 efter ønske fra menighedsrådet nedlagt som fungerende kirke. Man fandt at den lå for afsides, og da man havde alvorlige problemer på kirkegården med vand i gravene, blev ønsket fra menighedsrådet efterkommet af Kirkeministeriet, og en ny kirke blev bygget på annekskirkegården ved Gammel Svebølle. Avnsø kirke skulle fortsætte med at fungere som begravelleskapel og kirkebygningen

Fig. 5. 11 ødekirker og 2 øde stormandsgårde i Nordvestsjælland markeret på landkort fra o. 1770. Efter håndtegnet kopi i Nationalmuseet.

skulle også vedligeholdes. Det kneb med vedligeholdelsen og kirken forfaldt, og omkring 1950 var der planer om at nedtage den sten for sten og lade den genopføre i Den Gamle By i Århus. Ideen vandt dog ikke genklang og kirkebygningen blev i stedet sat i stand, så den nu står som et tomt, men velbevaret stykke kulturarv.¹⁴

Det var kongen, som tilbage i den tidlige middelalder ejede Avnsøgård, som det fremgår af Kong

Valdemars jordebog (1231). I dag er kirken præget af mange om- og tilbygninger, men det er stadig muligt ved et studie af murene i skibets midterste del at udskille den ældste stenkirkens skib. Det har været en lille kirke, hvilket der ikke er noget mærkeligt i, for kirken var ikke for almenheden, den var forbeholdt kongen, når han besøgte stedet, og blev ellers kun benyttet af gårdens faste stab. Den var en såkaldt privat- eller egenkirke. Det forhold ændrede sig engang i

Fig. 6. Avnsø Gamle kirke. Foto Niels Elswing, Nationalmuseet.

mellem 1323 og 1370'erne, hvor kirken i Roskildebispens Jordebog omtales som sognekirke. Man havde valgt at udskille den nordvestlige del af det meget store Læsøholm (nu Holmstrup) sogn, så befolkningen i den del af sognet ikke længere havde så langt til kirke. I 11-1200-tallet var kirken stadig forbeholdt en eksklusiv menighed, men når vi kommer op i 1300-tallet var kirken blevet for alle.

Historikeren Axel Bolvig er nok den, som klarest har forholdt sig

til, hvordan "ikke fuldborgere", trællene, gårdsæderne, tyendet og alle dem "fra hytterne" fik kirkelig betjening. For det første er det usikkert, i hvilken udstrækning de i det hele taget var blevet inddraget i det kristne samfund. Han antager, at en del er, men at man simpelthen fortsatte den gamle tradition fra hedensk tid med at lade kulthandlerne – nu de kristne – foregå i fri luft. Kirkegårdene var her velegnede i og med, at de ligesom kirken var indviet af bispens. Og så skal man gøre sig klart, at den officielle

kirke ikke før op mod 1300 begyndte at lægge vægt på, at folk i al almindelighed tog mere aktivt del i religionen. F.eks. havde man så sent som på Laterankonciliet i 1215 bestemt, at nadver én gang om året var tilstrækkeligt. Det betød, at der kun sjældent – formentlig kun et par gange om året i forbindelse med større kirkelige fester og så ved dåb og begravelser – blev prædikeret for menigmand. Denne situation begyndte først at ændre sig i 2. halvdel af 1200-tallet og slog først for alvor igennem i 1300-tallet.¹⁵ Det var først på det tidspunkt, at kirken som organisation for alvor ønskede alle med i menigheden, og Bolvig ser det som en af hovedårsagerne til udbygningen af kirkerne i senmiddelalderen.¹⁶

Asnæs

Nordvestsjælland har i forhold til andre landsdele exceptionelt mange arkæologisk erkendte middelalderlige stormandsgårde i nær tilknytning til kirker. De skal ikke forbigås i denne sammenhæng, selvom det ikke er kirkerne, som er øde, men stormandsgårdene. I Asnæs kan ruinerne efter gården stadig ses, og i Sdr. Jernløse blev resterne af en gård arkæologisk undersøgt i 1. halvdel af 1900-tallet.

Fig. 7. Den nordlige af de stensatte kældre fra stormandsgården vest for Asnæs kirke. Foto Kjeld Borch Vesth. Nationalmuseet.

I Asnæs blev i 1904 udgravet en 8 m x 11 m stor kælder opmuret af groft tilhuggede kampesten. En trappe førte fra nord ned i kælderen. I 1929 blev der syd for den første kælder undersøgt en ny 6 x 6 m stor kælder også opført i kampesten. I begge tilfælde var murene så kraftige, at de må have båret en stenbygning over jorden. Med senere erfaringer in mente er det ærgerligt, at man ikke ved udgravningerne fandt tid til at undersøge spor efter lettere funderede bygninger i tilknytning til de murede huse, for der kan ikke være tvivl om, at de

to huse med kældere må have indgået i et større gårdskompleks.¹⁷ Beliggenheden så tæt på kirken og det forhold, at også kirken er opført af rå og kløvede marksten, er en stærk indikator for, at vi har at gøre med en stormandsgård opført på samme tid som kirkens ældste dele, dvs. i 1100-tallet. Stormanden i Asnæs havde altså stadig afgørende indflydelse på kirkebyggeriet. I Roskildebispens Jordebog fra o. 1370 omtales en hovedgård i Asnæs, og gården antages at have været i brug endnu i 1500-tallet.

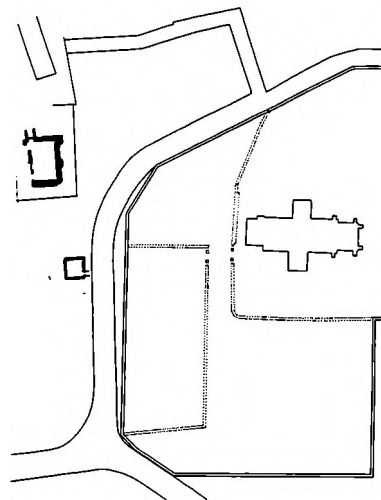

Fig. 8. Placeringen vest for Asnæs kirke af to stensatte kældre fra en stormandsgård. Opmålt af C. M. Smidt 1929. Nationalmuseet.

Sønder Jernløse

I Sønder Jernløse har vi også efterretninger om en hovedgård, Jernløsegård, i middelalderen. Første gang vi hører om den er i 1303, og herfra, og indtil den i tiden efter 1669 blev omdannet til mindre bøndergårde, kan vi følge ejerforholdene. Der er imidlertid ingen efterretninger om, hvor i landsbyen den lå. Der har tidligere været gættet på en placering, hvor nu præstegården ligger, men i 1946 og igen i 1950 blev der udgravet i en gårdtomt ca. 70 m nordøst for kirken, og det har rykket fokus hertil. Det

skyldes først og fremmest fundet af et stenhus med forholdsvis fine arkitektoniske detaljer. Gulvet i den 7 x 7 m store bygning var gravet 0,4 m ned i undergrunden. Det var belagt med en kalkmørtel brændt af frådsten lagt på skærver. Mørtlen var ført op af væggene og overgangen markeret med en lille hulkel. Muren var omhyggeligt sat af rå og kløvet kamp. Frådsten indgik forskellige steder i bygningen, og netop byggematerialerne kløvet kamp og frådsten indgår i kirkens ældste

dele, så her er igen indikationen på en samhørighed mellem gård og kirke. Stenhuset har blot været en enkelt blandt mange andre bygninger på den store gårdtomt, og på trods af en placering i nogen afstand fra kirken virker det rigtigt, at det er Jernløsegård, der her er udgravet. Det blev Niels-Knud Liebgotts konklusion, efter at han, havde gennemgået genstandsmaterialet fra de gamle udgravninger og kunne godtgøre, at stedet har været beboet tilbage fra 1100-tallet.¹⁸

Fig. 9. Ca. 70 m nordøst for Sønder Jernløse kirke blev i 1946 og 1950 udgravet en kælder til et stenhus. Kælderen antages at have været en del af det middelalderlige Jernløsegård. Foto Aa. Roussel 1946. Nationalmuseet.

Sammenhængen mellem gårde med huse opmuret i den tidlige middelalder i samme stenmateriale som kirken er indtil videre et østdansk fænomen, og Nordvestsjælland er godt repræsenteret. Foruden de to her omtalte eksempler er der formodninger om, at der bør kunne lokaliseres storgårde nær kirkerne også i Nørre Jernløse, Uby og Sæby. Det er ifølge en sen tradition i Sæby, at Esbern Snare døde i 1204, da han faldt ned af trappen og brækkede halsen.¹⁹

Kirken på Kapelbakke.

Donationer fra konge og aristokrati førte ikke til grundlæggelse i det åbne land af såkaldte herreklostre (cistercienser-, augustiner- eller benediktinerklostre) i Nordvestsjælland og følgelig har vi fra området ikke et eksempel på en herrekloster-ødekirke. Vi har derimod blandt ødekirkerne en kirke opført udenfor byerne, som meget vel kan være det, vi kan kalde en tiendekirke, dvs. en kirke opført for tiendebetalingerne og øjensynlig uden direkte indflydelse fra en stormand. I hvert fald har vi ingen efterretninger om en stormandsgård i området i middelalderen. Kirken ved vi fra det skriftlige materiale heller ikke noget om. Den er gan-

ske anonym. Det er ikke ualmindeligt, at kirker, der ud fra en datering af selve kirkebygningen må være opført i 1100-tallet, først optræder i de skriftlige kilder sent i middelalderen. Det er heller ikke noget særsyn, at der er ødekirker, som slet ikke findes omtalt. Hvis de er blevet nedlagt allerede i middelalderen, er der en stor sandsynlighed for, at de enten ikke er nået at blive omtalt eller mere sandsynligt, at de kilder, hvor de blev omtalt, er gået tabt. Det er kun en lille del af middelalderens skriftlige kilder, som har overlevet til i dag.

Ca. midt mellem Overby og Yderby i Odden sogn på Sjællands Odde har man i 1942 og 1953 undersøgt grave fra en kirkegård. Man har derimod ikke kunnet genfinde den kirkebygning, som ifølge Nationalmuseets sognebeskrivelse blev registreret i 1874. Den lå øst – vest, var 10 m lang og 7,5 m bred og var opført med mure af røde munkesten i 1 m's bredde. Gulvet var belagt med flade, slidte marksten. Det blev noteret, at man også under selve bygningens fundamenter fandt skeletdele samt en uidentificeret mønt.²⁰ Stenkirken synes således enten at have haft en forgænger i træ,

eller vi står måske med et eksempel på en af 1000-1100-tallets gravpladser uden kirke, hvor kirken først i 1100-tallet blev flyttede hertil fra den nærliggende bebyggelse? Munkestenene fra kirkebygningen skal være fjernet i slutningen af 1800-tallet, og kampestensfundamentet blev gravet op og solgt o. 1940. Nu er området bebygget med huse, og der er gennem tiden kommet adskillige efterretninger om skeletfund fra stedet.

Som det næsten altid er tilfældet knytter der sig sagn til stedet.

Det ene vil vide, at Odden kirke oprindeligt blev bygget her og først senere blev flyttet til Overby. Det andet er et vandresagn, som går på, at hvad der blev bygget om dagen blev af troldfolk revet ned om natten. Som regel har sagnene fået et lokalt tilsnit, og i det foreliggende tilfælde går historien på, at stene om natten blev ført til Overby, hvorfor man opgav at bygge videre. Området har fået betegnelsen "Kapelbakke", men det er først sket i nyere tid. Ved fund af ødekirker uden oplysninger har man i nyere tid som regel knyttet

Fig. 10. Kapelbakken mellem Yder- og Overby på Sjællands Odde. Grav undersøgt 1953. Foto Nationalmuseet.

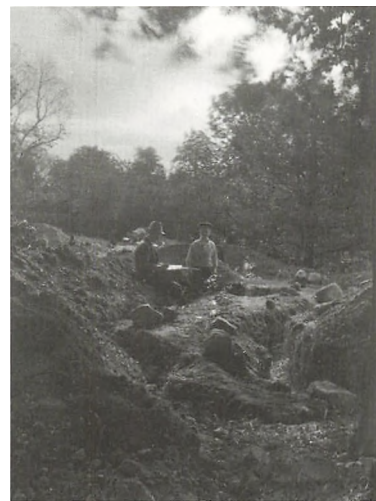
betegnelsen "kapel" til stedet og ikke kirke, men i det foreliggende tilfælde er det en kirke, som har ligget på "Kapelbakken", ellers ville den ikke have kirkegård omkring sig. Kapeller i middelalderen – og her taler vi ikke om dem, som blev bygget til eksisterende kirker – var kirkebygninger, hvis kirkelige rettigheder oftest på områder som dåb og netop begravelse var begrænsede. Vi ved ikke, hvornår kirken på Kapelbakken blev lagt øde, men som antydning ovenfor er det sandsynlige, at det er sket allerede i løbet af middelalderen.

S. Olai kirke i Kalundborg

S. Olai kirke er også en af de kirker, som har en lang historie, men først omtales så sent i middelalderen som 1443 og ikke engang for sin egen skyld, men fordi kongen mageskiftede et stykke af kirkens jord. Kirkegården eksisterer stadig, men selve den middelalderlige kirke er for længst forsvundet. Mange kirker blev nedlagt efter reformationen i Danmark i 1536. Der er vi oppe i en tid, hvor de skriftlige kilder er bevaret i rimeligt omfang, og vi har en del breve, hvor tilladelsen til nedrivningen fremgår. Typisk indeholder brevet også anvisning på, at byggemate-

rialerne skulle benyttes til genbrug i en nærliggende kirke, hvis de ikke gik til det omfattende kongelige og adelige slotsbyggeri. Vi har ikke et sådant brev bevaret for S. Olai kirke, men kirken må være opgivet og nedbrudt i 1547. Det år opretter man Raklev sogn, som dækkede et område, der tidligere blev kirkeligt betjent af S. Olai, og den nye kirke i Raklev indvies da også til S. Olai. Antagelsen bekræftes af, at der i Raklev kirkebygning indgår et stort antal gamle granitkvadre.²¹ De kom uden tvivl fra S. Olai kirke. Som nævnt vedblev man med at benytte S. Olai kirkegård til begravelser, og engang før 1646 har man opført en ny kirkebygning, denne gang i bindingsværk. Om den har fungeret som egentlig kirke med fulde rettigheder eller blot som ligkapel er usikkert. Kirkebygningen var i funktion til 1797, hvor den endegyldigt forsvandt.

Om den middelalderlige S. Olai kirke ved vi kun ganske lidt. Ved jordarbejder på kirkegården i 1918 traf man på dens fundamenter, men de blev ikke undersøgt nærmere af fagkyndige folk, så kun en egentlig arkæologisk udgravning vil kunne afsløre

Fig. 11. S. Olai kirke, Kalundborg. Ved en gravning på kirkegården i 1918 blev dele af kirkens fundament konstateret. Foto Kalundborg By- og Egnshistoriske Arkiv.

mere om selve kirken. Kirken lå nord for det område i det nuværende Kalundborg, hvor det antages, at den ældste bebyggelse, Kordel, har ligget. Indvielsen af kirken til den norske vikingehelgenkonge S. Olaf antyder en tidlig kirke, og det er nærliggende at se S. Olai som byens første. Hvis vi sammenligner med bebyggelsesmønsteret fra de tidligste byer – uden af den grund at påstå, at Kalundborg har vikingetidige aner – så tegner grundlæggelsen af de første kirker her et mønster, som passer

godt med placeringen af S. Olai kirke. Ansgar fik o. 850 tilladelse til at opføre kirker i Hedeby og Ribe. Noget tyder på, at kirkerne blev opført udenfor den veldefinerede by/handelsplads. I Hedeby måske et par hundrede meter nord for, hvor Haddebys romanske stenkirke i dag står. I Ribe ligeledes udenfor det daværende byområde på Ribe å's nordside, sandsynligvis på Domkirkens plads. Den ældste kirke i Århus ved vi blev opført udenfor vikingebyen. Vor Frue kirke har stadig krypten fra den første domkirke af sten bevaret, og det må være under denne kirke, at de ældre bispekirker af træ skal søges. Ved de yngre bygrundlæggelser: Odense (biskop omtalt 988), Viborg, Roskilde og Lund gentager mønsteret sig, hvad angår opførelsen af byens kirke. De opføres ikke i men lige udenfor byen. Beliggenheden af S. Olai kirke lige udenfor Kordelbebyggelsen antyder, at samme mønster gør sig gældende for Kalundborgs vedkomne.

Vor Frue kirke i Labæk (Holbæk)

I Holbæk er to af byens middelalderlige sognekirker i dag registreret som ødekirker. S. Nikolaj kirke er den ene og Vor Frue

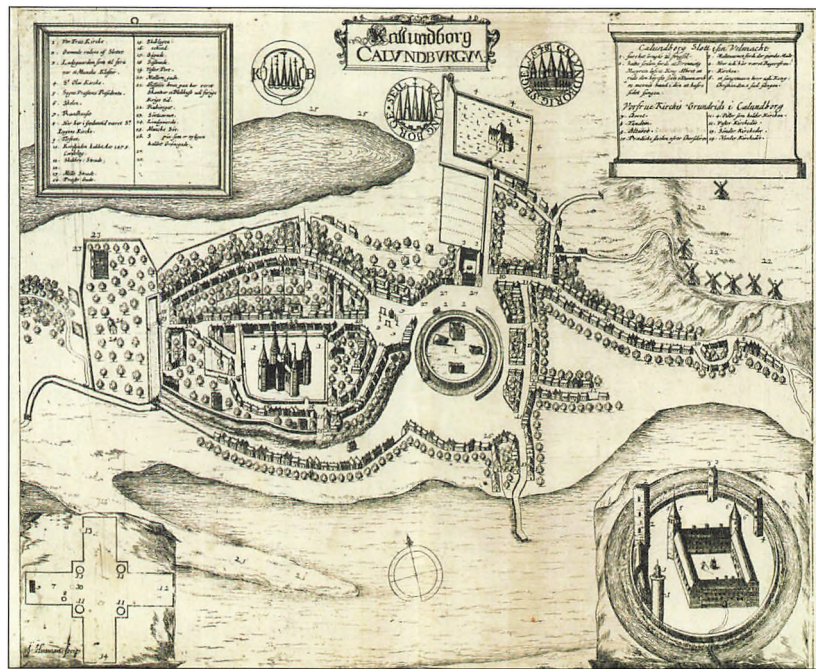

Fig. 12. Kalundborg by o. 1680 gengivet efter Resens atlas. Placeringen af S. Olai kirke – en eftermiddelalderlig bygning – og den middelalderlige kirkegård i byens nordlige udkant er tydelig.

kirke den anden. Den sidste ligger østligt i byens nuværende centrum, i den del der stadig kendes som Labæk. I den ældre middelalder var Labæk formentlig en selvstændig bebyggelse. Som så mange andre af byernes sognekirker er Vor Frue kirke blevet overflødig, da reformationen grundlæggende ændrede kirkernes brug. I den katolske tid var kirkegrundlæggelserne ikke nødvendigvis afhængige af, at

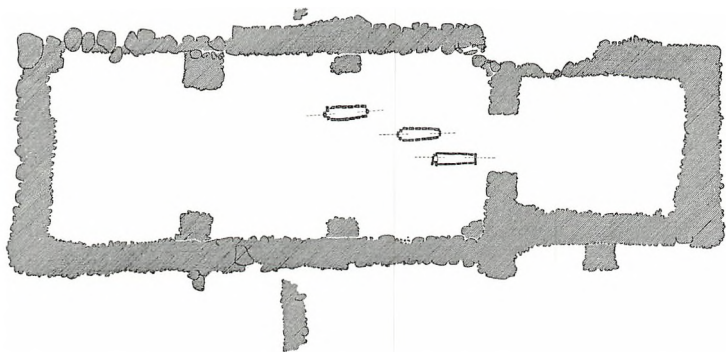
der var en menighed tilknyttet kirken, bare det nødvendige økonomiske grundlag for byggeriet og vedligeholdelsen samt den kirkelige betjening var tilstede. Aristokratiet eller kongen kunne stå bag, som vi har set. Præsterne holdt uafhængig af menighedens tilstedeværelse messer ved kirkens altre, og messens mirakler og præstens forbøn gjorde under alle omstændigheder deres virkning hos Gud. Efter

reformationen gav det ingen mening at afholde gudstjenesten, uden at menigheden var tilstede og deltog aktivt i de kirkelige handlinger. Det efterlod byerne med alt for mange kirker, og da Danmark ikke er et land med let tilgang i naturen til byggematerialer, har man gennem hele middelalderen og langt op i nyere tid genbrugt byggesten og træ, hvor det var muligt. Materialerne i de overflødige kirker var eftertragtede varer, og fra Ribe er der bevaret et godt kildemateriale, der giver indblik i, hvordan det gik for sig, når kirkerne blev nedbrudt. Man udbød simpelthen nedbrydningsentreprisen til en "Kirken brecker", hvor det blev aftalt, at han skulle levere et

bestemt antal sten fra hver kirke, han fik entreprisen på. Der er dog også mange eksempler på, at kirkebygninger undgik nedbrydning og overlevede en tid efter, at de havde mistet kirkefunktion. Der kendes tilfælde, hvor de er blevet solgt til f.eks. en håndværker, som kunne indrette bygningen til værksted, eller til en købmand, som brugte kirkerne som lager. Der er også eksempler på, at de blev udstykket til boliger. Hvordan det i den henseende gik Vor Frue kirke efter reformationen, ved vi ikke, men den må have overlevet tiden med de første nedlæggelser, for i 1554 eksisterer sognet stadig. Af en notits fra o. 1600 kan vi imidlertid se, at kirken er væk. Den er altså ble-

vet nedlagt og også nedrevet i årtierne mellem 1554 og 1600.

Vor Frue kirke og sogn omtales første gang 1497, men begge er langt ældre. I 1913 blev kirkebakken ved Østergade afgravet, og man traf på grave og rester af kirkebygningen. Nationalmuseet ved Hugo Matthiessen og C. M. Smidt fik lejlighed til at foretage en egentlig udgravning, som afslørede en romansk kirkegrundplan. Dele af kampestensfundamentet stod bevaret i flere skifter, og grundplanen lod sig rekonstruere. I nedbrydningsla-

CENTIMETER 100 0 10 20 30 METER

Fig. 13. Vor Frue kirke i Labæk, Holbæk by. Grundplan målt og tegnet af C. M. Smidt 1913. Nationalmuseet.

Fig. 14. Vor Frue kirke i Labæk, Holbæk by, under udgravning i 1913. I forgrunden de murede grave. Foto Hugo Matthiessen. Nationalmuseet.

gene var kun lidt tegl, og det er sandsynligt, at kirken har været opført af kampesten. Kirkebygningen er stor med en længde på 33 m og en bredde på 12 m udvendigt målt. Det vestligste fag er dog nok en senmiddelalderlig forlængelse, og så har kirken oprindeligt været ca. 26 m lang.²² Stadig er den væsentlig større, end de kirker, vi har beskæftiget os med hidtil, og Vor Frue må være opført som kirke for en større menighed. Senere fik kirken indbygget hvælv og tilføjet både sakristi og våbenhuse.

Foruden selve kirkebygningen blev også en række begravelser undersøgt. Tre af dem var murede grave af en velkendt type med svag trapezform og separat hovedrum. Siderne var muret op af munkesten i to skifter og graven var dækket af et saddeltag sat af smigskårne teglst. Tilsvarende grave kendes fra andre kirker, men bedst fra S. Bendt i Ringsted, Valdemarernes gravkirke. Gravene er her veldaterede, og Valdemar d. Store, der døde i 1182, er lagt i en sådan muret grav. Yngre kongelige begravelser i kirken er lagt i tilsvarende stensatte grave, og det fortsætter op til og med Valdemar Sejrs død i 1242. Gravene i

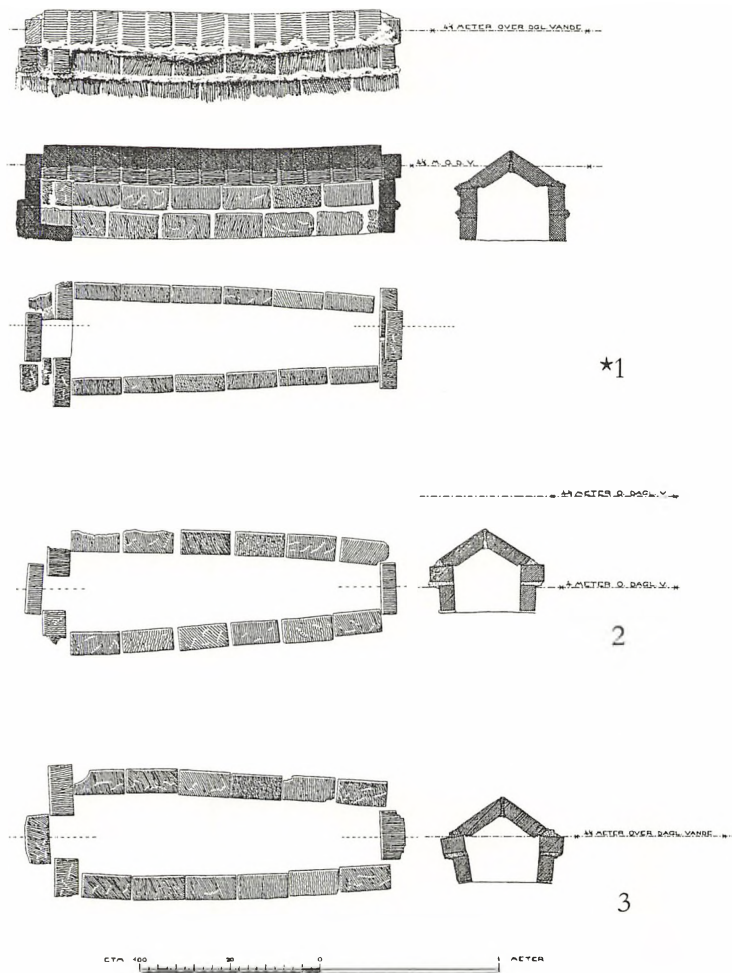

Fig. 15. Vor Frue kirke i Labæk, Holbæk by. Plan og snit gennem gravene. Grav 1 blev taget op og opbevares nu i Holbæk Museum. Tegnet af C. M. Smidt 1913. Nationalmuseet.

Vor Frue kirke må være fra samme periode, dvs. fra slutningen af 1100-tallet og op i 1200-tallet. Murede grave i kirken er

ikke et almindeligt forekommende fænomen. Man stræbte ganske vist efter at komme til at ligge så tæt som muligt på det

hellige, på helgen-graven, symboliseret ved det relikvie som var "begravet" i alteret, men det var først et stykke oppe i 1200-tallet, at andre end konger, bisper, abbeder og den absolutte elite blandt stormændene fik plads inde i kirkerne.²³ Indtil da blev man begravet udenfor kirkebygningen, jo større position man havde i samfundet jo tættere på alteret i koret og allerhelst i tagdryppet. Nærheden til helgen-graven var afgørende for, hvor stor andel man fik af den hellige kraft, som strømmede ud fra graven og fra de bønner, som blev læst ved graven/alteret. Allerede fra slutningen af 300-tallet flyttede man i den kristne verden martyrgrave ind til kirker i byerne, og det var først herefter, at man begyndte at begrave ved kirken, så tæt på martyrens grav som muligt. Gravene i Vor Frue Kirke er med placeringen inde i kirken bemærkelsesværdige. Personer med en høj position i samfundet må have haft en tilknytning til kirken i Labæk. I gravene fandt man skelettet af henholdsvis en mand og en kvinde, mens skelettet i den tredje grav var så forstyrret, at det ikke kunne kønsbestemmes. Disse oplysninger har ikke bragt os nærmere en identifikation, og vi må, som det

som regel er tilfældet med de kristne grave, slå os til tåls med, at de forbliver anonyme.

I en yngre grav ved den nordvestre hvævlpille fandt man en såkaldt "ibskal" og som løsfund østligt i skibet endnu en. Ib-skaller er et pilgrimsmærke, som man erhvervede, når pilgrimsfærdens nåede til Santiago de Compostella i Nordspanien, og der var blevet bedt ved S. Jacobs (hos os Ib) grav. Helgenerne kunne gå i forbøn for en på dommens dag, og de kunne udøve mirakler. Det er tydeligt, at datidens mennesker også tillagde pilgrimsmærkerne noget af den hellighed, som helgenen besad,

Fig. 16. S. Jacob som han er gengivet på Boeslundaltartavlen. I sin venstre hånd har han en ibskal, i sin højre pilgrimsstaven. Foto Nationalmuseet.

ellers ville de ikke være kommet med i gravene. Kristne grave er generelt karakteriseret ved, at man blev stedt til hvile uden at få noget med sig i graven. Man skulle stå nøgen foran Gud på dommens dag og kunne ikke ved at medbringe gaver købe sig til aflad. Det var gerningerne gennem livet, man stod til ansvar for. Pilgrimsmærkerne er en undtagelse, og det samme gælder gravpotter. Det er sjældne fund, og to blev fundet ved udgravningerne i Vor Frue kirke. Den ene var sat ned i en grav i skibets østfag nær nordmuren, den anden var et løsfund. Der har i tidens løb været mange spekulationer om disse gravpotters funktion, men gennem en omfattende analyse af det danske materiale og en sammenligning med lignende franske fund er det lykkedes Per Kristian Madsen at finde en overbevisende forklaring i en skildring af dødsriterne hos den franske kirkemand Durandus (1200-tallet): "Dernæst anbringes [liget] i graven, i hvilken der på forskellige steder sættes vievand og glødende trækul med røgelse. Vievand, som dæmonerne frygter meget, for at de ikke skal nærme sig liget; de plejer nemlig at husere i de dødes kroppe for i det mindste

Fig. 17. Vor frue kirke i Labæk, Holbæk by. Graupotte fra grav inde i kirken. Foto Nationalmuseet.

efter døden at udrette det, som de ikke nåede i livet. Røgelse anbringes der for at fjerne ligstanken, enten for at den døde kan synes at have bragt sin skaber en velbehagelig duft af gode gerninger, eller for at vise, at bønners hjælp gavner de døde. Kullene som vidnesbyrd om, at denne jord ikke mere kan regnes til fælles brug, for kul varer nemlig længere under jorden end noget andet”.²⁴

S. Nikolaj kirke i Holbæk

I middelalderens Holbæk var der tre kirker, Vor Frue, S. Nikolaj og Sortebrødreklosterets. Den sidste lå omtrent midt mellem de to andre syd for byens hovedfærdssåre Ahlgaden. Sortebrødre eller Dominikanerklosteret blev nedlagt efter reformationen, men kirken beholdt man og gjorde den til byens sognekirke. Sådan var situationen indtil 1869, hvor det blev besluttet at nedrive den

gamle kirke og erstatte den med byens nuværende indviet til S. Nikolaj ligesom den ene af byens andre nedrevne middelalderkirker. Der er altså bygget en ny kirke på den gamles plads, og det er baggrunden for, at Sortebrødrekirken ikke er talt med blandt ødekirkerne. Det har generelt ikke været muligt med tilstrækkelig konsekvens at skelne mellem ombygninger og nybygninger af de stående kirker.

S. Nikolaj var Holbæks sognekirke i middelalderen eller den ene af to, da først Labæk og Holbæk var smeltet sammen til en bebyggelse. Den lå vestligt i byen og blev ligesom Vor Frue nedlagt som kirke og nedrevet efter reformationen, da man fandt ud af, at der nu kun var behov for én sognekirke i byen.²⁵ Vi kender dato og år for beslutningen om at nedrive kirken. Det er dokumenteret med et brev udfærdiget af kong Frederik 2 til lensmanden på Holbæk Slot Christoffer von Festenberg. Heri skænker kongen ”en Øde Kircke udi voor Kiøbstad Holbeck liggendes kaldis St. Nicolai Kiercke med Kierckegaarden och pladzen som samme Kircke paa staar, Saa forne Christoffer von Festenberg Maa lade Nedbryde forne Sanj

Nicolaj Kircke, ...lade indhegne och indgierde samme kirkegaard och lade opføre bygning paa samme grund".²⁶ Kirken var altså øde, da man traf beslutningen, men vi kender ikke tidspunktet for, hvornår den blev opgivet.

Sogn og kirke omtales første gang 1336, på et tidspunkt, hvor der er en strid om afgiften fra fem boder i sognet, og sognepræsten ved S. Nikolaj får besked på, at afgiften skal afleveres til sognepræsten i Rye. Kirke og kirkegård er dog væsentlig ældre. Selve kirkebygningen har man kun haft forbindelse med en enkelt gang, da der ved en grundudgravning i 1913 fremkom et hjørnefundament med mur af munkesten og grave. Denne andenhandsoplysning er, hvad vi kender til kirken, og den bringer os ikke nærmere en datering. Munkesten brugte man hele middelalderen igennem, og der er ikke en generel udvikling fra mindre til større stenstørrelser, større til mindre eller lignende, som kunne benyttes til at indsnævre stenenes og dermed bygningens alder.

Kirkegården derimod er godt belyst ved en stor udgravning i 1985-86, hvor totalt 583 grave blev undersøgt.²⁷ Trods de

Fig. 18. S. Nikolaj kirkegård (Ahlgade 15-17) og hustomter mv. øst herfor under udgravning i 1986. Foto Museet for Holbæk og Omegn.

mange grave er der vanskeligheder med at datere kirkegården. Det er ikke noget specielt for undersøgelsen i Holbæk, men gælder alle udgravninger på kirkegårde. Der er – som allerede omtalt – ikke blevet lagt gaver eller andet daterende med ned i de kristne grave, så det er gravene i sig selv og skeletterne fra de døde, som skal afgive oplysningerne. Her vil man uvilkårligt tænke på C-14 analyser af skeletterne som en velegnet dateringsmetode, men desværre har det vist sig, at netop menneskets skelet optager så mange forstyrrende stoffer, fordi vi spiser alle

slags animalske og vegetabiliske produkter, at C-14 dateringerne bliver usikre og i værste fald fejlagtige. Den ældste C-14 datering fra S. Nikolaj gravningen siger et sted mellem 1050 – 1225 med 1175 som den mest sandsynlige datering, men som sagt skal man være meget varsom med at benytte disse dateringer. Bedre hold er der i at lave statistik på de dødes armstillinger, hvor det har vist sig, at der er en klar udviklingstendens. I den tidlige middelalder er de døde blevet lagt med armene ned langs siden og gennem de følgende århundreder bevæger armenes place-

Fig. 19. S. Nikolai kirke i Holbæk. Pilgrimsmærker i form af ibskaller hentet ved S. Jacobs grav i Santiago de Compostella, Nordspanien. Foto Kit Weiss. Holbæk Museum.

ring sig til skødet, så til brystet for til sidst at ende med at ligge krydsede op mod halsen. På S. Nikolaj kirkegården var der stort set ingen af de tidlige grave, og udgravningens leder Hanne Dahlerup Koch ender med at konkludere, at "sammenligner man de gravskikke, der er registreret ...med dem, der kendes andetsteds fra, peger de på, at kirkegården i al fald ikke har været brugt før ca. 1200".²⁸ Hermed har vi også en omtrentlig datering af kirken.

S. Nikolaj kirke udmærker sig ved at have den kirkegård i Danmark, hvor der indtil videre er fundet flest ibskaller, pilgrimsmærket fra S. Jacobs grav. Der blev opsamlet ti i alt, hvoraf de fem lå i en enkelt grav. I de andre grave vi kender med ibskaller, har der blot ligget en enkelt eller to stykker, hvilket tydeligt viser, at det ikke bare var en souvenir, man købte med hjem i større antal, men et mærke som var personligt og vedblev med at have noget af S. Jacobs hellighed i sig. Fundet af de fem ibskaller kan kun betyde, at den gravlagte har været i Santiago de Compostella hele fem gange. Der lå forskellige motiver bag pilgrimsrejserne, hvor en af dem

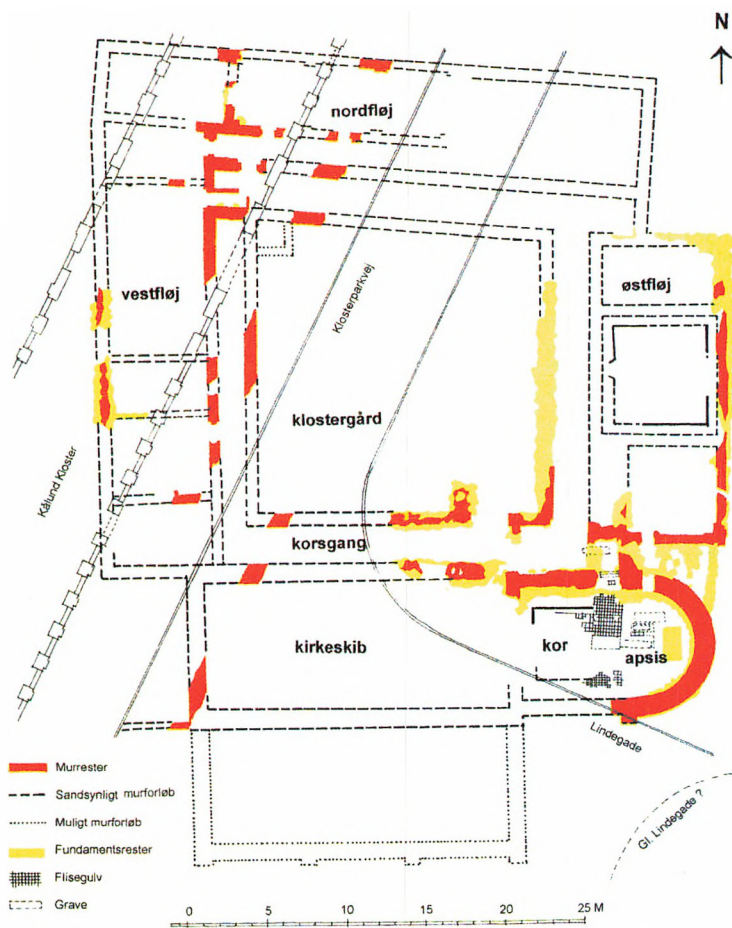

Fig. 20. Gråbrødre klosteret, Kalundborg. Grundplan af klosteret med rekonstruktion af manglende bygningsdele. Kalundborg Museum efter tegning i Danmarks Kirker.

var at sone sine synder, enten efter eget ønske eller fordi man havde fået pilgrimsfærden pålagt som straf. Sådanne rejser kunne i hvert fald fra 1300-tallet og

middelalderen ud klares af en stedfortræder. Der begynder i kilderne at optræde professionelle pilgrimme, som for betaling – og måske for at sone en egen

bod - begiver sig ud på den lange rejse gang efter gang. Måske har manden, der blev lagt i graven på S. Nikolaj kirkegård været sådan en professionel pilgrim?

Gråbrødre klosterkirke i Kalundborg

I løbet af middelalderen modtog kirker og navnlig klostre så mange donationer i form af pengegaver og jordejendomme, at de ejede ca. en tredjedel af Danmark. Det var i begyndelsen af 1500-tallet blevet en torn i øjet på kongemagten og aristokratiet, og også menigmand havde ondt af kirkers og klostres og deres tjeneres ekstravagancer. Det trak op til en konfrontation. Særligt tiggermunkeordnerne, franciskane (gråbrødre) og dominikanere (sortebrødre), havde bragt sig i søgelyset. Deres oprindelige fattigdomsidealer blev ikke længere efterlevet af munke, og heller ikke ordenens bestemmelser om ikke at måtte eje jord blev overholdt. Tiggermunkeklostrene var blevet rige, og de viste det ved imponerende byggerier. Da Frederik 1 i 1523 blev konge fik man en monark, som i kraft af sin håndfæstning var bundet til den gamle tro, men som i handlinger langt hen af vejen støttede de lutherske

reformatorer i deres opgør med den katolske kirke, bl.a. ved at tilbyde munke og præster højere løn og ret til at gifte sig, hvis de gik over til den lutherske tro.

1532 blev munkene fordrevet fra gråbrødreklosteret i Kalundborg. Det gik forholdsvis stille for sig, måske fordi abbeden Melchior Jensen havde forudset, hvad der ville ske og indstillet sig på tingenes tilstand. Han blev i hvert fald den første lutherske præst i byen.²⁹ Bygningerne blev overtaget af slottet, som indrettede dem til ladegård. De stod frem til 1751-52, hvor de alle blev nedrevet for at give plads til et helt nyt ladegårdskompleks. Af dette står endnu hovedbygningen, siden 1907 med betegnelsen Kaalund Kloster.

Klostergrundlæggelser falder i Danmark hovedsageligt i tre perioder. Den første i perioden 1130-80, hvor de kongelige – og nu også aristokratiske – donationer rettede sig mod klostrene, efter at indførelsen af tiende sørgede for økonomien til sognekirkerne. Det var cistercienserne, benediktinerne og augustinerne som nød godt af donationerne i første omgang. Anden periode, 1225-70, var den, hvor de fleste

klostre blev grundlagt herhjemme. Baggrunden var de nye tiggermunkeordner, som havde stor gennemslagskraft, og som åbenlyst har tiltalt aristokratiet, for det var dem, der stod bag mange af grundlæggelserne. I de fleste danske byer blev der opført enten et grå- eller sortebrødrekloster, og de større byer fik et af hvert. Så blev der en længere stilstandsperiode, men fra 1410-1500 kom der igen gang i klosterbyggeriet. Denne gang blev der på kongeligt initiativ bygget klostre for birgittinere, karmellittere og helligåndssordenen. Ligesom tiggerordenernes klostre fik de plads i byerne. De gamle klostre blev dog ikke forsømt. Det ser ud til, at det også er i denne periode, at de gamle klostre fik mulighed for gennem betydeligt øgede gaver at fuldføre deres oprindelige planer og færdiggøre de store firfløjede anlæg.³⁰

Gråbrødre klosteret i Kalundborg blev grundlagt o. 1240 af Ingegerd af Regenstien. Hun var slægtning til Fru Ingeborg, datter af Esbern Snare, så måske er det i kraft af dette slægtskab, at hun havde interesser i Kalundborg. Hun stod dog også bag oprettelsen af klostre i København,

Roskilde og Næstved. Klosteret optræder adskillige gange i de skriftlige kilder gennem middelalderen. Den ene, hvor paven i 1361 gav Valdemar Atterdag tilladelse til at flytte franciskanerklosteret. Det lå for tæt på slottets befæstning. Intet tyder på at kongen, da det kom til stykket, udnyttede tilladelsen, for de klosterbygninger vi kender til ligger netop tæt nord for slottet.

Intet af det middelalderlige kloster er i dag synligt, men vi er alligevel ganske godt informeret om klosterets bygninger, både hvad angår grundplanen af det store firfløjede anlæg og en række bygningsdetaljer, som gør det muligt at beskrive væsentlige dele af navnlig klosterkirken. Ved en række forskellige arkæologiske undersøgelser har det været muligt at undersøge dele af både kirken og de øvrige klosterbygninger. Det er der for nylig skrevet om i oversigtsform i "Fra Holbæk Amt 1998/99" og meget udførligt få år tidligere i "Danmarks Kirker", så det skal ikke gengives her endnu engang.³¹ Vi skal derimod hæfte os ved, at udgravningerne afslørede, at det fuldt udbyggede kloster var et resultat af mange ændringer og

Fig. 21. Gråbrødrekløsteret, Kalundborg. I en grav i koret lå ved afdødes højre side et tohåndssværd fra slutningen af 1400-tallet. Foto Erik Skov 1961. Nationalmuseet.

tilføjelser, og at det først var mod middelalderens slutning, at anlægget stod fuldt udbygget. Her passer gråbrødrekløsteret i Kalundborg ind i det generelle byggemønster for de gamle klostre. Man begyndte med kirkens kor, som var nødvendigt for at munkene kunne udføre deres kirkelige handlinger, og det må formodes, at man havde både det og de væsentligste dele af kirken samt klosterets østfløj færdigbygget, da kirken blev indviet i 1279, små fyrre år efter grundlæggelsen. Kirke- og klosterbyggerier tog tid.

Tiggermunkenes kirker var eftertragtede begravelsessteder for aristokratiet i senmiddelalderen, og her har vi også en af forklaringerne på disse klostres rigdom på den tid. Gravlægningen og ønsket om fremtidige bønner for at lette afdødes vej gennem skærsilden har betydet store testamentariske gaver til klostrene. I gråbrødrenes kirke i Kalundborg afdækkede man lige nord for koret en muret grav af samme type, som dem der er beskrevet ved gennemgangen af Vor Frue kirke i Holbæk. Graven var også trapezformet, opbygget af muren, og dækket af et munkesaddeltag. Liget har været

indsyet eller svøbt i et læderhylster. Denne måde at gravlægge den døde på svarer helt til forholdene i både Valdemar d. Stores og hans søn Knud 6's grave i Ringsted. Her i Gråbrødrenes kirke må graven være noget yngre. Den kan i hvert fald ikke være ældre end klostergrundlæggelsen o. 1240. Umiddelbart foran hovedalteret i korets midtakse fandt man en grav, hvor den afdøde var lagt i en rektangulær trækiste. Foruden selve placeringen udmærkede graven sig også ved, at den døde lå med et 140 cm langt tohåndssværd ved sin side. Det er sagt tidligere, at de døde i kristne grave ikke har fået noget med sig i graven, og vi har set, at der er undtagelser som pilgrimsmærker og gravpotter. Gravsværd er endnu en undtagelse. De er sjældne, der er kun fundet 16 i Danmark, men fænomenet er velkendt fra udlandet. Her i Danmark er det bemærkelsesværdigt, at de fleste er fundet i klosterkirker, men forklaringen kan være den forholdsvis enkle, at det var her aristokraterne i den sene del af middelalderen blev begravet. For der er ikke tvivl om, at det er personer fra samfundets top, som har fået sværd med i graven. En forkla-

ring på fænomenet får vi ved at rette blikket mod udlandet, hvor nogle af de gravlagte er kendte, og det vides, at de faldt med ære på slagmarken. Gravsværdene skal ses som en æresbevisning, som kun var de få forundt. Skikken fortsætter op i nyere tid, hvor sværdet ikke kommer med i graven men lægges på kisten eller ophænges i et gravkapel. Sværdet fra graven i Kalundborg må dateres til 2. halvdel af 1400-tallet, og det svarer til dateringen på de øvrige danske gravsværd. Skikken synes således først at have vundet udbredelse herhjemme i middelalderens allersidste del. Placeringen lige foran hovedalteret vidner om, at den døde må have været fra samfundets absolutte top. Det var kun yderst få forundt at få så prominent en placering. Heller ikke her kan der sættes navn på den døde. Det skal nævnes, at endnu et gravsværd er fundet på Gråbrødreklosterets grund. Det kom frem i 1948 ved kloakarbejde, og om det kan kun siges, at det vidner om, at endnu en person har fået en ærefuld begravelse i Gråbrødrenes kirke eller på kirkegården. Gråbrødre Kloster i Kalundborg er således hvad angår gravsværd godt repræsenteret.

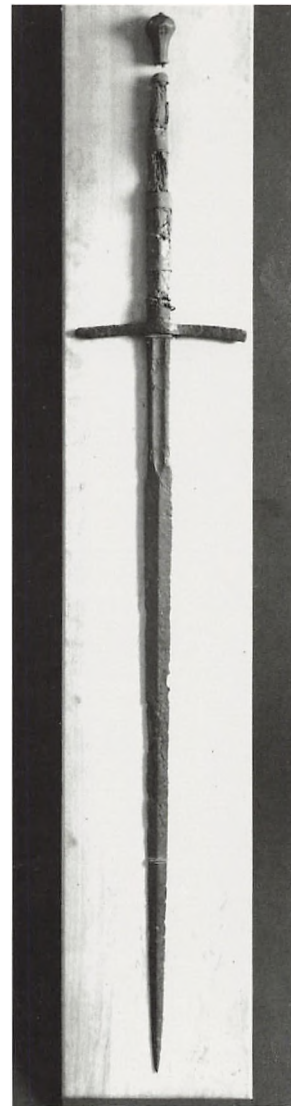

Fig. 22. Gråbrødreklosteret, Kalundborg. Tohåndssværd fra 1400-tallets slutning fundet i grav i koret. Foto Henrik Wichmann. Nationalmuseet.

KALLUNDBORG.

1859.

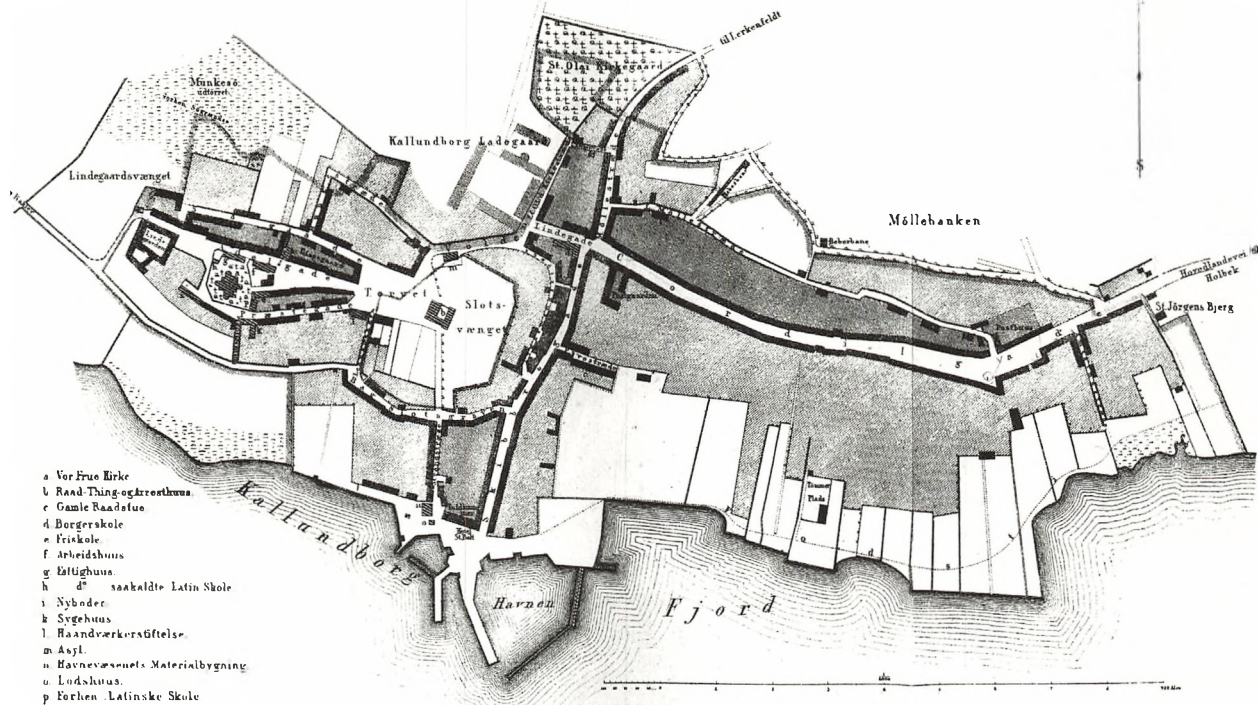

Fig. 23. Kalundborg 1859. S. Jørgensgården har ligget i området, hvor S. Jørgensbjerg er angivet yderst til højre på kortet. Efter Trap Danmark.

Yngre middelalder (1300-tallet – 1536).

1300-tallet var et århundrede, hvor Danmark blev præget af den klimaforværring som satte ind i hele Vesteuropa fra begyndelsen af århundredet, og hvor vi herhjemme desuden var i jævnlig borgerkrig indtil Valdemar

Atterdag og navnlig dronning Margrethe fik skabt fred i landet igen. Hertil kom at Danmark som det øvrige Europa fra 1348 blev ramt af tilbagevendende pestepidemier. Det førte til en kraftig befolkningsnedgang og faldende eller i hvert fald svingende indtægter også for de kirkelige insti-

tutioner. Kun ganske få nye kirker blev opført i byerne. Til gengæld blev en del nedlagt. Ved en registrering af ødekirkerne viser det sig, at krisen i 1300-tallet må antages at stå bag 2/3 af de i middelalderen nedlagte kirker. De er imidlertid så godt som alle jyske. Meget tyder på, at det var

- 1 Ridder Salen.
- 2 Bruer Stuen.
- 3 Bade-bur.
- 4 Cancellio.
- 5 Kirken.
- 6 Rust Kamred.
- 7 Borger stuen.
- 8 Kiökenet.
- 9 Epis-kamred.
- 10 Epis-tielderen.
- 11 Vorten.
- 12 Junkers gemach.
- 13 Brönden.
- 14 King Muren.
- 15 Korn-huused.
- 16 Faders Dal.
- 17 Soelen.
- 18 Slots Vorten.
- 19 Malt Torned.
- 20 Drpger Torned.
- 21 Smede-torned.
- 22 Graven om slottet
og byen.
- 23 Vagt tornene.
- 24 Vester port.
- 25 Vor Frue kirck.
- 26 bege Torvene.
- 27 Strand logen.
- 28 Log til Munt stuen.
- 29 Öster Port.
- 30 Logen til Stib dr.

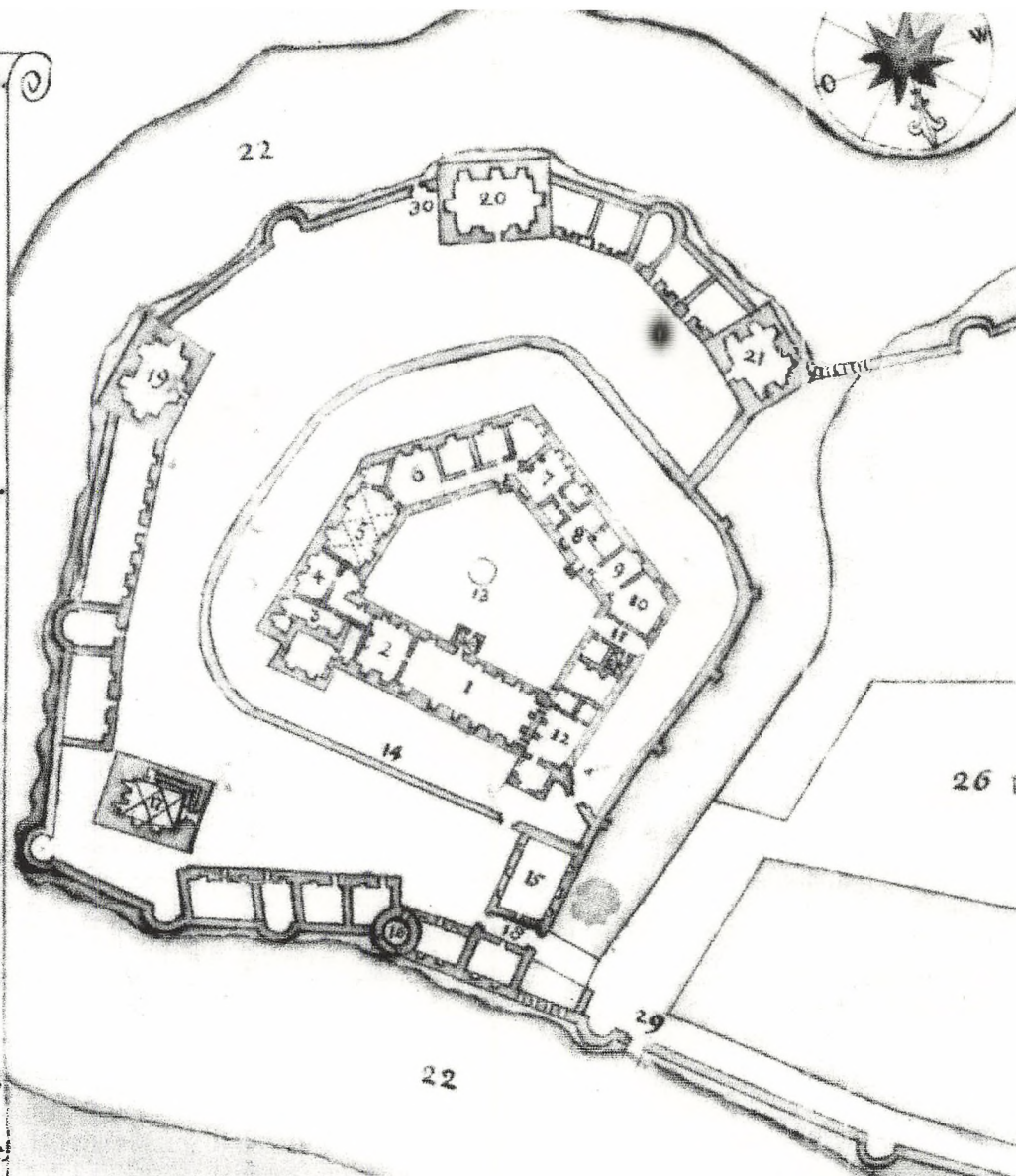

Fig. 24. Udsnit af plan over Kalundborg. Tegneren er ukendt men kortet må være fra før slottet blev nedrevet 1660. Borghapellet er angivet med nr. 5. Nationalmuseet.

her pesten ramte hårdest med affolkning af hele sogne til følge.

S. Jørgensgårdens kapel eller kirke i Kalundborg

I 1542 blev samtlige spedalsk-hedshospitaler, S. Jørgensgårde, nedlagt i Danmark. Sygdommen var så godt som forsvundet, og hospitalernes indtægter blev brugt til på anden måde at hjælpe syge og fattige. Som regel ved at indtægterne blev henlagt til nyoprettede fattighospitaler. S. Jørgensgården i Kalundborg blev også nedlagt, men bygningerne blev bortforlenet mod at indehaveren forpligtede sig til at sørge for underhold for et antal nødlidende.³³ Hvad der skete med den kirke, som har været en del af S. Jørgensgården, vides ikke, og der er heller ikke efterretninger om, hvornår bygningerne i det hele taget forsvandt. I dag skal rester af anlægget – hvis de stadig er bevaret – findes under jorden østligt i byen ved S. Jørgensbjerg, hvor man i et par omgange har fundet skeletter fra den tilhørende kirkegård.

Spedalskheden antages at have kulmineret i 11-1200-tallet. Fra den tid ved vi meget lidt om hospitaler for de syge, men de har uden tvivl været der. Det antydes

Fig. 25. Kapellet ved Roskildevej, Holbæk, under udgravning. Nordmuren set mod øst. Foto Hugo Matthiessen 1929. Nationalmuseet.

bl.a. af, at kong Knud 6 (slutningen af 1100-tallet) blev berømmet for sin store gavmildhed mod klostre og hospitaler. Og i et testamente fra 1268 gives der gaver til ikke mindre end 14 hospitaler i Jylland, hvor vi i dag kun kan identificere fire. Adskillige af de S. Jørgensgårde, som vi kender fra senmiddelalderen har uden tvivl en væsentlig ældre historie.³⁴ Det har været tilfældet for S. Jørgensgården i Kalundborg, som vi hører om allerede 1292. Hvor meget ældre den er vides ikke, men den var oprindeligt indviet til S. Nikolaj, der var de søfarendes helgen, og med en beliggenhed ved østenden af den oprindelige bydel Kordel, får man en fornemmelse af, at i hvert fald kirken har været fra byens første tid. Der er flere eksempler på, at spedalskhedshospitalerne – fra o. 1350 generelt omdøbt til S. Jørgensgårde – kunne få overdraget eksisterende kirker. Det er karakteristisk for hospitalerne, at de lå lige udenfor byen ved en af hovedvejene, og det synes også at have været afgørende, at de havde tilgang til vand. Enten et hav, en sø eller en bæk. Hospitalerne har varieret i størrelse men det antages, at der har boet 10-20 "syge søskende" og 4-8 "karske søsken-

de", der passede og plejede de syge. De »karske« var frivillige, som lod sig optage i hospitalet for livstid. Hvor man kender til hospitalernes bygninger, har de været organiseret som ved klostrene i firfløjede anlæg med kirker opført i sten og de øvrige bygninger oftest i træ eller bindingsværk.

Borgkapellet på Kalundborg Slot

På de største af de kongelige borganlæg i middelalderen var der også kirker eller kapeller, som lensmanden og kongen, når han var der, samt borgens faste stab kunne søge hen til i andagt og bøn. Et sådant kapel har man også efterretninger om på Kalundborg Slot. Første gang er i 1437, hvor kapellet åbenbart har været benyttet til at bekræfte indholdet af nogle ældre breve. At mødet blev holdt i kapellet kan være for at understrege alvoren, for i kirken under Guds beskyttelse og åsyn gjaldt særligt strenge straffe. En anden efterretning er fra 1455, hvor der hos paven blev søgt aflad for dem, som besøgte kapellet på slottet. Vi kender også kapellet fra en plan over slottet tegnet engang før 1660. Det var overhvælvet og havde to vinduer i

hver side. Af inventarfortegnelser kan det ses, at kapellet vedblev med at fungere indtil slottet efter svenskerkrigen blev nedrevet i 1660.³⁵

Hellig Kors kapel, Kalundborg
D. 28 september 1495 overdrog Roskildebispen byens sognepræst og hans efterfølgere retten til at opbevare de ofre, som blev lagt ved Hellig Kors kapel, der lå et sted mellem S. Jørgensgården og slottets tegllade.³⁶ Det er eneste gang kapellet omtales, og det er ikke til dato blevet lokaliseret mere præcist. Vi ved således meget lidt om, hvorfor der lå et kapel her. For at komme nærmere en forklaring må vi se lidt på kapeller udenfor byerne. De er blevet opført for at opfylde forskellige behov. Bodskapeller, hvor der var blevet begået mord, tortur o. lign., der af samtiden eller en gruppe i samtiden blev opfattet som dybt krænkende. Et eksempel er Knud Lavarts Kapel nord for Ringsted. Helgen- eller votivkapeller blev bygget ved kilder, der havde en særligt helbredende eller undergørende kraft. Der er ikke tvivl om, at kilder i den førkristne tid har haft en væsentlig funktion og betydning i asatroen, og den katolske kirke har været dygtig til at bygge

videre på denne indgroede folketro ved at knytte en af kirkens helgener til kilden og derved få en katolsk helligkilde ud af det. Til kategorien af helgenkapeller må også regnes de kirkebygninger, som blev opført på steder, hvor der var sket et under eller en særlig uforklarlig begivenhed. Helgenkapeller omtales også som valfartskapeller. Udenfor byerne har der været vejkapeller viet til de vejfarendes særlige beskytter Skt. Gertrud. Markedskapeller blev, som navnet siger, opført ved markeder, handels- og fiskepladser. I det område, hvor Hellig Korskapellet skal lokaliseres ved Kalundborg er der ikke efterretninger om en helligkilde eller en begivenhed, som skulle sandsynliggøre et bods- eller helgenkapel, så et vejkapel bliver den mest sandsynlige forklaring på Hellig Kors kapellet øst for Kalundborg.

Kapel ved Roskildevej, Holbæk
Også udenfor Holbæk er der efterretninger om et kapel. Det er en af de kirker/kapeller, som overhovedet ikke optræder i det skriftlige kildemateriale. Det er heller ikke kristne grave, som afgør, at vi her har at gøre med en kirke eller et kapel. Bestemmelsen er begrundet i de arkæo-

logiske iagttagelser, som blev gjort ved en udgravning af bygningstomten i 1929 kombineret med, at der knyttet til området – uden dog at kunne stedfæste den nærmere – i 1585 omtales en "kapelvang". Senere i markbøgerne under Tåstrup bys jorder optræder "kapelager", "kapelstykke" og "kapelås". Tomten af en bygning blev fundet ca. 1 km udenfor Holbæks middelalderlige bygrænse ved den gamle landevej mod Roskilde. Bygningen var orienteret øst – vest, var 12 m lang, men ikke lige bred i begge ender. Mod vest 7,8 m og mod øst 8,4 m. Fundamentet

havde en bredde på 1,3 m, og det var opbygget af mindre kampssten sat i ler bortset fra det noget lavere liggende sydøsthjørne, hvor stenene delvist var sat i kalkmørtel. I fyldlagene omkring tomten lå mange munkestensbrokker og enkelte hele sten samt dele af tagtegl i form af munke og nonner. De kraftige mure og teglstensbrokkerne tyder på, at bygningen har haft mure sat af munkesten og et teglhængt tag. Inde i tomten fandt man et fundament, som meget vel kan have båret et alter og nogenlunde midt i bygningen var resterne af en stensat brønd eller

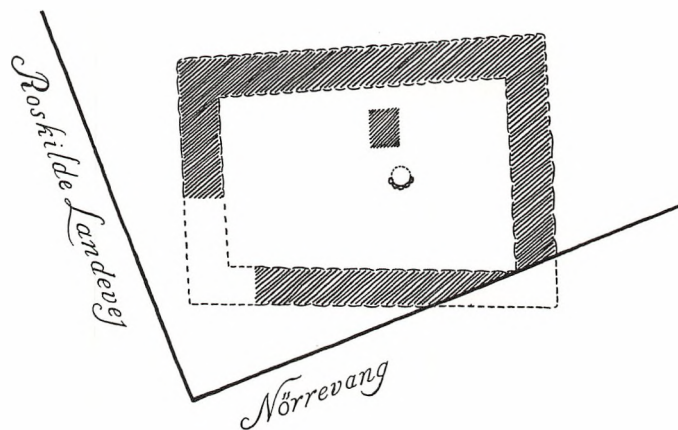

Fig. 26. Kapellet ved Roskildevej, Holbæk, med fundamenter til bygningen, det mulige alter og den stensatte kilde angivet. Målt og tegnet af Peter Linde 1929. Nationalmuseet.

snarere en lille kilde, for den var med en dybde på blot 62 cm stadig vandførende.³⁸ Der er mange indikatorer på, at tolkningen som kapel er rigtig. Grundplanerne til en del senmiddelalderlige kapeller kendes efterhånden, og mange af dem måler – som bygningen ved Roskildevej – omkring de 12 m x 7 m.³⁹ Så størrelsen og orienteringen passer, og med et muligt alter og et stensat kildevæld er der god mening i at tolke bygningen som et kapel, sandsynligvis et kildekapel. Nogle af de katolske kildekapper havde så stærk tag i befolkningen, høj som lav, at de fik lov til at leve videre efter reformationen trods den nye kirkes protester, men det lykkedes den reformerte kirke at få nedlagt langt de fleste kildekapper. Kilderne var der stadig, og ved nogle levede erindringen videre og kilderne blev besøgt, men vi må se i øjnene, at en del er forsvundet fra den fælles erindring. Det er en sådan skæbne, som må være overgået kilden og kapellet ved Roskildevej.

Ikke stedfæstet kirke ved Holbæk

Den sidste ødekirke registreret i det gamle Holbæk Amt kendes kun fra de skriftlige kilder. I 1572

gav Frederik 2 lensmanden på Holbæk Slot tilladelse til at nedbryde en gammel kirke liggende "Wden for wortt slott Holbæk, som wdi mange aar haffuer standit tillugt och øde, saa therwdi aldellis ingen thieniste haffuer werith gjortt".⁴⁰ I Christian 5's matrikel 1688 omtales et "Kirkebjerg" på Holbæk ladegårds jorder på "Fogedmarken" sydvest for byen. Det er det nærmeste, vi kommer en lokalisering af kirken. Det har været overvejet, om den gamle kirke i virkeligheden er identisk med kapellet ved Roskildevej, men en placering "uden for slottet" – kapellet lå som nævnt 1 km fra bygrænsen mod sydøst – harmonerer ikke hermed. Desuden er der et "Kirkebjerg" sydvest for byen, og det styrker tolkningen af, at vi virkelig har at gøre med to forskellige kirker/kapper.

Den sidste middelalderkirke, som blev nedlagt og nedbrudt i Danmark var Nøvling Gamle kirke ved Ringkøbing, og det skete i 1917. Først da lykkedes det helt at komme igennem med det synspunkt, at kirkerne er en så fin del af vores kulturarv, at de ikke bare kan fjernes. En undtagelse er dog naturkræfternes spil, som vi også i dag kan blive

nødt til at indrette os efter. Mårup kirke ved Lønstrup i Nordjylland har man af den grund nedlagt, og det er kun et spørgsmål om tid, før havet har taget så meget af kysten, at også kirken styrter ned. Måske vil vores generelle mangel på interesse i at deltage i de kirkelige handlinger, når lige jul, giftermål, dåb og konfirmation undtages, på sigt komme til at betyde, at det også bliver nødvendigt at nedlægge middelalderkirker. Indtil videre har vi herhjemme kun to nedlagte middelalderkirker, hvor bygningen stadig står helt intakt. Nordvestsjælland har med Avnsø Gamle kirke den ene, og den anden er Buderup kirke ved Aalborg. Der er formentlig ikke længere nogen, som ville kunne finde på at rive kirkerne ned, men det er ikke utænkeligt, at nogle af dem i fremtiden vil blive brugt til andet end kirkelige formål. Kulturarven, dvs. bygningen og inventaret skal under alle omstændigheder sikres, og det sker bedst ved at beholde kirkerne intakte med en funktion som kirke, men skulle en nedlæggelse alligevel ske, vil det ikke være første gang, som det er fremgået under gennemgangen af ødekirkerne i Nordvestsjælland.

Litteratur.

Andrén, Anders, 2003: Platsernes betydelse. Norrön ritual och kultplatskontinuitet. I *Vägar till Midgård 2. Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*.
Bolvig, Axel, 1992: *Kirkekunstens storhedstid*.
Carelli, Peter, 2001: *Den kapitalistiska anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*.
Christensen, Tom & Lynnerup, Niels, 2004: Kirkegården i Kongemarken. I *Kristendommen i Danmark før 1050*.
Dahlerup, Troels, 1974: Tiende, Danmark. I *KLNM, bd. XVIII. Sp.* 291-95.
Danmarks Kirker, Holbæk Amt. 1979 – 2001
Danmarks Riges Breve (DRB)
Engberg, Nils, 1991: Sct. Morten i Stenløse. I *Nationalmuseets Arbejdsmark 1991*.
Etting, Vivian & Engberg, Nils, 2004: Fra storgård til herregård. I *Herregården, menneske - samfund – landskab – bygninger. Bind 1. Gods og samfund*.
Hartmann, Niels & Pedersen, Lisbeth, 1999: Klosteret i Kalundborg og kongelig opfindsomhed. I *Fra Holbæk Amt 1998/99*.
Huitfeldt, Arild: *Danmarks Riges Krønike, Chronologica 1*, København 1600.

Jørgensen, Lars og Lisbeth Pedersen, 1996: Vikinger ved Tissø. Gamle og nye fund fra et handels- og håndværkscenter. I *Nationalmuseets Arbejdsmark 1996*.

Jørgensen, Lars, 2003: Manor and Market at Lake Tissø in the Sixth to Eleventh centuries: The Danish "Productive" Sites. I *Markets in early Medieval Europe*. Ed. T. Pestell & K. Ulmschneider.
Koch, Hanne Dahlerup, 1997: Ahlgade 15 – 17, Holbæk. I *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1994-95*.

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder (KLNM). 1956-78.

Liebgott, Niels-Knud, 1982: Jernløsegård. En middelalderlig gårdtomt i Sønder Jernløse, Holbæk amt. I *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1980*.

Madsen, Per Kristian, 2001: Gravens vellugt. Danske gravpotter fra middelalderen. I *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1999*.

Nyberg, Tore, 2002: Danmarks kristning – fra Ansgar til Erik ejegod. I *Kristningen i Norden – et 1000-års jubilæum*. Mindre skrifter udgivet af Center for Middelalderstudier, Odense. Nr. 21, 2002.

Nymark, Lis, 1980: Et nyfundet gravsværd fra Øm Kloster. I *Hikuin 6*.
Olsen, Olaf, 1966: *Hørg, hov og kirke*.

Olsen, Olaf, 1996: De danske middelalderklostres arkæologi. I *Hikuin 23*.

Olsen, Olaf, 1999: *Da Danmark blev til*.

Roskildekrøniken. Oversat og kommenteret af Michael H. Gelling. 1979.

Stiesdal, Hans, 1982: Gård og kirke. Sønder Jernløse-fundet belyst ved andre sjællandske eksempler. I *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1980*.

Noter

- 1 Etting, V & Engberg, N. 2004. s. 119-24.
- 2 Jørgensen, L. 2003.
- 3 Olsen, O. 1966. s. 110-11.
- 4 Olsen, O. 1966. s. 56
- 5 I den norrøne litteratur omtales særlige kultledere, "goder", "vølver" m.fl., som refererer til personer af begge køn. Men det er ikke til entydigt at afgøre, om der i de enkelte situationer, hvor omtalen forekommer, hentydes til kongen/stormanden i deres funktioner som kultledere eller særlige kult-specialister. Der er nyere undersøgelser som holder på synspunktet om et professionelt præsteskab, men argumenterne er ikke overbevisende. For yderligere

- diskussion se Andrén, A. 2003. s. 318-19
- 6 Olsen, O. 1999, Nyberg, T. 2002, Bolvig, A. 1992,
- 7 Olsen, O. 1999. s. 84
- 8 Christensen, T. 2004. s. 146-147
- 9 Henvisning til Ansgars levnedbeskrivelse (Carelli s. 240)
- 10 Roskildekrøniken 1979. s. 17 og 20
- 11 Carelli, P. 2001. s. 240-44
- 12 DRB 1R 2B:56
- 13 Dahlerup, T. 1974. sp. 291-95
- 14 DK, s. 1901-1922
- 15 Bolvig, A. 1992. s. 85-87
- 16 Bolvig, A. 1992, s. 85-87
- 17 Stiesdal, H. 1982, s. 168-169 og DK s. 2373-2374.
- 18 Liebgott, N-K. 1982. s. 130. Her er henvisning til yderligere kildemateriale. Om udgravningen og det righoldige genstandsmateriale i øvrigt se s. 126-165.
- 19 Huitfeldt, A. s. 72
- 20 DK, s. 2117-2118
- 21 DK, s. 3303-3324
- 22 DK, s. 2945-2948, Koch, H. 1997. s. 156-57
- 23 Andrén, A. 2000. s. 8
- 24 Madsen, P.K., 2001. s. 95-96
- 25 DK. s. 2948-49
- 26 RA. Kanc.Brevb.1573
- 27 Se Koch, H. 1997
- 28 Koch, H. 1997. s. 39
- 29 Hartmann, N. & Pedersen, L. 1999. s. 146-49
- 30 Olsen, O. s. 23-24
- 31 Hartmann, N & Pedersen, L. 1999. s. 35-50. DK. S.3327-40
- 32 Nymark, L. 1980 s. 121-134
- 33 DK. s. 3341-42
- 34 KLNLM 6. s. 682
- 35 DK. s. 3325-26
- 36 DK. s. 3343
- 37 Olsen, O. 1966. s. 244
- 38 DK. s. 2949-50
- 39 Engberg, N. 1991. s. 200-201
- 40 RA. DaKanc. B 54. Sjællandske registre nr. 11 f. 5r, ref. I KancBrevb. 10 april 1572

Mette Lund Andersen

Rundtur til vestsjællandsk industrihistorie

År 2007 er udnævnt til industri-kulturens år. I den anledning gik museerne i Vestsjællands Amt i 2004 sammen om et projekt, der skulle skaffe overblik over industrisamfundets kulturarv i amtet. Projektet var del af Kultur- arvsstyrelsens landsdækkende satsning på at udarbejde regionale oversigter over væsentlige industrier, der er karakteristiske i forhold til den regionale og nationale industrihistorie.

Denne artikel tager læserne med på en industrihistorisk rundtur i Vestsjælland til nogle af de virksomheder, som på forskellig vis er eller har været karakteristiske for egnen. Øl, ost og tærskværker er nogle af de typiske produkter, som er blevet fremstillet på fabrikker i Vestsjælland siden midten af 1800tallet. Mange af disse fabrikker producerer fortsat, og nuværende og tidligere ansatte kan fortælle om arbejds-

livet i 1900tallet og frem til i dag. Andre virksomheder er lukkede i dag, og deres historie er ikke altid blevet gemt. Som det vil fremgå af denne artikel, er der stor forskel på, hvor meget museerne i Vestsjælland ved om de enkelte virksomheder og deres historie. Nogle steder kan læseren komme med ind ad fabriksdøren og fornemme travl- heden i produktionen, andre steder må læseren nøjes med betragte fabrikken udefra og danne sig et indtryk ved hjælp af mere faktuelle oplysninger.

Industrien og landbruget

Industrien i Vestsjælland har siden den spæde start i midten af 1800tallet i vid udstrækning været relateret til landbruget. Forarbejdning af vegetabiliske produkter, som tidligere var foregået i hjemmene, flyttede efter- hånden til industrien med opret- telsen af dampmøller og bryggerier, som forarbejdede korn, og slagterier og mejerier som for-

ædlede landbrugets kød- og mælkeproduktion. Samtidig var mekaniseringen af landbruget godt i gang. De gode landbrugs- konjunkturer og den spirende fødevarerindustri gav metal- og maskinindustrien vind i sejlene. Metalindustrien spillede en central rolle i forhold til det frem- voksende industrisamfund dels med hensyn til produktion af landbrugsmaskiner, som kunne lette arbejdet og øge produktion- en i landbruget, og dels med pro- duktion af maskiner til den vok- sende fødevarerindustri. I det føl- gende skal vi besøge forskellige typer fabrikker og se på produktionen af både øl, ost og tærsk- værker.

Dampmøller

I perioden fra 1850-60 fik næsten alle provinsbyer et jernstøberi og et dampbrænderi, og mange steder grundlagdes også en dampmølle, der med kraft fra en dampmaskine kunne male korn til mel meget mere effektivt end

vindmøllerne. De første dampmøller uden for København blev bygget i Nakskov i 1852 og i Maribo og Skælskør i 1853.¹ I Vestsjælland var der også dampmøller i blandt andet Sorø, Kalundborg, Holbæk, Ringsted og Slagelse.

Holbæk Dampmølle startede sin produktion i 1876 og fortsatte frem til begyndelsen af 1970'erne. Dampmøllen rummede en silo med automatisk losseanlæg, der kunne modtage 300 tons korn i timen. Anlægget var indrettet til automatisk behandling af kornet, som via transportbånd blev ført gennem rensemaskine og videre til fordeling og blanding i tønder. Det store bygningskompleks, som har givet navn til Dampmøllevej, lå overfor det sted, hvor Holbæks rådhus ligger i dag.

Af de mange tidligere dampmøller i Vestsjælland er det i dag kun Ringsted Dampmølle, der endnu er i funktion som den sidste større mølle øst for Storebælt. Møllen modtager i dag korn til forarbejdning fra hele Sjælland. I 1987 blev fabrikken opkøbt af den landsdækkende virksomhed Cerealia Danmark A/S, der er en del af en af Europas største møllerikoncerner.

Bryggerier

Indtil midten af 1800tallet foregik ølbrygning fortrinsvis i private husholdninger eller i små håndværkervirksomheder i de større byer. Ølproduktionen skete ved overgæring, hvorved øllet kunne brygges på få døgn. Omkring midten af århundredet kom det undergærede og langtidsholdbare bajerske øl til Danmark. Produktionen af denne øltype tog længere tid på grund af længere gæring, og gæringsprocessen krævede afkølingsfaciliteter. Der var derfor fordele ved at udføre den mere komplicerede bryggerproces på bryggerier, som havde faciliteter og kapacitet til storproduktion.

Efter 1850 grundlagdes en række bryggerier i landets købstæder. I Vestsjælland blev der etableret bryggerier i blandt andet Kalundborg 1852, Nykøbing Sjælland 1855 og Skælskør 1883. De fleste bryggerier er i løbet af 1900tallet lukket eller fusioneret med andre bryggerier. I dag er der kun et stort industrielt bryggeri tilbage i regionen, nemlig Harboes Bryggeri i Skælskør.

Industridynastiet Harboe i Skælskør

I Skælskør by findes en række virksomheder med tilknytning til

slægten Harboe, som i særlig grad har haft betydning for byens industri i mere end 150 år. Med virksomhederne Skælskør Dampmølle, Skælskør Frugtplantage, Harboes Bryggeri og Harboe Kalkunfarm har familien Harboe siden slutningen af 1800tallet skabt et helt lille industridynasti i Skælskør, som med succes er videreført helt frem til i dag.

Historien om Harboes industrier går tilbage til midten af 1800tallet hvor, pastor Niels Madsen Harboe arvede sin brors virksomhed, der bestod af et brændevinsbrænderi og to vindmøller. Brænderiet og den ene mølle brændte i 1849, og i stedet opførte pastor Harboe i 1853 et dampbrænderi og en dampmølle. Ved pastorens død overgik dampmøllen til to af hans sønner, der videreførte melproduktionen, indtil møllen i 1896 blev solgt. En tredje søn, Jørgen Harboe, arvede dampbrænderiet og var i 1883 med til at stifte bryggeriet Harboe og Lotz sammen med købmand Jørgen Lotz. Imens bryggeriet blev opført i Skælskør, tog Jørgen Harboes søn Gunner Harboe til Tyskland for at lære ølbrygningens kunst. Hjemvendt fra sin studierejse

Fig. 1. Bryggeriets gamle og nyes bygninger ligger side om side på bryggeriets store areal. Det ældste bryghus på 4 etager samt de øvrige gamle produktionsbygninger er muret i gule sten med smukke udsmykninger af facaderne og med tag af brun og rød tegl. Ud mod vandet findes kontorlokaler indrettet i den tidligere direktørbolig.

overtog han nogle år efter bryggeriet, som senere gik i arv til sønnen Frederik Harboe og siden til dennes søn Gunner Harboe, der i 1949 ændrede navnet til

Harboes Bryggeri. I 1984 blev Bernd Griese direktør for Harboe koncernen, som både rummer flere bryggerier og en kalkunfarm. Berndt Griese er gift med

Gunner Harboes datter Kirsten Gunnensen Harboe, og bryggeriet er således efter 123 år fortsat i samme families eje. Harboe Bryggeri omfatter i dag foruden bryggeriet i Skælskør flere udenlandske bryggerier.

Af de mange tidligere vestsjællandske bryggerier er det kun Harboes, som har formået at overleve og udvikle sig ind til i dag. Bryggeriet har haft held til at lancere sin pilsnerøl som en populær discountøl på det danske marked, og de fleste danskere kender sikkert i dag til Harboes øl og sodavand. Harboes Bryggeri har relationer til andre virksomheder i Skælskør området, der også er kendt ud over regionen. Det gælder Harboe Farm, en del af Harboe koncernen, som producerer kalkunkød til hele landet. Der er endvidere en forbindelse mellem Harboes Bryggeri og marmeladefabrikken Skælskør Frugtplantage, idet stifteren af frugtplantagen var gift ind i Harboe-familien. I dag er navnet Skælskør Frugtplantage solgt, men selve plantagen i Skælskør er fortsat en del af Harboe-koncernen, og bryggeriet fremstiller en frugtdrik på basis af produktionen fra plantagen.

Fig. 2. Høng Camembertfabrik. Fabriksbygningen med kontorer og produktionslokaler står i dag tom. I dag produceres Høng ostene i Jylland.

Familien Harboes industriforetagender har i den grad sat sit præg på bybilledet i Skælskør. Bryggeriets store fabriksanlæg, som er et af de ældste bevarede bryggerianlæg i Danmark, dominerer havneområdet i Skælskør by. Skælskør Dampmølle er i dag fint restaureret og fungerer med sin centrale placering på havnen som et vartegn for Skælskør. Rundt om i byen findes desuden en række private villaer, som ligeledes har været i familien

Harboes eje. De fysiske spor fortæller historien om det industrielle gennembrud i Skælskør og om en række mindre virksomheder, der gennem det 20. århundrede udviklede sig til en stor samlet koncern, som den dag i dag er med til at profilere Skælskør som industriby.

Høng Camembert

I Vestsjælland blev en lang række mejerier etableret i slutningen af 1880'erne. Mejerierne produce-

rede både mælk og ost, først efter 1900 fandt en egentlig specialisering i mælkemejerier og ostemejerier sted.

Et af de specialiserede ostemejerier i Vestsjælland var Høng Camembertfabrik. Fabrikken havde til huse i det tidligere Kildebrønde Mejeri fra 1888, som blev solgt til camembertfabrikken i 1924. Det var den mejeriuddannede grosserer Rasmus Hansen, der startede produktio-

nen af camembertost efter fransk forbillede men med en tilpasning til danske smagsløg, det vil sige i en mildere udgave. I de første år arbejdede Rasmus Hansen på at gøre camembertost til en helårsvare. På det tidspunkt var osten nemlig en sæsonvare, som blev fremstillet af råmælk og derfor havde kort holdbarhed. Mælken til produktionen kom fra besætninger i lokalområdet, blandt andet flere herregårde, og fabrikken købte også overskudsmælk fra andre mejerier. Rasmus Hansens to sønner kom ind i firmaet i 1930'erne og drev virksomheden videre efter faderens død i 1946. Rasmus Hansen havde på det tidspunkt købt Midsjællands Herregårdsmejeri ved Glumsø med henblik på at starte en produktion af Roquefort ost (kaldet Danablu). Høng Camembertfabrik købte i 1950'erne også Borup Mejeri og mejeriet Skovvang ved st. Merløse. Her produceredes blandt andet den populære Skovvang ost. En række mejerier med hvert sit specialprodukt var således knyttet til Høng Camembertfabrik. Med de mange afdelinger rundt omkring i regionen var Høng Camembertfabrik et sandt osteimperium.

Mælkeproduktionen på de sjællandske landbrug faldt gennem 1960'erne og 70'erne, og malkekvæget blev i stigende grad koncentreret i Jylland. Nedgangen betød at de opkøbte mejerier måtte lukkes. Skovvang Mejeri blev nedlagt i 1970 og Borup Mejeri i 1972. Høng Camembertfabrik blev opkøbt af Mejeriselskabet Danmark i 1970. Man bibeholdt produktionen af hvidskimmelost i Høng indtil 1999, hvor fabrikken lukkede og produktionen af Høng Camembert blev flyttet til mejerier i Jylland. Mejeribygningerne fra Høng Camembertfabrik ligger fortsat på Herslevvej i udkanten af Høng.

Jern og metalindustri

Vi bevæger os nu væk fra fødevarerindustrien og kaster i stedet blikket på nogle af de metalindustrier, der blev etableret i Vestsjælland i 18- og 1900tallet, og som fortsat producerer i dag. I Vestsjælland blev der fra 1840 og frem etableret en lang række små maskinfabrikker både i byerne og på landet. Flere af disse startede med produktion af landbrugsmaskiner og redskaber, men lagde med tiden produktionen om efter markedets efterspørgsel og blev underleve-

randører til andre industrivirksomheder.

En af de tidligste maskinfabrikker i Vestsjælland var Peder Lunges Jernstøberi. I 1842 grundlagde Peder Lunge et jernstøberi i sit hjem ved Næsbyholm sydøst for Sorø. Ejendommen lå på en skråning ned mod Susåen, og vandkraften i et sidevandløb til åen blev udnyttet til at drive støberiets blæsebælg. På jernstøberiet blev der fremstillet mange typer landbrugsmaskiner og fabrikken var en af de første i landet til at fremstille tærskværker og hakkelsemaskiner. I 1856 blev jernbanen lagt tværs over Sjælland, hvilket betød en letelse for transport af blandt andet industrivarer. Peter Lunge flyttede i 1863 sin fabrik til Sorø, hvor der var station. Jernstøberiet Lunge og Søn blev en stor virksomhed i byen og beskæftigede i 1920'erne omkring 100 mand. I 1959 blev Lunge og Søn overtaget af A/S Kongskilde Maskinfabrik, og i 1970'erne flyttet til industrivarteret i Pedersborg. Kongskilde Maskinfabrik er stiftet i 1949 og har siden begyndelsen produceret landbrugsmaskiner, som gennem årene er blevet teknisk mere og mere avancerede. Fabrikken har med sine

højteknologiske løsninger kunnet bibeholde sin landbrugsrelaterede produktion, som i dag er rettet mod kunder i hele verden. Kongskilde Maskinfabrik er i dag en af de største virksomheder i Sorø.

Jernstøberiet Lunge og Søn med fabriksbygninger, direktørbolig og arbejderboliger lå i Priorgade i Sorø. I dag er en del af fabrikskomplekset revet ned, mens resten af det gamle jernstøberi er indrettet til boliger.

Skuderløse Maskinfabrik

Ved Holmegaard Mose ligger Skuderløse Maskinfabrik, som er grundlagt i 1942 af brødrene Frede og Charles Christensen. Grundlæggerne udnyttede tørv i mosen til en beskeden tørve- og briketproduktion, der dog voksede til en årsproduktion på 30.000 tons, inden produktionen stoppede i begyndelsen af 1950'erne. Tørveeventyret sluttede, men overskuddet fra tørv blev investeret i nye produktioner på Skuderløse Maskinfabrik. BFC-knallerten er måske det produkt, der har gjort virksomheden kendt. 'Røvsliberen', som knallerten hed i folkmunde, var en cykel med påhængsmotor, som blev præsenteret på industrimessen i

Forum i foråret 1950, hvor den straks slog an. Omkring midten af 1950'erne var 7-800 mand beskæftiget med knallertproduktion i Skuderløse. I længden kunne salget af knallerten ikke opretholdes, selvom mere moderne udgaver af 'skubberen'

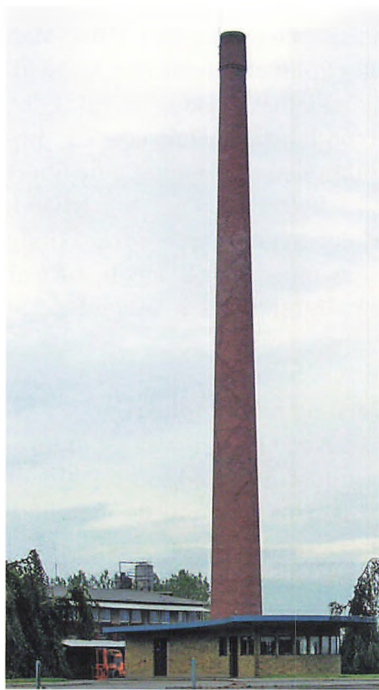

Fig. 3. Vartegnet for Skuderløse Maskinfabrik er skorstenen som var i funktion dengang fabrikken producerede tørv og briketter. Fra Skuderløse Maskinfabrik kan man se skorstenene af Holmegaard Glasværk som i 1800-tallet udnyttede mosens tørv til glasproduktion.

blev lanceret. I 1958 startede fabrikken en produktion af fedtsmurte højtrykshaner, som er fastholdt frem til i dag. Hanerne støbes i stål, aluminium og bronze og bliver fortrinsvis brugt i kraftvarmeanlæg, i olie og gasindustrien. En stor del af hanerne – omkring 80-90 % - bliver eksporteret til hele verden.

Et nyt industrikvarter i Holbæk

De første fabrikker i de vestsjællandske byer var placeret i bykernen, hvor industrien blandede sig med forretninger og privat beboelse. Det var først op imod år 1900, at man fik de første egentlige industrikvarterer, hvor nye fabrikker etablerede sig og gamle flyttede ud. I Holbæk blev der omkring år 1900 etableret et nyt industrikvarter i Holbæk ved Søndre Banevej lige ved siden af jernbanen med forbindelse til København, Kalundborg og Odsherred. Sidste del af artiklen tager læserne med til dette nye industrikvarter, hvor vi skal besøge en række metalindustrielle virksomheder. Via interviews med nuværende og tidligere ansatte på virksomhederne bliver det her muligt at komme helt ind på fabrikkerne og se, hvordan produktionen og arbejdslivet har formet sig.

Fr. Dahlgaard A/S

I 1905 kom fabrikant Frederik Dahlgaard til Holbæk og købte et stykke jord ved Sønder Banevej, hvor han startede Holbæk Motorfabrik. På den ny erhvervede grund var et vognskur, og her fandt fabrikkens produktion sted i de første år. Der kom løbende flere tilbygninger til, og i 1915 ombyggede Dahlgaard hele fabrikkens og opførte samtidig en villa til sig selv i tilknytning til produktionsbygningerne. I 1936 blev fabrikkens maskinhal udvidet, og man byggede en toeta-

gers værksteds- og lagerbygning ud mod banen. Holbæk Motorfabrik fremstillede i de første år vindmotorer, det vil sige motorer, der var trukket af vindmøller. Motorerne blev sat op mange steder i lokalområdet, blandt andet kørte Audebo Pumpestation i nogle år med klapsejls-møller fra Dahlgaards fabrik. I 1923 begyndte Frederik Dahlgaard en produktion af de såkaldte Hydria pumper, som var stempelpumper til brug i vandværker og private brønde. Det blev starten på et industrieven-

tyr for Frederik Dahlgaard. Fabrikken voksede hurtigt og havde ved 40-års jubilæet i 1945 omkring 60 ansatte. I perioden fra 1923 og til midten af 1940'erne, hvor blandt andet Grundfoss lancerede en ny og forbedret type pumpe (centrifugal-pumpen), var Dahlgaards virksomhed den førende i landet på pumpeområdet.

I slutningen af 1940'erne var der omkring 25 svende og 4 læredrenge på Holbæk Motorfabrik. Maskinerne blev trukket af forlagstøj, som igen var drevet af en stor motor. Det var den yngste læredrengs opgave om morgenen at ringe arbejdsdagen i gang og starte motoren op. En tidligere lærling og medarbejder fortæller om arbejdslivet på fabrikken:

Den yngste læredreng, han skulle altid ringe. Der var ikke noget med sirener, når vi skulle starte dengang, der var en ringeklokke. Så blev folk ringet ned. De sad oppe i spisestuen og havde klædt om. Så skulle man ringe på sådan en skibsklokke. Så stod man og kiggede på uret, og når den var halv syv, så ringede man. Og så fløj man over og startede hele motoren op.

Lærlingene arbejdede på akkord med at fremstille forskellige min-

Fig. 4. Dahlgaard A/S. Fabrikshallens flotte facade vender ud mod jernbanen. Fabrikken stifter Frederik Dahlgaard kom fra Mors, men rejste i 1905 til Sjælland, fordi han her så et marked for vindmotorer.

Frederik Dahlgaard var en af Holbæks fremmeste forretningsmænd. Ikke alene forstod han at drive sin egen virksomhed med succes, han havde også tillidsposter i forskellige bestyrelser for eksempel Holbæk Haandværker- og Industriforening, Dansk Arbejdsgiverforening for Holbæk, Teknisk Skole i Holbæk.

dre dele til pumperne, og så skulle de også sørge for at lave gas til svejsning. En uofficiel opgave for læredrengene, var at hente øl og vand til svendene i løbet af arbejdsdagen. Øl fra arbejdernes bryggeri Stjernen blev leveret til fabrikken og måtte kun drikkes i mandskabets spisestue, så det var lærlingenes opgave i smug at transportere øllerne ned i maskinhallen, uden at mester opdagede noget.

På Holbæk Motorfabrik var der en stærk faglig organisering. Det var en selvfølge, at man som ansat var medlem af fagforeningen. Når en ny mand blev ansat på fabrikken, skulle han straks vise sin fagforeningsbog til tillidsmanden. Sådan har reglerne været på de fleste metalvirksomheder, men på Holbæk Maskinfabrik var flere af svendene også involveret i fagligt og politisk arbejde. En af svendene var kommunist og kasserer i Holbæk afdelingen af Smede- og Maskinarbejderforbundet i 1940'erne, og fabrikkens tillidsmand Viktor Jensen blev i 1949 formand for fagforeningen.

Fabrikationen af pumper fortsatte indtil slutningen af 1970'erne. Da man ikke længere fremstillede

motorer, skiftede virksomheden i 1972 navn til Fr. Dahlgaard Vandværksindustri.

Virksomheden er gradvist gået over til at sælge vandværksløsninger, og på virksomheden har man i dag faglig ekspertise til at rådgive og til at montere vandværkerne. I dag køber virksomheden stort set alle dele til vandværkerne af andre produktionsvirksomheder, kun enkelte komponenter produceres stadig på værkstedet i Holbæk.

Holbæk Maskinfabrik

Holbæk Maskinfabrik blev stiftet i 1907, og lå i begyndelsen i

Villakvarteret i Holbæks vestlige ende. I 1920 flyttede fabrikken til nyopførte bygninger i industri-kvarteret ved Sønder Banevej bag ved Hotaco.

Gennem hele fabrikkens levetid blev der produceret landbrugsmaskiner på Holbæk Maskinfabrik.

Tærskemaskinerne, som løbende blev mere avancerede blev solgt i hele landet og også i udlandet og var fabrikkens mest kendte produkt i tiden mellem ca. 1930 og 1950. Herefter vandt mejetærskeren mere og mere frem og fortrængte tærskæværket som den fremmeste teknolo-

Fig. 5. Luftfoto fra Holbæk Maskinfabrik. På det gamle fabriksområde er der i dag bygget moderne beboelsesejendomme med udsigt over fjorden.

gi indenfor landbruget. Holbæk Maskinfabrik eksperimenterede kortvarigt med at producere mejetærskere, men havde ikke den fornødne kapital og vilje til for alvor at satse på dette felt. Produktionen på fabrikken var sæsonbestemt. Man producerede fortrinsvis efter ordrer, og det betød, at man lavede kartoffel-læggere i de tidlige forårsmåned, tærskværker i foråret, og så roeoptagere om sommeren. Om vinteren blev der lavet mange halmpressere.

I 1950'erne havde maskinfabrikken omkring 60 ansatte. Udover direktøren var der en ingeniør og fire værkførere samt maskinarbejdere, smede og tømrere til at bygge maskinerne. Maskinfabrikken var blandt smede kendt som Holbæks bedste arbejdsplads. Der var en god timeløn, som man fik udbetalt til tiden, og der var orden på materialer og værktøj, så man kunne komme til at lave sit arbejde og udnytte akkorderne. Drikkeri i arbejdstiden blev ikke tolereret på maskinfabrikken. Var en medarbejder beruset, blev han sendt hjem med besked om først at komme tilbage, når han var ædru. Dette var en forskel fra mange af de øvrige metalindustrier i byen, blandt

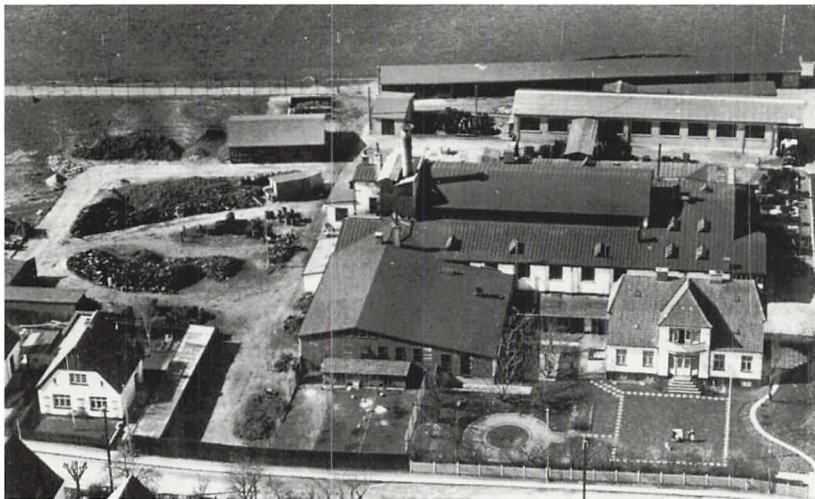
andet Holbæk Jernstøberi, hvor det var et problem, at ølforbrug hos de ansatte var temmelig højt og arbejdsniveauet tilsvarende lavt. Det gode ry gjorde Holbæk Maskinfabrik til en attraktiv arbejdsplads i byen, og mange unge var interesseret i at komme i lære på fabrikken, heriblandt flere sønner af byens bedre borgerskab, som gik maskinarbejdervejen for efterfølgende at læse til ingeniører.

Fra midten af 1960'erne begyndte produktionen på Holbæk Maskinfabrik at indskrænkes. Man var for længst holdt op med at producere tærskværker, og det var nu gødningsspredere og roeoptagere, som var hovedproduktet. Markedet for roeoptagere var dog ved at være mættet, og fabrikken fik ikke udviklet nye produkter, som kunne stå i stedet for. Maskinfabrikken begyndte gradvist at reducere medarbejderstaben, og i 1969 lukkede fabrikken helt. Fabriksbygningerne blev overtaget af nabovirksomheden Hotaco, som i en årrække brugte dem til sin produktion. Efter at Hotaco lukkede i 1980'erne blev maskinfabrikens bygninger revet ned, og i dag ligger der et nyopført boligbyggeri på den gamle fabriksgrund.

Holbæk Jernstøberi

I 1918 stiftedes Holbæk Jernstøberi på resterne af det tidligere Jansens Jernstøberi, som siden 1859 havde ligget i Blindestræde. Til Holbæk Jernstøberi blev opført nye bygninger på en nyindkøbt grund på Slotsgaardsvej (i dag Skyttens Vej) i byens nye industrikvarter syd for banen. Den første støbning på det ny støberi fandt sted d. 13. august 1918. Med masseproduktion, en bred kundekreds, et stort antal ansatte og en kompleks organisationsform med direktør, mestre og et stort antal faglærte og ufaglærte formere og rensere blev Holbæk Jernstøberi i sin nye form en typisk mellemstor købstadsvirksomhed.

Det nyopførte fabrikskompleks bestod i 1918 af en støbehal, der var indrettet med tidens mest moderne teknik i form af kupo-lovn,² elektrisk løbekran i loftet og moderne støberimaskiner. Ved støbehallens vestside var indrettet et renseshus, hvor det støbte gods blev rengjort og bearbejdet. Til jernstøberiets direktør opførtes en herskabelig villa i 2 etager lige ved siden af støberiet. Rundt om villaen lå en stor have, og i støberibygningen var der garage, hestestald og et

Fig. 6. Luffoto af Holbæk jernstøberi. I midten af billedet ses støbehallen hvor skorstenen stikker op i enden. På pladsen foran støberiet ligger gammelt jern og cinders til at fylde i ovnen. Ved siden af Støberiet ligger den flotte direktørvillaen med en fint anlagt have til.

dueslag, som direktøren også disponerede over. Allerede efter 2 år blev støberiet udvidet med et nyt modelkammer samt et ekspeditionslokale i forlængelse af støbehallen. I perioden fra 1929 og frem til midten af 1950'erne blev der løbende opført tilbygninger til jernstøberiet. Tilbygningerne er stort set alle tegnet af henholdsvis Frederik Vilhelm Olsen og Marius Pedersen, to af Holbæks bedste arkitekter.

Indtil 1966 foregik produktionen manuelt med smeltning af jernet

i kupolovn og derfra manuel transport af det flydende jern i støbeskeer til støbeformene. I 1962 opførtes en ny og større støbehal med tilhørende sandtårn, hvorfra det moderne sandfordelingsanlæg, som sender støbesand ud til de enkelte formmaskiner, kunne styres, og få år efter fik støberiet elektriske smelteovne.

Holbæk Jernstøberi var et kundestøberi, hvis produktion var beregnet på afsætning til byen og oplandet. Støberiet drog endvidere fordel af sin centrale placering på Sjælland og af nærheden

til København. Jernstøberiet var gennem mange år underleverandør af støbegods til større og mindre industrivirksomheder på Sjælland, til de store kunder hørte Bukhs Maskinfabrik i Kalundborg og B&W i København. Kunderne havde deres egne modeller af emner liggende på støberiet, og kunne så bestille det ønskede antal eksemplarer af det pågældende emne. Modellerne blev enten lavet i støberiets modelværksted eller hos kunden selv. Nabovirksomhederne Holbæk Maskinfabrik og Holbæk Motorfabrik, som fik alt deres støbegods fra jernstøberiet, havde således deres egne modelsnedkere ansat og leverede selv modellerne.

Holbæk Jernstøberi var således gennem en årrække underleverandør af støbegods til industrien, men har gennem de seneste år genoptaget ideen med at anvende støbejern til gadeinventar m.v. I 1995 stiftedes firmaet GH Form i tilknytning til jernstøberiet. GH Form arbejder sammen med en række af landets førende arkitekter og møbeldesignere om design og produktion af støbejernsinventar til det offentlige rum, dvs. lygtepæle, pullerter, bænke, støbejernsfli-

ser mv. Det har betydet, at hovedparten af jernstøberiets produktion i dag er designprodukter i støbejern til GH Form. Støberiet har endvidere en del specialopgaver med restaurering og kopiering af gammelt støbegods. Indenfor denne type opgaver har støberiet stor ekspertise og er blandt de dygtigste i landet

Støbedag

Der findes fem typer ansatte på Holbæk Jernstøberi:

Støbemester, som tilrettelægger og udfører støbningerne.

Ovnmanden, som passer ovnen og klargør det flydende jern.

Sandmanden, som sørger for den rette blanding af sand til støbeformene.

Formerne, som laver støbeforme omkring en model.

Renserne, som renser og klargør de støbte emner.

På Holbæk Jernstøberi støbes der 2-4 gange om ugen. På støbedage møder ovnmanden som den første klokken 3 om natten og begynder at fylde ovnen med den rette blanding af gammelt jern, granuleret stål, magnesium og silicium. Ovnmandens opgave er at holde øje med ovnens temperatur og løbende tage prøver af det flydende jern for at kontrol-

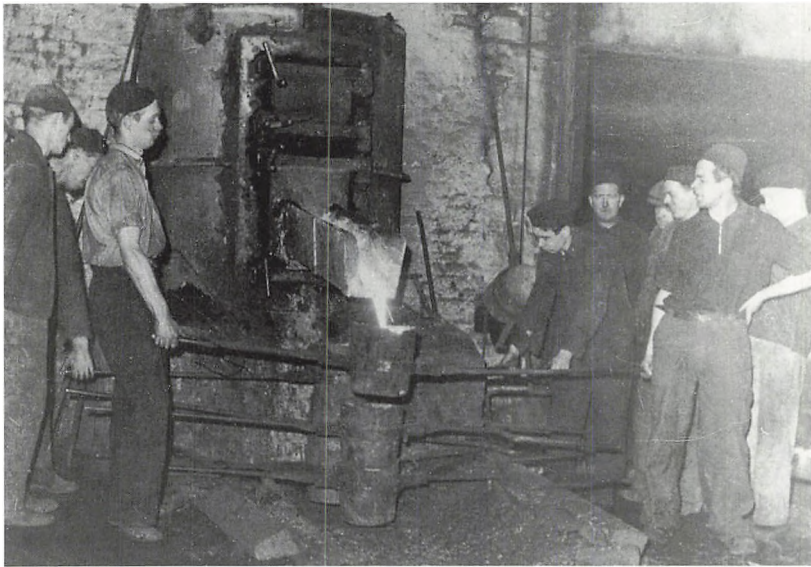

Fig. 7. En arbejdsmand på Holbæk Jernstøberi er i gang med at lave en støbeform. Han stamper det sorte støbesand fast rundt om en model, som ligger i bunden af jernrammen. Når formen er færdig kan den løftes fri af modellen og i hulrummet kan der støbes et nyt emne i jern.

lere indholdet af kulstof, silicium mv. Med jævne mellemrum fjerner han slagter fra jernets overflade med en lang spatel, eller han tilsætter nogle håndfulde sand, som også er med til at rense jernets overflade. Ovnmanden opererer med mange for-

mer for støbejern, der er inddelt i kategorier efter hårdhed. På en støbedag kan han nå at smelte to forskellige typer jern i ovnen.

Når jernet har opnået den rette temperatur, opvarmer ovnmanden støbeskeen med en gas-

Fig. 8. Foto fra Holbæk Jernstøberi u. å. To og to står støberne klar med en støbeske og opsamlers det flydende jern, når det løber ud af ovnen. Herfra hen til en støbeform og tilbage til ovnen efter en ny portion. Det var et tungt, varmt og beskidt arbejde at være ansat på et jernstøberi.

brænder. Støbeskeen er en stor metalspand, som hænger i en krog og kan flyttes ved hjælp af truck og kran. Når støbeskeen er varm, fyldes den med flydende jern fra ovnen. Herefter sørger støbemesteren og hans medhjælper for at transportere den fyldte støbeske ind i støbehallen, hvor en række støbeforme af sand er gjort klar. Det er støbemester, som foretager støbningerne, han tipper støbeskeen med det flydende jern, så jernet løber ned i sandformens indløb. Det sker

meget præcist, uden at noget jern hældes ved siden af. Når alle forme er fyldte, hentes nyt varmt jern fra ovnen, og man går i gang med at støbe med Disamatic maskinen, hvor mindre emner kan støbes automatisk.

Det hårdeste arbejde på et jernstøberi har altid været udslagning, rensning og slibning af de støbte emner. Det er et beskidt og varmt arbejde at befri de støbte emner for sand og at slibe dem fri for uregelmæssigheder.

På Disamatic-maskinen foregår rensningen delvis automatisk, men de fleste håndformede og maskinformede støbekasser skal slås ud med håndkraft og efterfølgende renses for sand og slibes. Før i tiden foregik udslagningen om natten, så støvet generede de øvrige ansatte mindst muligt. Når formerne mødte på støberiet om morgenen, var støbekasserne tømte, og de støbte emner flyttet til rensneriet, og der var fejlet, så de kunne komme i gang med dagens opgaver. I dag foregår udslagning og rensning om dagen i de samme lokaler, hvor støbningerne finder sted, så det er ikke blevet et mindre beskidt arbejde at være støberiarbejder i dag.

Nye tider

Da Holbæk Jernstøberi, Holbæk Motorfabrik, Holbæk Maskinfabrik med flere blev etableret i det nye industriområde i Holbæk, var der stort set ingen beboelse i kvarteret, bortset fra de til fabrikkerne opførte direktørvillaer. Beboelsesbyggeriet i området på Skyttens Vej og Riffelhavevej blev først påbegyndt længe efter at fabrikkerne var opført. Området i Holbæk var således fra starten tænkt som et industrikvarter. Tiden har

Fig. 9. Støbning på Holbæk Jernstøberi maj 2005. I dag hænger støbeskeen i en kran og tipper når støbemester drejer på et lille hjul. Hans assistenter styrer kranen og sørger for at klargøre indløbet til støbeformen. Det er stadig et varmt og beskidt arbejde at være ansat på et jernstøberi.

imidlertid indhentet byplanlægningen, og i dag er det gamle industrikvarter et attraktivt boligområde, blandt andet på grund af sin centrale beliggenhed i byen og mulighederne for udsigt til fjorden. Både Holbæk Jernstøberi og Dahlgaard A/S er derfor i dag fysisk trængt af de boligområder, som skyder op på

fabriksarealerne i det gamle industrikvarter. Holbæk Jernstøberi får jævnligt klager fra naboerne over støj- og støvgener fra produktionen og overvejer at flytte sin produktion til en helt anden by eller måske til udlandet. Dahlgaard A/S kan ikke udvide sit fabriksområde yderligere, og ledelsen har planer om at flyt-

te fabrikken til Spånnebæk, som er Holbæks nyeste industrikvarter. Hvis de to virksomheder flytter, forsvinder to af Holbæks gamle industrielle kulturmiljøer, og et af de tidligste anlagte industrikvarterer i byen tømmes for sin oprindelige funktion. Det vil betyde, at der næsten ikke vil være fysiske spor tilbage, der fortæller historien om Holbæk, som en betydningsfuld by for metalindustriel produktion.

Afrunding

Denne artikel har præsenteret læseren for en række markante industrivirksomheder i Vestsjælland. En ting er dog at læse om de vestsjællandske fabrikker, en anden ting er at se dem selv. Der skal derfor lyde en opfordring til at tage ud i det vestsjællandske landskab og opleve både de her omtalte og andre industrier på egen hånd. Mange virksomheder har en spændende historie som kan aflæses i bygningerne og beliggenheden og nogle virksomheder arrangerer endvidere guidede rundture i produktionen for interesserede. Det kan være en spændende indgang til at opleve den regionale industrihistorie og industrielle dagligdag på nært hold.

Kilder/litteratur

Antonsen, J. 1945: Fr. Dalgaard. Holbæk Motorfabrik.

Hansen, Knud 2003: *Høng - et mejerihistorisk vingesus*: en beretning om ostepioneren Rasmus Hansen og HØNG virksomhederne 1907-1971. Viby J. Arla Foods.

Hertz, Michael 1986: *Holbæk i hundred år*. Holbæk Kommune.

Historiske huse i Sorø. Nationalmuseet og Sorø Amtsmuseum 1982

Holbæk Byplan. Teknikerudvalgets redegørelse. Holbæk 1944

Jensen, Hannelene Toft 1986: Da dampen kom til Skælskør: uddrag af N.M. Harboes breve vedr.

opførelse af et dampbrænderi og en dampmølle 1849-1853. I: *Fabrik og bolig*, nr. 2.

Petersen, J.I., 1979: Snedkersvend lagde i Næsby grunden til Lunge & Søns jernstøberi og maskinfabrik. I: *Jul i Sorø*. Årg. 27. *Skjelskør gennem hundrede aar*. Skjelskør 1932

Riedevaldt-Schiött, K. 1953: *Aktieselskabet Holbæk Jernstøberi gennem 25 Aar*.

Sestoft, Jørgen 1985: *Danmarks arkitektur. Arbejdets bygninger*. Gyldendal

Thomsen, Albert 1936-42: *Holbæk Købstads Historie*. Holbæk.

www.arla.dk

www.harboe.dk

Noter

- 1 Af disse tre er bygningerne fra Skælskør og Maribo dampmøller endnu bevaret og nu indrettet til kontorer og boliger.
- 2 En kupolovn er en ovn til smeltning af støbejern. Den består af en lodret jernkappe som bliver muret op indvendig. Neders er et tappehul som stoppes med en prop af ler.

Fra Holbæk Amt til Nordvestsjælland Historisk Samfund igennem 100 år

Peter Blumensaadt

Historisk Samfund for Holbæk Amt grundlagdes i 1906

Historisk Samfund for Holbæk Amt stiftedes ved et møde afholdt på rådhuset i Holbæk d. 15. februar 1906. Forud for dette møde havde der været afholdt andre møder imellem historisk interesserede mænd fra Holbæk og Odsherred.

Allerede i 1904 var en kreds af mænd i Odsherred gået sammen og dannet et Historisk Samfund for Odsherred. De fulgte en lokal-historisk strømning i samfundet, der opmuntrede til oprettelsen af amtshistoriske selskaber. I 1902 havde man stiftet landets første selskab i Ribe og snart fulgte Vejle Amt efter. I 1906 kom så foruden Holbæk Amt, Frederiksborg og Bornholms amter med.

Odsherredselskabet var stiftet i 1904 med det formål at få en borgruin i Asnæs fredet samt at bygge en museumsbygning i Asnæs og at indsamle genstande hertil.

Da tanken om at danne et historisk samfund modnedes i Holbæk, tog man kontakt til odsherredselskabet med det formål at få dannet et selskab for hele Holbæk Amt. På et møde d. 3. november 1905 samledes en kreds af mennesker fra Odsherred og Holbæk og det besluttedes at nedsætte et udvalg bestående af redaktør H.J. Hansen, Holbæk Posten, skoleinspektør Rasmussen og borgmester N.E.Hansen, der skulle arbejde for sagen. De tog kontakt til interesserede i Kalundborg, og herfra nedsatte man et lignende tremandsudvalg bestående af forpagter Holm, Lerchenfeldt, læge J.S.Møller, Kalundborg og forstander J. Nylev, Ubbø .

Disse seks fra henholdsvis Holbæk og Kalundborg mødtes således d. 15. februar 1906 på Holbæk rådhus med Lærer L. Andersen, Høve, malermester Nielsen, Høve og gårdejer C. Larsen, Hustofte fra odsherredkredsen, og her besluttedes det endeligt

at stifte Historisk Samfund for Holbæk Amt.

Disse ni kom til at danne den første – uformelle – bestyrelse for Historisk Samfund. Den konstituerede sig med borgmester N.E. Hansen som formand, redaktør Hansen som sekretær og skoleinspektør Rasmussen som kasserer. Der valgtes to revisorer nemlig pastor Prytz i Vig og folketingsmand P.Madsen, Eskildstrup. Desuden nedsattes et udvalg til at forberede udgivelsen af en årbog: L. Andersen, Høve, redaktør Hansen og forstander J.Nylev samt et udvalg, der skulle stå for afholdelsen af møder: forpagter Holm, skoleinspektør Rasmussen og malermester Nielsen.

Nu manglede blot den stiftende generalforsamling. Den afholdtes i Holbæk, hvor valget af den midlertidige bestyrelse konfirmeredes. Allerede det første år indmeldte omtrent 200 personer sig i Historisk Samfund.

Redaktør Hansen beskrev Historisk Samfunds rolle med følgende billede:

"Morsomt vilde det jo være, om en gammel Sagamand, der havde set og kunne fast erindre sine tusinde Somre, tog os ved Haanden og førte os rundt gennem Holbæk Amt. Han vilde, for hvert Skridt vi fulgte ham, have noget at fortælle, paa mange Steder vilde han dvæle med særlig Inderlighed og fortælle længe. De gamle Dage med deres glædelige og sørgelige Begivenheder vilde leve op for os mens den gamle fortalte. Vi vilde forstaa og føle, at vi træder paa historisk Grund. Vi vilde faa disse vore hjemlige Egne dobbelt kære, og vor Sans vilde udvides til at omfatte vort lille Land med dets rige Minder om den Kærlighed, der, som det nok skal vise sig, gør et Folk sundt og stærkt og levedygtigt, skikket til at bære dets Historie videre.

En saadan Sagamand, om end noget mere famlende og ikke slet saa sikker paa Hukommelsen, vilde "Historisk Samfund for Holbæk Amt" gerne være.

Nu bejler det til Befolkningens Gæstfrihed og uundværlige støtte."

Dette udtryktes igennem de første vedtægter på følgende måde:

Historisk Samfund for Holbæk Amt.

Som før bemærket er der her i Amtet hilst en Forening af æderstaaende Staa. Alder til lærtig Kender til nedensaaende Udvalgte til at opstaa, at ender Mand eller Kvinde, der bemærket sig til Sigtelsen, kan blive Medlem af Foreningen indom at blive mindst 2 Aar aarlige eller mindst 25 Aar, og daag for alle Dem af Foreningen udvalgte Mand bliver udbetalt gealt til Medlemmerne.

Sigrelsen bestaa af 9 Medlemmer, der vælges ved Årlig Åftemning ved Stemmerøbet, der afholdes til Medlemmerne.

Den forenlige Sigrelse bestaa af følgende: Borgmester N. G. Hansen, Holbæk Sæmmand, Redaktør B. J. Hansen, Holbæk Sæmmand, Skoleforstander P. A. H. Hansen, Holbæk Sæmmand, Værge B. Andersen, Døer, Maskinmester B. Møller, Døer, Trædelemmester G. V. Hansen, Døer, Skoleforstander, Jernsogter S. Olsen, Værge B. Hansen, Holbæk Sæmmand, B. Hansen, Holbæk Sæmmand, B. Hansen, Holbæk Sæmmand.

Sigrelsen er der valg et Mand til at forandle og lede Ordningen af de herre Slæder, Udvalgte bestaa af Borgmester S. Olsen, Værge B. Hansen, Holbæk Sæmmand, Skoleforstander B. Hansen, Holbæk Sæmmand.

Den udvalgte Udvalgte til at indtræde i Samfundet igær laalede:

A. Hese igær Amtet er der i de lærte War hilst Foreninger til Bevarelse af nedlige historiske Bunker og for i det hele at samle og nærre den historiske Sans i Almindelighed. I Hise Amt hilst en saadan Forening i 1892, I Hise Amt opretted en Forening i Hise, i Hise Amt og Hise Amt er ligende Foreninger under Samfundet. De to fornlige Foreninger arbejder allerede indrettede fra Staten og fra Amtet i Hise Amt.

I Holbæk Amt er der for godt et Mand Tid Hise oprettet en Hise Amt Forening for en mindre Tid til Amtet, nemlig "Historisk Samfund for Holbæk Amt". Et maatte dog ligge nær at udvalde en saadan Forening Udvalgte til at omfatte alle Amtet. Konen herom drages frem for en Tid Hise og drages til et War indtræder i Holbæk og

Holbæk Amt. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

Man vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

I Hise Amt vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet. Der vælges paa disse Måder Udvalgte, bestaaende af Mand fra forskellige Gæder i Amtet.

Fig. 1. Redaktør Hansens opfordring til indmeldelse på forsiden af Holbæk Posten d. 4. marts 1906.

Fig. 2. Lærer H.J.Hansen var redaktør på Holbæk Posten 1888 – 1916.

Vedtægter for Historisk Samfund for Holbæk Amt

§1 Samfundets Formaal er at vække og nære den historiske Sans i Amtet:

- 1) ved Udgivelse af en Aarbog
- 2) ved at fremdrage og frede stedlige Minder
- 3) ved Afholdelse af Foredrag, navnlig paa historiske Steder

§2 Medlem af samfundet er enhver, som indmelder sig til Styrelsen og betaler et aarligt Bidrag af mindst 2 Kr. eller mindst 25 Kr. én Gang for alle. Alle medlemmer modtager Aarbogen gratis.

§3 Samfundet forestaaes af en styrelse paa 9 Medlemmer bosiddende i Amtet. De vælges ved almindelig Stemmemflerhed for 3 Aar. Hvert Aar afgaar 3, de to første Gange ved Lodtrækning. Stemmesedler udsendes med Aarbogen og

maa være tilbagesendte inden 15. Januar. Styrelsen vælger Formand, vedtager Forretningsgangen og fordeler arbejdet imellem sig.

§4 Aarbogen udsendes i December Maaned. Samtidig dermed opkræves Aarsbidraget. Sammen med Aarbogen udsendes en trykt Medlemsliste.

§5 Regnskabsaaret gaar fra 1. Oktbr. til 30. Septbr. Regnskabet revideres af to revisorer, der vælges hvert Aar tilligemed Styrelse.

Et Uddrag af Regnskabet udsendes samtidig med Aarbogen.

Samfundets Kassebeholdning indsættes i en Sparekasse.

§6 Udlaan af Samfundets Arkiv kan ske ved henvendelse til Styrelsen, der kan fordr Kaution.

Samfundets aktiviteter:

Tager vi den anden pind i samfundets vedtægter: "ved at fremdrage og frede stedlige Minder", kan vi se, at der har været en del aktivitet, og at den er lykkedes.

I 1907 arbejdedes der efter forslag fra J.S. Møller kraftigt på at bevare Lindegården i Kalundborg, så den kunne undgå nedrivning. Formålet var at indsamle penge til at købe gården for. Hvorvidt etatsråd G. Bestle, der faktisk købte gården i 1907, var påvirket af denne argumentation er vanskeligt at vide, men resultatet var i hvert fald, at gården i 1910 blev åbnet som museum og i 1921 overdraget til Nationalmuseet.

Også på Nykøbingegnen ønskede man at etablere et museum og Historisk Samfunds formand

Fig. 3. Foreningens bomærke viser byseglene fra Holbæk, Kalundborg og Nykøbing Sjælland.

Fig. 4. Samfundets formand Forpagter Lunn taler ved afsløringen af mindestenen ved St. Karens kilde 28. juni 1937. S. Bay foto.

engagerede sig i 1908 i erhvervelsen af et par privatsamlinger. Herefter kom så turen til Holbæk, hvor J.P.Petersen, Ny Sonnerupgaard (der var en af initiativtagerne til stiftelsen af Historisk Samfund) i 1909 foreslog at samfundet engagerede sig i oprettelsen af et museum. Dette så bestyrelsen sig ikke i stand til at stå i spidsen for, men den lod nedsætte et udvalg, der aktivt kunne gå ind i sagen, og ved generalforsamlingen i 1910 kunne den meddele, at det kommende museum allerede var i besiddelse af en seværdig samling.

Landet over er der gennem tiden blevet rejst en række mindesten på initiativ af lokalhistoriske foreninger, amtshistoriske selskaber, turistforeninger m.v. Historisk Samfund er i denne sammenhæng heller ikke nogen undtagelse. Således rejste man i 1937 en sten over St. Karens Kilde ved Nykøbing, ligesom man bragte andre stenrejsninger i forslag.

En anden måde at "fremdrage ...stedlige minder" på var ved "Afholdelse af Foredrag, navnlig paa historiske Steder, som det nævnes til sidst i formålsparagraffen.

I alle årene har Historisk Samfund haft en aktiv foredragsvirksomhed kombineret med en årlig udflugt (i nogle år fra 1990 forsøgte det at gennemføre både en sommerudflugt og en efterårsudflugt). Disse udflugter gik (på nær en udflugt til Lund i 1910) i mange år til mål indenfor amtsgrænsen, dog med nogle afstikkere til nære mål udenfor denne (Jægerspris, Frilandsmuseet, København., Tersløsegård, Pedersborg, Stevns m.fl.). Ikke sjældent nåede man vidt omkring i amtet, som når temaet f.eks. var Hvidernes kirker. Her skildrede årsberetningerne den lange kortege af biler, som snøede sig igennem landskabet fra Fjenneslev til Bjernede, Sorø og Tveje Merløse kirker eller på den udenamts tur til Stevns hvor man besøgte Vallø Kloster, herregården Gjorslev, St. Heddinge og Højerup kirker. I 1963 bevirkede de forbedrede samfærdselsmidler at radius for sommerudflugterne kunne udvides betragteligt. Dette år sprængte man alle tidligere rammer og tog til Jylland til Tamdrup kirke og Jelling. Og det skulle ikke blive sidste gang turen gik til hovedlandet: i 1967 drog man til Djursland og besøgte Thorsager kirke og herregården Rosenholm,

og i 1971 på den første todages tur til Jylland var det igen Jelling, men nu også Bække kirke, Klebæk Høje, Bramming hovedgård og Ribe, der var målene. Nu havde rejselysten bidt sig fast. Når man nu havde været i Jylland, kunne man måske også igen tage den anden vej østover til det gamle danske land! I 1969 indtog man Skåne med Borsjö kloster, Lund domkirke og Dalby kirke. Og endelig i 1988 indtog man ved en todages udflugt det tabte land syd for grænsen med en tur til Nord- og Sydlesvig. Efterårsudflugten som et supplement til den årlige sommerudflugt bliver lanceret i 1991. Og det første år drog man til Orlogsmuseet i København. Men da man året efter igen forsøgte at lave to udflugter var der ingen tilslutning. Hverken Gl. Estrup, Glasmuseet i Ebeltoft eller en tur til Den Gamle By i Århus kunne friste medlemmerne. Men det kunne til gengæld en tredages tur til Rostok, Bad Doberon, Stralsund og Rügen som blev arrangeret sammen med museumsforeningen i Holbæk. Endnu en tur, denne gang til Kalmar og Øland, arrangeret sammen med Holbæk Museumsforening blev gennemført, men så begyndte det at knibe. En

meget velbesøgt udflugt til Rosenborg og Amalienborg i 1995 satte stort set punktum for Historisk Samfunds egne udflugtsarrangementer.

Der meldte sig efterhånden for få deltagere, og resultatet blev, at Historisk Samfunds medlemmer nu bliver inviteret med på de ture, som Holbæk Museumsforening arrangerer.

Medlemstallet

Som så mange andre amtshistoriske samfund har Historisk Samfund i de senere år set en mærkbar nedgang i medlemstallet. Der er flere meninger om årsagen til denne medlemstilbagegang.

Et er imidlertid sikkert, nemlig at den meget dygtige og professionelle formidling, som de lokale museer overalt i landet bedriver i deres dækningsområder, giver skarp konkurrence.

De historiske samfund er i vid udstrækning karakteriseret ved at afholde nogle få, årlige arrangementer, som oftest foredrag og udflugter samt udgivelsen af en årbog, der gerne skal appellere til et bredt publikum.

Historisk Samfund har heller ikke nogen udstilling eller anden offentlig, tilgængelig fysisk for-

ankring, og er således henvist til at foretage sin formidling via årbogen eller de mere flygtige arrangementer som udflugter og foredrag.

Det historiske samfund har et geografisk meget stort dækningsområde, som ikke længere i sin helhed appellerer til et publikum, der får deres kulturhistoriske oplevelsesbehov dækket af det lokale museum/lokalhistoriske forening, der oftere og oftere indtænker et regionalt, et landsdækkende eller endog et globalt perspektiv i sin formidling. Samtidig er den globale verden så nærværende i vores hverdag, at vi ønsker at fokusere på noget meget lokalt, når vi i fritiden beskæftiger os med kulturhistorien.

At der igennem hele Historisk Samfunds levetid har været udsving i medlemstallet er ganske normalt, men indtil midten af 1920'erne afløstes nedgang som regel af opgang indtil det maksimale antal medlemmer blev nået i 1926, hvor samfundet rundede 1.107 medlemmer og kunne kalde sig landets fjerde største amtshistoriske samfund. Herefter faldt medlemstallet langsomt indtil begyndelsen af besættelsen til 837 medlemmer.

Herfra steg det, takket være besættelsestidens opblomstring af nationalfølelsen, igen kraftigt indtil det toppede i begyndelsen af 1950'erne med 1.050 medlemmer. Igen faldt medlemstallet ganske støt og roligt og nu med i gennemsnit ca. 25 medlemmer om året indtil 1982 hvorefter medlemsnedgangen nåede ned på "kun" at være på ca. 12 medlemmer om året. Der er i skrivende stund ca. 160 medlemmer.

Fra Holbæk Amt

Den aktivitet, der i særlig grad har tegnet Historisk Samfund, udadtil er udgivelsen af årbogen "Fra Holbæk Amt", som er kommet næsten hvert år til dato.

Årbogen er bygget over en skabelon med 5 – 8 forskellige artikler om emner i tilknytning til det gamle Holbæk Amts historie. I de første år (indtil 1916) bragtes desuden en medlemsliste og indtil 1998, hvor Historisk Samfund udgiver årbogen i samarbejde med museerne og arkiverne i området, har den indeholdt en kortere eller længere beretning om samfundets aktiviteter i det forløbne år.

I perioden 1907 – 1920 var årbøgerne 1907 – 1916 og 1919 – 1920 standardudgaver, mens 1917 og 1918 var mere specielle, nemlig

FRA HOLBÆK AMT.

HISTORISKE AARBØGER
UDGIVTE AF
HISTORISK SAMFUND FOR HOLBÆK AMT.

— 1907. —

LEHMANN & STAGE, KØBENHAVN.
HOLM KUNSTENS FORLAGSDEJL

Fig. 5. Den første årbog udkom i 1907.

et tobindsværk af magister H.V. Clausen om Holbæk Amts topografi. I de andre årbøger var der i alt 67 artikler. De var skrevet af 32 forfattere, hvoraf nogle var foreningens medlemmer, 11 undervisere og 8 var faguddannede kulturhistorikere, af hvilke ikke mindre end 6 var ansat på Nationalmuseet. Og endelig var 5 af forfatterne præster, og 2 var egentlige forfattere, som levede af deres skribentvirksomhed. Af de 67 artikler perioden indeholder, er de 13 erindringer, 7 publiceringer af utrykte kilder ofte med kommenterende tekst og 6 artikler omhandler administration under en eller anden

form. En stor gruppe artikler omhandler arkæologiske og bygningshistoriske undersøgelser bl.a. med beskrivelser af Holbæk og Kalundborg købstæder.

En særlig karakteristisk gruppe artikler omhandler de religiøse og politiske bevægelser, der stod stærkt i amtet i midten af 1800-tallet.

Det er i det hele taget karakteristisk, at artikelvalget er domineret af områdets nære tilknytning til landbruget og den tradition for at skrive landbohistorie, som voksede frem i slutningen af 1800-årene.

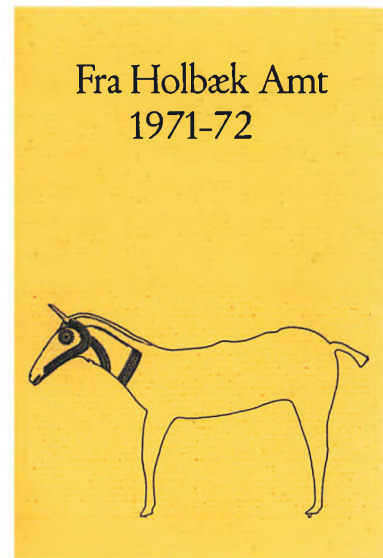

Fig. 6. I 1971 skiftede årbogen forside og det gamle "logo" forsvandt.

I de efterfølgende år op til 1974 dominerede det personalhistoriske stof stadig årbøgerne. Præsterne var her kraftigt overrepræsenterede, tæt fulgt af de liberale erhverv, hvorefter kom bønder og lærere. Blandt den næststørste gruppe var de historiske artikler, og her tog arkæologien føringen, mens temaer fra det 19. årh. kom på andenpladsen og kun enkelte artikler omhandlede det 20. årh.

Hvad der kan undre lidt er, at stof, der behandlede enkelte lokaliteter, kun kom på tredjepladsen, når man ser på dets antal artikler i forhold til det samlede antal artikler i årbogen.

Retsforhold og folkelivsskildringer indtog en pæn fjerdeplads, hvad antallet af artikler angår. Her var der en ligelig fordeling imellem retsforholdene og folkelivsskildringerne. De sidste var, som antydte tidligere, domineret af beskrivelser af dagligliv på landet, mens livet i byerne og beskrivelser af sociale og økonomiske forhold er så godt som fraværende. I denne sammenhæng kunne vi også finde beretninger om opdragelse og undervisning, som i vid udstrækning beskæftigede sig med enkelte skolers historie.

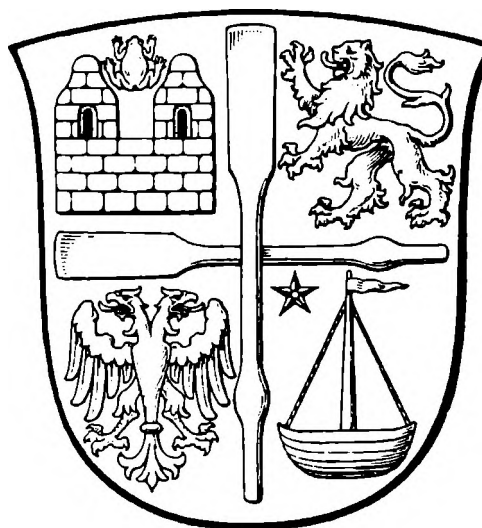

Fig. 7. Efter kommunalreformen i 1970, hvor Holbæk Amt blev nedlagt, begyndte Historisk Samfund at trykke våbenet på årbogens forsatsblad. Holbæk Amt havde på det tidspunkt ikke anvendt våbenet i en længere årrække.

Fra begyndelsen af 1980'erne skiftede artiklerne karakter. Forfatterne blev nu i overvejende grad fagfolk, som skrev om de undersøgelser, de havde lavet. Det arkæologiske stof var der stadig – med ca. en artikel i hver årbog – mens det biografiske stof stort set forsvandt. Folkelivsskildringerne tog ikke længere udgangspunkt i enkeltpersoner, navngivne personer eller familier, som forfatteren havde kendskab til, men beskrev hele miljøer, som. f.eks. fiskerne på Reersø.

I 1998 førte den stadigt vigende medlemsskare i Historisk Samfund til, at trykningen af årbogen blev så bekostelig, at medlemmernes kontingent ikke længere kunne dække omkostningerne til trykning og ekspedition af årbogen. Efter i et par år at have tæret på formuen, var det nødvendigt at se realiteterne i øjnene og konstatere, at samfundet ikke længere havde råd til at udgive årbogen, selv ikke i et meget beskedent udstyr. Løsningen blev, at indgå i et samarbejde med museerne og de

Fra Holbæk Amt 2000

Fig. 8. I 1998/99 indgik Historisk Samfund en samarbejdsaftale med museerne og arkiverne om udgivelsen af årbogen. Det resulterede i en helt ny grafisk udformning af årbogen, der nu også kom i et nyt format.

lokalhistoriske arkiver i det gamle Holbæk Amt. Ved at få arkiverne og museerne til at binde sig for en vis del af oplaget, ville årbogen kunne fremstilles i et antal, hvor prisen pr. eksemplar stadig kunne dækkes af medlemskontingentet, og samtidig ville

arkiverne og museerne få et antal eksemplarer, de kunne sælge til en favorabel pris til deres medlemmer. Som en yderligere gevinst af dette samarbejde lykkedes det også at ændre formatet, give omslaget farver og at øge billedmængden betragteligt.

Foreningen:

Historisk Samfunds første vedtægter er gengivet ovenfor. De blev vedtaget i 1907 og holdt i 14 år. Man anså det i 1921 for formålstjenligt at kigge dem efter i sømmene og modernisere sprogbruget. Men samtidig justeredes de også, så de kom til at modsvare den praksis, man havde opbygget i samfundet.

Årbogen skulle nu udsendes indenfor perioden 1/3 – 15/3 og tidspunktet for generalforsamlingen fastsattes til januar eller februar. En hensigtserklæring om, at der skulle afholdes et offentligt foredrag i forbindelse med samfundets generalforsamling, indføjedes, og styrelsen bemyndigedes til i amtets forskellige egne at udpege repræsentanter, der kunne virke for samfundets sag. Endelig sløjfedes den noget uprofessionelle artikel om at "Udlaan af Samfundets Arkiv kan ske ved henvendelse til Styrelsen, der kan fordrø Kaution."

Disse vedtægter holdt i 16 år, så måtte de justeres igen. I 1937 foretog man igen en modernisering af sprogbruget, og det resulterede nu i en større detaljeringsgrad i de enkelte §§'er. Som noget nyt forpligtedes bestyrelsen til på generalforsamlingen

at forelægge planer for det kommende år. Disse planer bestod som regel i at, stedet for den næste generalforsamling og målet for årets sommerudflugt oplystes. Der blev indskrevet en § om, at der skulle nedsættes et årbogsudvalg, og endelig tilføjes en helt ny § om fremgangsmåden ved en evt. nedlæggelse af foreningen.

I 1956 blev for første gang nævnt et antal tillidsmænd, hos hvem man kunne indmelde sig i foreningen. Disse tillidsmænd var antagelig en stadfæstelse af den bemyndigelse, styrelsen i 1937 fik til at udpege repræsentanter i amtets forskellige egne. I 1955 årbogen og frem til årbogen for 1965 kunne vi da også finde lister over ca. 25 tillidsmænd spredt over hele amtet.

Udsendelsesterminen for årbogen ændredes til at være sidste halvdel af året, og det præciseredes, at udmeldelse af samfundet skulle ske til udgangen af kalenderåret. Også styrelsens størrelse blev ændret: den skulle nu være på 7 – 9 medlemmer, og som noget ganske nyt forlod man urafstemningsprincippet i forbindelse med valg af styrelsesmedlemmerne. Disse skulle nu vælges direkte på generalfor-

samlingen og ikke længere ved indgivne brevstemmer.

Den vigtige post som årbogsredaktør blev som tidligere valgt af styrelsen, men redaktøren behøvede ikke længere at være medlem af styrelsen – men indehaveren af redaktørposten skulle dog stadig være samfundets sekretær.

I 1968 var det igen tid til ændringer. Nu skulle sekretæren være kasserer. Og man må så gå ud fra at redaktørposten ikke også skulle beklædes af samme person. Kassereren kunne nu modtage et vederlag for sit arbejde, hvad der var helt nyt. Årbogen skulle ud inden d.15. marts, og generalforsamlingen skulle afholdes inden udgangen af april måned, og det blev nu kun nødvendigt at indkalde den med 8 dages varsel imod tidligere 14 dage, men stadig med indkaldelse i de lokale dagblade.

Foreningen måtte være gået ind i en opgangsperiode (?), for nu var §'en om opløsning af foreningen ikke længere at finde i dens vedtægter.

37 år efter – i 2005 – var opgangsperioden imidlertid vendt til en nedgangsperiode. Medlemstallet var det laveste nogen-

sinde (160). På trods af at årbogen i 1998 havde fået et mere tidssvarende lay-out og illustrationerne i de følgende år var blevet langt flere og efterhånden helt i farver, havde det ikke været muligt at fastholde et medlemstal, der kunne danne grundlag for den fortsatte udgivelse af årbogen.

Det var nu bydende nødvendigt at "trimme" selskabet til denne virkelighed. Der var i bestyrelsen enighed om, at selskabet igen var nødt til at ændre sine vedtægter i overensstemmelse med virkeligheden. Da den vigtigste aktivitet altid har været udgivelsen af årbogen, er vedtægternes passus om foredrag og udflugter nu blevet så kraftigt nedtonet, at Historisk Samfund mest af alt er blevet et udgiver-selskab, hvor medlemmerne af museumsforeningerne og de lokalhistoriske foreninger kan tegne et abonnement i tillæg til deres medlemskab.

Det er væsentligt for foreningen og dens interessenter (i.e. arkiverne og museerne i Nordvestsjælland) fortsat at have et organ, hvor de har mulighed for at få publiceret deres forskningsresultater og samtidig derigennem stimulere interessen for områdets historie.

Historisk Samfund for Holbæk Amt skiftede ved generalforsamlingen i 2005 samtidig navn til Historisk Samfund for Nordvestsjælland i erkendelse af, at betegnelsen Holbæk Amt ikke længere

var meningsfuld overfor dets medlemmer og tilskudsgivere, og at der ydermere er vedtaget en kommunalreform, hvor amterne som administrative enheder og begreb fuldstændig forsvinder.

Anvendt litteratur:

Diverse årgange af Fra Holbæk Amt.

Wolter, stud.mag. Birgitte Bruun: Historisk Samfund for Holbæk Amt – et eksempel på dansk lokalhistorie i det 20. århundrede. *Fra Holbæk Amt 1979-80.*

Frøkær, Ida: *Index over Fra Holbæk Amt.* Historiske årbøger udgivet af Historisk Samfund for Holbæk Amt 1907. 1. årg. – 1974. 67. årg. Upubliceret speciale fra Danmarks Biblioteksskole. U. å.

Historisk Samfunds formænd 1907 – 2006

Borgmester N.E Hansen, Holbæk	1906 – 1917
Grev Brockenhuus-Schack	1918 – 1926
Læge J.S.Møller, Kalundborg	1927 – 1936
Forpagter F. Lunn, Knabstrup(?)	1936 – 1946
Kommunelærer Albert Thomsen, Holbæk	1947 – 1952
Kammerherre J. Estrup, Kongsdal	1952 – 1977
Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig, Eriksholm	1978 – 2004
Christian greve Ahlefeldt-Laurvig, Løvenborg	2004 –

Historisk Samfunds redaktører 1907 – 2006

Redaktør H.J. Hansen, Holbæk	1907 – 1921
Kommunelærer Albert Thomsen, Holbæk	1920 – 1952
Lærer Ernst Hansen, Holbæk	1952 – 1953
Lærer Erling Petersen, Sandby	1954 – 1955
Pastor Ove Bruun Jørgensen, Undløse	1956 – 1975 og 1977 – 1981
Cand. phil. Mogens Schou Jørgensen, (m. ovenst.)	1974 – 1975
Kirsten Bendixen	} 1976
Mus. insp. J.L. Østergaard Christensen, Holbæk	
Cand. phil. Mogens Schou Jørgensen, Kbh	
Mus. insp. Else Asmussen, Holbæk	1981 – 1986
Arkivar Peter Korsgaard, Holbæk	1986 – 1994
Arkivar Peter Blumensaadt, Holbæk	1995 – 2001
Mus. insp. Mads Findal, Kalundborg	2002 – 2004
Mus.insp. Arne Hedegaard Andersen, Nykøbing Sj.	2005 –

Om forfatterne

Kim Furdal

cand. mag. i historie og etnologi

overinspektør Museum Sønderjylland. ISL - Lokalhistorie

Anders Fischer

mag. art. og ph.d i forhistorisk arkæologi

Kulturarvsstyrelsen

Anne Birgitte Gotfredsen

biolog, cand. scient. og ph.d. med speciale i kvartærzoologi

ekstern lektor ved Zoologisk Museum

Flemming Kaul

mag. art. i forhistorisk arkæologi

museumsinspektør Nationalmuseet

Nils Engberg

cand. mag. i historie og middelalderarkæologi

museumsinspektør Nationalmuseet

Mette Lund Andersen

etnolog

museumsinspektør Lemvig Museum

Peter Blumensaadt

etnolog

stadsarkivar, Holbæk Stadsarkiv

